

TUSOR PÉTER

Esterházy Pál nádor levelezése a római Szentszékkal*

Forrásközlés a vatikáni levéltárból

Esterházy Pál „szűk kényszerpályán érvényesítette politikai befolyását. Magyarország kiemelkedő jelentőségű államférfija, politikai pályájának ismerete nélkül csonka a Magyar Királyság történelme... – írja R. Várkonyi Ágnes egyik utolsó tanulmányában.¹ Jelen közlemény e politikai pálya egyik mozzanatához kíván adalékkal szolgálni a vatikáni levéltárból.² Esterházy nádor és a Szentszék

* Készült az MTA–PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban, az MTA TKI és az MKI támogatásával.

¹ R. VÁRKONYI Ágnes, *Személyiség és politika, Esterházy Pál biográfiája mint interdiszciplináris kihívás = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás*, Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén, szerk. Ács Pál, Bp., Reciti, 2015, 11–48, 48.

² Az Esterházyra vonatkozó újabb történeti, művészet- és irodalomtörténeti kutatási eredmények, felvetések az előző jegyzetben idézett kötetben. Ezekhez lásd még *Irodalomtörténeti Közlemények*, 121(2017), 85–98, ahol arra hozok adatot és amellet érvelek, hogy Esterházy és a költő Gyöngyösi István 1651/1652-ben kurzustársak voltak a nagyszombati egyetemen: „Gyöngyösi István egész életében annak a barokk katolikus művészetnek hiteles képviselője a magyar köznevelés részéről, melynek Esterházy Pál az arisztokrácia oldaláról” – írom (i. m. 97). Legújabbán Szabó András Péter alapos, eredményeimet tovább gondoló közleményében, ugyan nem veti el a közös egyetemjárást, de kételyeket fogalmaz meg vele kapcsolatban (*A költő három élete = Irodalomtörténeti Közlemények*, 122[2018], 649–678, 670–676). Kéziratát szívességéből olvashattam és véleményezhettem. Én továbbra sem gondolom, hogy a nagyszombati matrikula bejegyzése, esetlegesen nem a költőre, hanem már megint egy újabb, ki tudja hányadik, ám szintén katolikus Gyöngyösi Istvánra vonatkozna, akinek viszont sehol semmi érdemi nyoma a későbbiekben. Az egyetemi matrikula adata, mint az ilyesfajta bejegyzések általában, valóban nem s. k., de mégis nagyon erős, pozitív adat. Pár szempont csupán, hogy Esterházy és Gyöngyösi közös egyetemjárása életkori adatok alapján nem igazán cáfolható. 1. A költő 1629-es születési dátumát nem biztos, hogy alaposan kétségbe vonhatjuk. Gyöngyösi hosszú évekig volt a megyei közigazgatás vezetője, a rosznyói jezsuiták *benefactora*. A jezsuiták jól ismerték a kicsiny helyi katolikus közösség e prominens tagját, a halotti anyakönyv megfigyelt egyéb pontatlanságai az ő esetében inkább irrelevánsak, mint nem. Az ellenérvül idézett perbeli születési év (1637) sokkal kevésbé tűnik mérvadónak. Saját bemondáson alapult, és a költőnek talán érdekében is állhatott fiatalítani magát. 2. Gyöngyösi az 1696–1697-ben írt kérvényeiben és leveleiben a Szepesi Kamara előtt többször panaszkodik „beteges öregségére”, ami még a kora újkorban is sokkal jobban ráillik egy 67–68 éves, mintsem egy 59–60 éves férfira. 3. A közös egyetemjárás fő érve nem is annyira fiai gondos egyetemi tanítatása, hanem Esterházy máshogy nehezen megmagyarázható „leereszkedése”, kitüntető figyelme a költő iránt (ennek részletei: i. m., 97), és még inkább az, hogy Gyöngyösi vajon hol máshol sze-

érintkezéseinek ténye nem ismeretlen. Szintén Várkonyi Ágnes említi, miszerint „egyedül Esterházy Pál nádorról tudjuk, hogy a velencei követtel, a pápával és nunciusával levelezett, kereste a magyar politika közvetlen európai kapcsolatait”.³ Megállapításait mindenekelőtt a pozitivisták történetírás közléseire alapozza. Francesco Buonvisi nuncius szerepe nádorra Esterházy választásában Fraknói Vilmos klasszikus monográfiájának köszönhetően régóta tudott.⁴ Ugyanő közli röviden, hogy „Esterházy nádor hálálul a török basának zsákmányul ejtett, ropant értékes, feliratokkal teli zászlaját küldte el a pápának, mégpedig mint a „magyarok atyjának, a magyar nemzet hódolata jeléül”.⁵

E zászlóküldés áll az alább olvasható levelezés középpontjában is. A levélváltások jelentőségét sem alábecsülni, sem túlértékelni nem szabad. A 17. században a katolikus nádorok több-kevesebb gyakorisággal korrespondáltak a pápákkal, bíboros neposokkal, nunciusokkal.⁶ Az érintkezések intenzitása értelemszerűen megnövekedett az Odescalchi-pápa pontifikátusa idején, kiváltképpen 1683-tól. Áll ez a megfigyelés nemcsak a nádorra, hanem az esztergomi érsekre, sőt más főurakra is. Szelepcshény György Rómába írt levelei jócskán megsaporodnak 1676 utántól, és az Államtitkárság levéltára 1683–1685 között Erdődy Miklós horvát bán, Borkovich Márton és a horvát rendek, valamint Barkóczy László segélykérő leveleit is őrzi.⁷

A kora újkori diplomáciai érintkezés világában magától értetődő, hogy a prímás mellett az ország nádora is tájékoztatja XI. Incét és államtitkárát, Alderano Cybót a magyarországi hadieseményekről, miként ezt maga az uralkodó, I. Lipót

rezhette műveiből átszűrtemkedő klasszikus latin műveltségét? Utóbbi jezsuita oktatási gyökereire vö. PÁLFY Eszter, *Barokk udvariság, jezsuita hagyomány, Gyöngyösi István Murányi Vénusának eszmetörténeti háttéréről = Verso – Irodalomtörténeti folyóirat*, 1(2018), 1, 11–24, 13–14.

³ R. VÁRKONYI Ágnes, *A török háború: Béctől Budáig (1683–1686) = Magyarország története 1526–1686* (Magyarország története tíz kötetben 3/1–2), szerk. R. Várkonyi Ágnes, Bp., Akadémiai, 1987, 1577–1636 és 1871–1876.

⁴ FRAKNÓI Vilmos, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel, I–III.* Bp., Szent István Társulat, 1901–1903, III, 381–492; valamint VANYÓ Tihamér, *Bécsi nunciusok jelentései Magyarországról, 1666–1683*, Pannonhalma, 1935, 75–101.

⁵ FRAKNÓI Vilmos, *XI. Ince pápa és Magyarország fölszabadítása a török uralom alól*, Bp., Szent István Társulat, 1886, 170. Említi még MERÉNYI Lajos, BUBICS Zsigmond, *Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713* (Magyar Történeti Életrajzok) Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1895, V. fejezet. („A szerdár hadai 5000 embert és 12 zászlót vesztenek, s ezek között volt a szerdár lobo-gója is, melyet azután a nádor aug. 2-án XI. Ince pápának felajánlott”).

⁶ Pár példa: *Biblioteca Apostolica Vaticana, Barberini Latini*, vol. 6905, fol. 1rv; 2rv; 3rv; 4rv; 5r–6v; vol. 7014, 35rv; vol. 7038, 91r; valamint Archivio Segreto Vaticano (ASV), Segreteria di Stato, Principi, vol. 82/A, fol. 71r–72v; fol. 410r–411v; vol. 88, fol. 251rv és 252rv.

⁷ E példákat idéztem már: TUSOR Péter, *XI. Ince pápa és Magyarország = Vigilia*, 77(2012), 580–586, 585; *La Santa Sede e l’Ungheria durante il pontificato di Innocenzo XI*, Innocenzo XI Odescalchi: Papa, politico, committente (a cura di Richard Bösel, Antonio Mennio Ippolito, Maria Antonietta Visceglia et al.), Roma 2014, 209–220, 219.

is rendszeresen megtette a segélykérések mellett.⁸ Az ajándékküldés szintén elengedhetetlen diplomáciai kellék. Két mozzanatot mindazonáltal ki kell emelnünk. Egyfelől Esterházy makacs, nem túlzottan diplomatikus érdeklődését aziránt, hogy a pápa ténylegesen kézbe vehette-e a Buonvisi nunciushoz átadott oszmán hadijelvényt?⁹ (Amely ha fennmaradt, inkább az Odeschalchi család magángyűteményében keresendő, mint a Vatikánban).¹⁰ Másfelől a nádor unokaöccse, a pálos Nádasdy László római küldetéseit kell aláhúznunk, melyek középpontjában a hála kinyilvánítása mellett nyilván az ország felszabadítása folytatásának kérdése, illetve Thököly Imre ügye állhatott. Nem hisszük, hogy különösebb következtetést kellene abból a tényből levonnunk, hogy a későbbi csanádi püspök, Nádasdy László a kivégzett országbíró Nádasdy Ferenc fia volt.¹¹ Útjaira aligha kerülhetett sor a bécsi udvar tudta nélkül. A magyar rendi vezetésnek a császári diplomáciát kisegítő akciójáról lehetett szó, mint például 1644/45-ben Jakusith György követjárásakor,¹² és nem egyfajta titkos szerzetesi diplomáciáról, ami különösen a harmincéves háború idején volt divatos.¹³ Megemlítendő szempont még, hogy Nádasdy László öccse, Miklós ekkor (1684–1685 között) a *Collegium Germanicum Hungaricum*ban tanult.¹⁴

Az itt közölt iratok értékét a történeti adatok mellett leginkább szövegeik míves megformálásában, az apostoli királyság eszményének a 17. század második felében népszerű felemlegetésében és a Szilveszter-bulla közvetett megidőzésben találhatjuk meg.¹⁵

⁸ ASV Segr. Stato, Principi, vol. 110; 111; 113; 114 és 115, helyenként.

⁹ Ennek oka inkább lehetett egyfajta szándék a figyelem felkeltésére, mintsem a Buonvisi iránt táplált bizalmatlanság. Személyes és közeli kapcsolatukhoz adalék, hogy 1686 tavaszán a nádor a nunciushoz közbenjárását kérte fia, Miklós Antal püspöki kinevezéséhez a császári udvarban. Levele Buonvisihez, Kismarton, 1686. április 11. ASV Archivio della Nunziatura in Vienna, Processi dei Vescovi e degli Abbati, n. 256, s. f. Vö. még JÁSZAY Magda, *A pápaság és a törökellenes felszabadító háború. Buonvisi bíboros küldetése = Történelmi Szemle*, 43(2001), 3–4, 187–208, 201.

¹⁰ A zászlóköldés esetleges további részleteinek további a nunciushoz és az Államtitkárság 1685. évi levélváltásaiban lehet nyoma, ezek vatikáni feltárását azonban most nem tartottuk feladatunknak. Buonvisi luccai családi levéltárból kiadott diplomáciai levelezésében nincsen nyoma. Vö. TRENTA, Tommaso, *Memorie per servire alla storia politica del cardiale Francesco Buonvisi patrizio lucchese I–II*, Lucca, 1818, II, 192skk.

¹¹ Nádasdy László e római útjairól életrajzi monográfiája nem tud. TAKÁCS Endre, *Gróf Nádasdy László csanádi püspök (1662–1729)* (Értekezések a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetéből 2), Szeged, 1943.

¹² TUSOR Péter, *Jakusith György egri püspök római követjárása 1644–45-ben (A magyar rendek kísérlete a Szentszék bevonására a török és az erdélyi protestantizmus elleni fegyveres harcban) = Hadtörténelmi Közlemények*, 113(2000), 237–268.

¹³ A szerzetesi titkos diplomáciára legújabbban: BONORA, Elena, *Il sospetto d'eresia e i «frati diplomatici» tra Cinque e Seicento*, Hétérodoxies croisées. Catholicismes pluriels entre France et Italie, XVIe–XVIIe siècles, sous la dir. de Gigliola Fragnito, Alain Tallon, Rome 2017, 49–74.

¹⁴ TAKÁCS 1943, i. m. 7 és 9.

¹⁵ Lásd 6. sz.: „regnum hoc ab antiquo apostolicum fuisse, atque adeo apostolico iuri merito subiectum”. A Szilveszter-bullára és hamisításának kérdésére (mellyel külön kismonográfiában

1.¹⁶

Kismarton, 1685. május 6.

Esterházy Pál, Magyarország nádora XI. Ince pápához

Amióta a magyar nemzet Szent István alatt az igaz hitre tért, a magyar hűségesek maradtak az Anyaszentegyházhoz, és folyamatosan szembe szálltak a pogányokkal, 300 éve pedig az oszmánokkal küzdenek. A hitetlenek 1683-ban szinte egész Magyarországot végig pusztították, felperzselték, magát a császári székhelyet, Bécsot is megostromolták, mígnem a keresztények serege (melynek ő maga is mint az ország nádora más hű magyarokkal tagja volt) Isten segítségével elűzte őket, és az ország felszabadítására ismét fegyverre kelt. A magyarokat a császári és királyi felség beleegyezésével lelkesítette, és biztatására az elmúlt nyáron Érsekújvár ostrománál 3000, Felső-Magyarországon a lázadók ellen másik 3000, Szatmár várában az erdélyi határon 2000, a horvát végeken másik 2000 és 5000 horvát, vele magával pedig Buda ostrománál 8000, mindösszesen 23 000 magyar és horvát állt fegyverben saját költségen. Számuk sokkal nagyobb lett volna, ha az ország anyagilag nem jutott volna végszükségbe, ám édes hazájukért őseikhez méltóan harcoltak, ontották véréüket. Tavaly júliusban Lotharingiai Károly vezérletével a német és magyar katonák Buda közelében rajtaütöttek Ibrahim szerarszkier seregén, és a magyarok negyven török hadijelvényt ragadtak el. Ezeket az uralkodónak, magának a szerarszkieznek a zászlaját, melyet az ellenség állhatatosan védelmezett, az ország nádoraként a pápának küldi mint „az összes keresztény és kiváltképpen a magyarok atyjának”. Kifejezi a magyaroknak a pápa iránt érzett őszinte érületét, és végezetül kéri, hogy az Apostoli Szék védelmezze továbbra is ezt az apostoli országot. A magyar készek utolsó leheletükig küzdeni az Anyaszentegyház és a hit védelme érdekében, csak a pápa adna valami segílyt, hiszen jószerével már megélni sem tudnak.¹⁷

(ASV Segr. Stato, Principi, vol. 114, fol. 202r–203v – orig.)

kívánunk hamarosan foglalkozni): BENE Sándor, *A Szilveszter-bulla nyomában (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja)*, = „Hol vagy István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai, szerk. Bene Sándor, Bp., Gondolat, 2006, 89–124.

¹⁶ Közleményünk címe nem véletlenül „levelezés”, ugyanis nem elégedtünk meg Esterházy Pál leveleinek kiadásával, igyekeztünk a válasziratokat is felkutatni hozzájuk. Míg pápai brévék esetében a Vatikánban mind a kettő fellelhető, Cybo bíboros feleletei esetében egyetlenegy sem. A szóba jöhető helyek: ASV Principi, vol. 177 (1682–1688) regisztrumkötet; vol. 199 (1680–1692) fogalmazványkötet. A hiány nem kivételes jelenség, sok válasznak nincsen nyoma, a bejövőkhöz képest csak töredékük marad fenn. Szerencsére az Esterházy család levéltára (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár [MNL OL], Esterházy család hercegi ágának levéltára. Pál nádor iratai [P. 125]) két államtitkári feleletet is megőrzött számunkra, a brévék eredetijeivel egyetemben. Korábbi kutatásaim során a Massa-Carrarában található Cybo-levéltárban nem találkoztam vonatkozó dokumentummal.

¹⁷ Fordítás helyett elegendőnek vélem, ha csupán a bővebb, a latin szöveghez helyenként közelítő tartalmi kivonatot hozok. Főként a pápai brévék esetében a szövegek lényegi üzenete tulajdonképpen két mondatban is kifejezhető lett volna. A brévetitkár mindössze ennyit is kapott utasításban, ceruzás feljegyzéssel. Sőt a teljes mondanivalót gyakran nuncius közölte szóban, aki titkosítva kapta az érdemi pápai választ, illetve itt esetünkben Nádasdy László vitte azt. A brévéknél

Beatissime pater, domine, domine clementissime¹⁸

Cum a prima nationis Hungaricae sub sancto quondam Hungariae rege Stephano ex paganismo ad orthodoxam fidem facta conversione, singulariter Hungari sanctae matri ecclesiae devoti fuerint, unde ab eo tempore contra varios paganos ac postmodum a trium iam saeculorum curriculo indefesso labore, cum maxima sanguinis sui effusione, ac potioris regni partis iactura, inperterrito pectore constanter usque huc, contra immanem Christiani nominis Tyrannum, Turcam decertant, ubi tandem a paganorum colluvie in anno 1683 tota paene Hungaria obruta, nobis quidem fidelibus (qui hoc etiam statu rerum nolimus genua flectere Baal)¹⁹ universis rebus perditis exulare debentibus, grassabatur, saeva Turcarum pestis tota paene devastata, ac magna ex parte in cineres redacta patria, non erubescens ipsam etiam residentiam Caesaream, Viennam Austriae arcta cingere obsidione, donec tandem a Christianorum exercitibus (inter quos et ego uti regni palatinus cum aliis fidelibus Hungaris adfui) ex singulari providentia Dei, inde repulsus, turpem fugam capesseret, Hungariamque a iugo tam severo liberata respirans, rursus in eundam hostem arma caperet.²⁰ Quos cum ex benignissima suae sacrae Caesareae regiaeque maiestatis annuentia animarem, aestate praeterita ad Neovariense Turcarum fortalitium remotius obsidendum Hugnarorum tria millia, ad superiorem Hungariam contra fatuos rebelles alia tria millia, ad fines Transylvaniae in Szakmarino fortalitiio duo millia, versus fines Croatiae alia duo millia, Croatarum vero quinque millia, demum ad obsidendam Budam mecum octo millia, in universum autem viginti tria millia Hungarorum et Croatarum propriis suis sumptibus comparuerunt, quorum quidem numerus maior longe fuisset, si patria haec ad extremam non devenisset egestatem.²¹ Nihilominus tamen et hi, qui praesentes fuere, alacri animo pro Deo ac Christianitate, nec non dulci patria in variis pugnantes, sanguine suo contestati sunt se non degeneres praedecessorum suorum esse posteros. Contigit autem, beatissime pater, praeterito mense Iulio, quod cum serenissimo duce Lotharingiae²² unitis viribus, tam Germanici, quam

fontos azonban a szövegekötös, amibe öltöztették a feleletet, olykor még fontosabb üzenettel bír a tényleges tartalomnál: különleges pápai megbecsülést fejez ki. Minderre részletesebben: Tusor Péter, *A barokk pápaság (1600–1700)*, Bp., Gondolat, 2004, 180–185.

¹⁸ XI. Incére és pontifikátusára (1676–1683) legújabbán: Richard Bösel, Antonio Mennito Ippolito, Maria Antonietta Visceglia et al. (a cura di.), *Innocenzo XI Odescalchi: Papa, politico, committente*, i. m.

¹⁹ A pogánység bibliai szimbóluma az Ószövetségben (Jób 41, 1 stb.).

²⁰ Bécs ostromára újabban: SCHEUTZ, Martin, *1683 – Zweite Türkenbelagerung Wiens Internationale Konflikte, beginnende Zentralisierung der zusammengesetzten Habsburgermonarchie und Konfessionalisierung*, Von Lier nach Brüssel Schlüsseljahre österreichischer Geschichte (1496–1995), hg. von Martin Scheutz, Arno Strohmeier, Wien, Studienverlag, 2010, 111–134 (válogatott bibliográfiával, 132–134).

²¹ Érsekújvárt végül csak 1685. augusztus 19-én sikerült visszafoglalni. Az 1684–1686 közötti év hadieseményekre és azok nemzetközi visszhangjára további irodalommal: R. VÁRKONYI 1987, i. m.

²² Lotharingiai Károly (1643–1690).

Hungarici milites Ibrainum serascicum²³ passam cum armada Turcica prope Budam in campo consistentem aggredi statueremus, post felicissimum itaque conflictum maxima Turcarum pars caesa, reliqua fuga sibi consuluit,²⁴ ubi signa quadraginta novem a solis Hungaris hostibus erepta sunt, quae suae sacrae Caesareae maiestati humillime sunt praesentata, quae inter praecipuum unum ipsius passae serascieri proprium vexillum ab hostibus pertinaciter quidem defensum, divina tamen opitulante gratia ipsis etiam ereptum, sanctitati vestrae tota natio Hungarica, perpetuae devotionis ergo in signum reportatae victoriae, uti communi omnium Christianorum, et singulariter Hungarorum patri, per me, velut palatinum regni sum cum demissione offert. Supplicamus humillime unanimiter omnes, quatenus sanctitas vestra non exigui munusculi pretium, verum synceri Hungarorum erga sanctitatem vestram animi promptitudinem benignissime aestimare, regnumque hoc proprium apostolicae sedis, id est apostolicum clementissime protegere dignetur. Parati existentes nos et nostra omnia pro exaltatione sanctae matris ecclesiae, eiusdemque fidei propagatione, ad extremum usque vitae spiritum in victimam offerre, dummodo etiam ex clementissima sanctiatis vestrae gratia calamitatibus oppressis, ac omnibus fere vivendi mediis destitutis aliquod tribuatur subsidium. His me quoque in sanctiatis vestrae gratiam humillime offero, percorque, ut Divina Bonitas faciat sub auspiciis sanctiatis vestrae universos ecclesiae hostes humiliari, ac fidem sanctam catholicam ubique locorum triumphare. Datum in arce mea Kismartoniensi²⁵ die 6. Maii Anno 1685.

Sanctiatis vestrae

[*m.p.*]

humillimus servus
Paulus Esterhazy

2.

Róma, 1685. június 23.

Alderano Cybo bíboros államtitkár

Esterházy Pálhoz, Magyarország nádorához

Híresek és ismertek mindazon tettek, melyeket Esterházy vezérlete alatt a magyar csapatok Budánál a hazáért és a keresztény vallásért műveltek. A papa (és ő maga is) mégis kedvesen vette, hogy Esterházy minderről levélben beszámolt neki, s hogy fiúi tisztelete jeléül a magyar nemzet nevében Buonvisi bíborosnak a törököktől elragadott zászlót adott át. Az egyházfő Esterháyt és a nemes magyar nemzetet atyai szeretetével öleli, és óhajtja, hogy minden nyomorúságból megszabaduljanak. Közreműködésével áldását küldi.

(MNL OL P 125, 8. cs., n. 1788 – *orig.*)

²³ Sejtán Ibrahim († 1685), az utolsó előtti budai pasa volt (1684 augusztusától az ostrom alatt elesett Kara Mehmed utódként), és nem szeraskier.

²⁴ A keresztény seregek 1684. július 22-én verték szét Bekri Musztafa pasa, szeraskier seregét Érd mellett. A Rómába küldött zászló inkább az ő hadijelvénye lehetett.

²⁵ Kismarton (Eisenstadt, Ausztria).

Illustrissime et excellentissime domine

Satis testata sunt, atque illustria, quae in praeterito anno sub excellentia vestra fortissimae Hungarorum copiae apud Budam pro patria ac Christiana religione streune et praeclare gessere. Gratissima tamen sanctitati suae accidit earumdem recordatio, quam et excellentiae vestrae ad me litterae et novum filialis obsequii vestri documentum, quod in vexillo per vos hostibus erepto et eminentissimo cardinali Bonuisio nuper totius Hungariae nationis nomine oblate exhibuistis, iterum excitarunt. Non deerit sanctitas sua occasionibus afflictae sortis vestrae sublevandae, quae excellentiam vestram et inclytam Hungaricam gentem peculiari quodam charitatis sensu complectitur, ac ab iis aerumnis, quae vos diu exercuerunt redemptos cupit. Vobis interim amanter benedicit, me interprete,²⁶ qui excellentiae vestrae ingentes gratias habeo de humanissima sua erga me fiducia, ac ipsi inserviendi cupidus laeta cuncta a Deo auguror excellentiae vestrae

[s.k.]

servitor

A. cardinalis Cybo²⁷

Romae di 23 Iunii 1685

Domino palatino Hungariae Kismartonium

3.

*Róma, 1685. június 30.**XI. Ince pápa Esterházy Pálhoz, Magyarország nádorához*

Minden időben híresek voltak a magyar nemzet küzdelmei a pogányok, kiváltképpen a törökök ellen. Az utóbbi idők küzdelmeiről, benne a magyarok részvételéről Esterházy vezetésével rendszeresen beszámolt Lipót császár. Az összes hív magyart atyai szeretetével övezi, és különösen hálás a Buonvisi nunciának Rómába történő továbbításra átadott zászlóért. Több segílyt, mint amit a császárnak küldött Magyarország nagyobbítására és dicsőségére, a pápai kincstár hiánya miatt nem tud adni. A nádornak és a hív magyaroknak apostoli áldását küldi.

(ASV Epistolae ad Principes, Registra, vol. 76, fol. 191v–192v – *registr.*)²⁸

Dilecto filio nobili viro Paulo Esterasi regni Hungariae palatino²⁹

²⁶ E helyből úgy tűnik, mintha először csak államtitkári választ kívántak volna adni Esterházynek, és majd később döntöttek a bréve küldéséről. Előbbi megoldás kevésbé számított volna rangosnak.

²⁷ Alderano Cybo (1613–1690), 1645-től bíboros, 1676–1689 között volt államtitkár. Életrajza: STUMPO, Enrico, *Cibo, Alderano = Dizionario Biografico degli Italiani*, 25(1981), betürend. <http://www.treccani.it/enciclopedia/alderano-cibo> (Letöltve: 2019. 01. 28.).

²⁸ A szokás szerint hártýára írt, Mario Spinola brévetitkár (1670–1697) által ellenjegyzett eredetije: MNL OL P 125, 11. cs., n. 2513. A brévének összetört állapotban a pecsétje is fennmaradt.

²⁹ Az eredetiben a külteten.

Innocentius PP XI

Dilecte fili, nobilis vir etc. Sollemne profecto temporibus omnibus inclytæ nationi Hungaricæ fuit praeclaris inconcussæ fortitudinis documentis adversus infideles, praesertim vero Turcas metuenda arma tractare ac ab asserta indefessis viribus catholicae religione immortales in se laudes derivare. Et quidem si unquam alias hoc maxime praestitit in bello, quod cum iisdem Turcis in praesens gerit carissimus in Christo filius noster, Leopoldus imperator electus,³⁰ in quo natio ipsa te rectore, te duce strenuum immanissimis hostibus pectus obicerit, eorumque conatus irritos non semel reddidit, ac prorsus inanes nos itaque, quos inprimis afficiunt vestra in Christianam rempublicam merita nobilitatem tuam omnesque fideles Hungaricos, qui Dei causam pro virili una tecum propugnarunt, et propuganturos non dubitamus, peculiari quodam paterne charitatis sensu in Domino complectimus, invictumque animi vestri robur impense commendamus, ad id praecipue excitati a vexillo, quod dilecto filio nostro Francisco cardinali Bonvisio³¹ tradidistis, ut ad nos trasmittat, quodque nos magno semper in pretio habituri sumus. Reliquum est, ut vosmetipsos aemulemini, atque ad nova perspectae virtutis edenda testimonia acriores etiam stimulos vobis in dies admoveatis. Quod attinet ad subsidia [fol. 192v] eae sunt pontificii aerarii angustiae, ut nobis non permittant votis vestris quemadmodum caeteroqui cuperemus satisfacere, cum tamen quae praefato imperatori elceto hucusque suppeditavimus in Hungarici regni amplificationem et gloriam cesserint, de eo magnopere gaudemus, nec omitemus rogare illum, a quo bona cuncta procedunt, ut fausta vobis ac prospera omnia constanter tribuat evenire. Nobilitati interim tuae praedictisque fidelibus

³⁰ I. Lipót (1640–1705), 1657-től magyar király, 1658-tól császár.

³¹ Francesco Buonvisi (1626–1700), 1681-től bíboros, 1675–1689 között bécsi apostoli nuncius. SQUICCIARINI, Donato, *Die apostolischen Nuntien in Wien*, Vatikandstadt, 1999, 154–160. Magyarország felszabadításában játszott szerepére legújabbán: PLATANIA, Gaetano, *La (ri-)conquista dell'Ungheria ottomana (1686) attraverso la documentazione di Francesco Buonvisi nunzio a Vienna conservata presso l'Archivio Segreto Vaticano*, *Incorrupta monumenta Ecclesiam defendunt. Studi offerti a mons. Sergio Pagano, prefetto dell'Archivio Segreto Vaticano I–III (Collectanea Archivi Vaticani 108)*, a cura di Andreas Gottsmann, Pierantonio Piatti, Andreas E. Rehberg, Città del Vaticano 2018, 475–490. – További adalék a nuncius Esterházyhoz fűződő bizalmas viszonyához (vö. fentebb, 9. lbj.), hogy 1684 késő ősszel a nádor Buonvisi segítségét kérte, hogy az udvar csökkentse a téli beszállásolások mértékét, melyre a pápai követ közbenjárását ígérve érdemben és egyetértőleg reflektált, sőt úgy tűnik, hogy a befolyásos miniszter Christoph Ignaz Abelét is megkereste: „Repraesentat excellentiae vestrae humanissima epistola angustias, propter quas nequeat Hungaria sufficere hyberniis designatis, et ego hac de re sum adeo suasus, ut velim vestram excellentiam certam omnino reddere de meis curis et viribus omnibus adhibendis, ut tale onus quantum fieri poterit, minautur, sicuti puto iam decretum fuisse exonerationem de duabus tertiis partibus inpositionis praescriptae a domino Abele, unde spero comitatus fore contentos, animadvertendo praesertim quod in huiusmodi successuum circumstantiis non possit maius afferri levamen, usque dum non recuperemus loca per rebelles detenta. Et confirmans zelum meum erga servitium excellentiae vestrae ipsiusque nationis...” Eredeti levele (Bécs, 1684. november 5.) a nádorhoz („domino comiti Paulo Esterasio palatino Hungariae”): MNL OL P 125, 8. cs., n. 1764.

Hungaricis apostolicam benedictionem peramanter impertimur. Datum Romae etc. Die 30 Inuii 1685.

4.

Róma, 1685. szeptember 8.

Alderano Cybo bíboros államtitkár

Esterházy Pálhoz, Magyarország nádorához

Boldoggá tette, hogy a pápa brévéje, melyet Esterházynak és a magyar nemzetnek írt, oly nagy örömet okozott. Ő maga mindig nagyra tartotta a magyarok keresztény ügy iránti eltökéltségét, és segíteni kívánta őket. A törököktől elragadott és Buonvisi nunciushoz átadott zászlót, mihelyst megérkezik Rómába, közreműködésével átadják a pápának, mint a magyarok bátorsága és az Apsotoli Szék iránti fiúi tisztelete tanújelét. Gratulál az Esztergom mellett kivívott győzelemhez és a törökök megfutamításához, melyről Esterházy minapi levelében beszámolt. További támogatását ígéri.

(MNL OL P 125, 21. cs., n. 5342 – orig.)

Illustrissime et excellentissime domine

Pontificias literas, quibus erga excellentiam vestram et inclytam Hungaricam gentem paternum amorem suum sanctissimus dominus noster testabatur ingenti vos voluptate perfudisse plurimum sum gavisus, qui egregium vestrum pro re Christiana studium plurimi semper feci, ac iuvandi ornandique cupidus fui. Vexillum Turcis a vobis ereptum, cum huc perlatum fuerit perbenigne sanctitas sua me imprimis curante excipiet, tamquam illustre avitae virtutis vestrae et filialis in apostolicam sedem observantiae documentum. Gratulor interim ex animo excellentiae vestrae praeclaram victoriam, qua immanem hostem a nostris prope Strigonium faede caesum fugatumque³² humanissimis literis suis ipsa mihi confirmat,³³ ac nullis umquam defuturus occasionibus excellentiae vestrae ac Hungariae gentis commodis inserviendi, ipsi laeta cuncta a Deo auguror
excellentiae vestrae

[s.k.]

servitor

A. cardinalis Cybo

Romae die 8 Septembris 1685

Domino comiti Paulo Esterhasi regni Hungariae palatino

³² Az 1685. augusztus 16-ai táti csata Esztergom felmentését és Érsekújvár elfoglalását eredményezte. A magyar csapatokat Esterházy Pál és Batthyány (II.) Ádám vezette.

³³ Esterházynak ez a levele, melyet a bíboros államtitkárnak írt, egyelőre nem ismert.

5.

Lakompak, 1686. január 29.

Esterházy Pál nádor Alderano Cybo bíboros államtitkárhoz

A Rómából visszatérő Nádasdy László pálos szerzetes átadta Szent Konstantin vértanú ereklyéjét, melyet az államtitkár közreműködésével a pápa küldött neki. Érdeklődik, hogy a pápának a magyar nemzet által küldött zászló megérkezett-e és ez a pápa tudomására jutott-e? Erről ugyanis semmi biztosat nem tud, és a magyar nemzet sürgeti őt, hogy erről értesülést szerezzen. Kéri tájékoztatását. (ASV Segr. Stato, Principi, vol. 115, fol. 38r–39v – orig.)³⁴

Eminentissime ac reverendissime princeps,
domine, domine mihi colendissime

Salutem et obligatissimam servitorum meorum commendationem. Reversus Roma reverendus in Christo pater Ladislaus Nadasdy, ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae corpus illud Sancti Constantii martyris³⁵ ex singulari suae sanctitatis benignitate, cooperante etiam eminentiae vestrae gratia et patrocinio mihi collatum et transmissum attulit, pro quo infinitas ea, qua decet, cum submissione et reverentia suae sanctitati ac etiam eminentiae vestrae repono gratias. Interim cum de vexillo illo per nationem Hungaricam suae sanctitati humillime transmissio utrum idem Romam delatum sit, ac an suae sanctitati idem eo appulisse innotuerit, nil certi habeam. Natio autem Hungara sollicitat de eodem vexillo habere notitiam,

³⁴ E kötetben *passim* a Szent Ligával kapcsolatos egyéb iratok (orosz és lengyel) találhatók. Például fol. 168r–169v etc. – Egészen különleges mozzanat, hogy Esterházy nem csak a bíboros államtitkárt, hanem a fontos római háttérembereket is igyekezett a magyar ügy mögé állítani. Így például az 1706-tól bíboros Lorenzo Casonit (†1720) is, aki azt követően lett a kúriai adminisztráció meghatározó alakja, hogy 1682-ben sikerült hasonlóan befolyásos nagybátyja, Agostino Favorito örökébe lépni az Államtitkárságon a rejtjeles levelek titkárságában (*Segreteria delle Ciffré*), és szintén ő lett a latin levelek és a Konzisztoriális Kongregáció titkára. Ekkortájt, 1686. január végén írhatott Casoninának, aki március eleji válaszlevelében biztosította az őt saját kezdeményezéséből (és vélhetően a Rómából épp visszatérő Nádasdy tanácsára) megkereső nádort, hogy a pápánál minden lehetséges alkalommal elő fogja mozdítani a magyar érdekeket: „Praelarum mihi duco, quod me humanissimis suis litteris ultro compellare et amicitia sua ornare excellentia vestra sit dignata, praesertim cum nullum umquam meae in ipsam observantiae argumentum illi praestare potuerim, quod tantam ab ipsa benignitatem mereretur. Ingentes igitur excellentiae vestrae de illustri hac sua in me humanitate gratias habeo, nullis umquam defuturus occasionibus, quibus meum demissum erga ipsam et in clytam Hungaricam gentem studium declarare possim. Interim molesta singulari excepi ea, quae de calamitatibus eiusdem gentis excellentia vestra mihi exposuit, qui rebus vestris mirifice faveo, et apud sanctitatem suam inservire desidero; Divinam Bonitatem enixe rogans, ut firmata adversus immanissimos hostes publica securitate tandem aliquando regnum istud firmissimum propugnaculum Christianae reipublicae caelestibus suis benedictionibus pristinae felicitati sub piissimo et augustissimo Caesare restituat, ac praestantissimis excellentiae vestrae meritis omnia laetiora largiatur.” Eredeti levele a nádorhoz, Róma, 1686. március 8. MNL OL P 125, 21. cs., n. 5343. Casonira lásd Giuseppe PINGATELLI szócikkét (*Dizionario Biografico degli Italiani*, 21[1978] i. c.s.)

³⁵ A 3. században élt katonaszent, a thébai légió tagja.

rogo obnixae eminentiam vestram, dignetur me de statu memorati vexilli certiorare.³⁶ Caeterum servet Deus eminentiam vestram salvam et incolumem diutissime. Ex arce Lakompak 29 Ianuarii Anno 1686.

Eminentiae vestrae

servus obligatissimus

[*m.p.*]

Paulus Esterhazy

[*fol. 50v*]

Eminentissimo ac reverendissimo principi domino, domino Alderano Cybo sanctae Romanae ecclesiae presbyter cardinalis etc., domino, domino patrono colendissimo Romae [*L.S.*]

6.

Bécs, 1686. október 30.

Esterházy Pál nádor XI. Ince pápához

Kötelességének érezte, hogy ő maga is tudassa alázatos gratuláció keretében, hogy Buda, a Magyar Királyság fővárosa és a hajdani szent királyok székhelye a keresztények, következésképp a császár és király (*regis nostri*) hatalmába került. Óhajtja, hogy pápa segítségével és védnökségével az oszmánokat nemcsak Magyarországról, hanem egész Európából és a Szentföldről is kiűzzék. Egyúttal küldi unokaöccsét, Nádasdy László pálos szerzetest, hogy az a pápát minden részletkérdésről (*de omnibus particularitatibus*) tájékoztassa. Kéri, hogy az egyházfő vegye pártfogásába az elgyötört nemzetet, hiszen tudja, hogy az ország kezdettől fogva apostoli volt és az apostoli jognak alávetett, és bízik benne, hogy a pápa védnökségének köszönhetően ő maga is látni fogja, hogy az ország teljesen egyesülni fog a római Anyaszentegyházzal. Reméli, hogy a pápa patrocíniuma alatt nemcsak Magyarország, hanem az egész kereszténység egységes és győzedelmes lesz Krisztus ellenségeivel szemben.

(ASV Segr. Stato, Principi, vol. 115, fol. 490rv; 493rv – *orig.*)

Beatissime pater, domine mihi clementissime

Siquidem divina favente clementia Buda, caput regni Hungariae priscorumque sanctorum regum sedes in Christianorum ac consequenter augusti Caesaris et regis nostri clementissimi potestatem devenit,³⁷ partium mearum esse duxi, ut sanctitati vestrae, veluti patri omnium orthodoxorum universalis cum humillima aggratulatione hisce me summa cum demissione praesentarem vovendo quam humillime, dignetur divina bonitas sub auspicio et protectione sanctitatis vestrae Turcicam tyrannidem non solum a cervicibus Hungariae, verum etiam totius

³⁶ Cybo államtitkár esetleges válaszát sem a Vatikánban, sem a Cybo-, illetve az Esterházy-levéltárban nem találtam.

³⁷ Buda bevétele 1686. szeptember 2-án volt.

Europae ac terrae sanctae Salvatoris nostri, Iesu Christi sanguine illustratae clementissime amovere.

Interim vero, beatissime pater, ut de omnibus particularitatibus sanctitas vestra sit informata, misi reverendum fratrem, Ladislaum Nadasdi, nepotem meum ad sanctitatem vestram, qui de omnibus sanctitati vestrae plenior faciet oretenus relationem.

Supplicando humillime, dignetur sanctitas vestra hanc afflictam nationem in suam protectionem accipere, noverit sanctitas vestra, regnum hoc ab antiquo apostolicum fuisse, atque adeo apostolico iuri merito subiectum, neque diffido, quod opitulante dextera divina et protegente sanctitate vestra visurus ego quoque sim regnum hoc sanctae Romanae ecclesiae totaliter unitum, quod ut Deus misericordissimus elargiatur, faciatque non Hungariam solum, sed totam etiam Christianitatem sub sanctitatis vestrae patrocinio contra Christi hostes unitam et victoriosam, toto ex corde voveo, atque maneo

sanctitatis vestrae

[*m.p.*]

humillimus cliens

Paulus Esterhazj

Hungariae palatinus

Viennae, 30 Octobris 1686.

7.

Róma, 1687. január 14.

XI. Ince pápa Esterházy Pálhoz, Magyarország nádorához

Nádasdy László szerzetes átadta Esterházy levelét, melyet szívesen vett a Buda visszafoglalása kapcsán tett gratulációval együtt. Kifejezi örömét, hogy a magyar nemzettel együtt részese a diadalnak és elszánt a további győzelmekre. Nem szűnik ezért imádkozni. Biztosítja a nádort, hogy semmiféle alkalmat nem mulaszt el, hogy szeretét és megbecsülését iránta és a Szentszéknek elkötelezett Magyar Királyság iránt kimutassa, amint azt bővebben Nádasdy László fogja kifejteni.

(ASV Segr. Stato, Epistolae ad principes,
Registra, vol. 77, fol. 138^{rv} – *registr.*)³⁸

Dilecto filio nobili viro Paulo Esterhasio regni Hungariae palatino³⁹

Innocentius P.P. XI

Dilecte fili, nobilis vir etc. Acceptis litteris nobilitatis tuae a dilecto filio religioso viro Ladislao Nadasdi nepote tuo, quem libenter excepimus, redditis, nobisque expugnationem Budae impense gratulantibus, reviviscere in nobis iure merito

³⁸ Az eredeti (hártyán, Mario Spinola ellenjegyzésével): MNL OL P 125, 11. cs., n. 2514.

³⁹ Az eredetiben a külzetre írva.

sensimus gaudium, quo affecti mirifice fuimus, ubi primum exoptatum tantae rei successum cognovimus, te enim incitante, inclytam Hungaricam nationem reportatis de immanissimo hoste victoriis strenue institutam, atque inconcussa animi constantia novis in dies triumphis, exercituum domino causae suae benedicente prolusuram, plane confidimus, atque ut ita contingat, assiduas enisaeque ad eundem // Dominum preces dare non omittemus. Caeterum persuasum tibi esse cupimus, nullam a nobis dimissum iri occasionem praeclare declarandi, quo amoris ac existimantionis loco te, atque huic sanctae sedi addictissimum Hungariae regnum habeamus, quemadmodum fusius a praedicto nepote tuo intelliges. Nobilitati vero interim tuae apostolicam benedictionem peramanter impertimur. Datum Romae etc. die XIV Ianuarii 1687.

TUSOR, PÉTER

La correspondance du palatin Pál Esterházy avec le Saint-Siège

Publication d'une source des archives du Vatican

Dans mon étude, je publie la correspondance entre le palatin (*Prorex*) Pál Esterházy d'un côté et du pape Innocent XI et son secrétaire d'Etat, Alderamo Cybo de l'autre. Les lettres – dont la plupart est conservée aux Archives Secrètes du Vatican – datent de la période de la reconquête de Buda (1685–1687). Le sujet principal de l'échange épistolaire est l'étandard militaire ottoman que les soldats hongrois avaient arraché aux Turcs et qu'Esterházy a envoyé au pape en offrande au nom de la Hongrie. Nous ne devons ni surestimer, ni sous-estimer l'importance de cet échange. Au 17e siècle, les palatins catholiques ont régulièrement correspondu avec les papes, avec les cardinaux neveux, et les nonces. Certes, l'intensité de ces échanges a accru lors du pontificat du pape Odescalchi, surtout après 1683. Le palatin n'était pas son seul correspondant : il était en relations avec l'archevêque d'Esztergom (primat de Hongrie) et avec d'autres magnats et prélats également. L'intérêt principal des documents ici présentés réside dans l'élaboration esthétique de leur rédaction, dans l'évocation de l'idéal du Royaume Apostolique de Hongrie (très populaire dans la seconde moitié du 17e siècle), ainsi que dans les allusions indirectes à la soi-disant Bulle Sylvestrienne – un diplôme que le pape Sylvestre II aurait envoyé au roi Saint-Étienne, en vérité un faux préparé au 17e siècle.

Keywords: 17th century, early modern papacy, secretary of state, early modern Hungary, ottoman wars, early modern diplomacy and representation.

HURSÁN SZABOLCS

**Batthyány Lajos nádor (1696–1765) katalógusa
különös tekintettel a magyar vonatkozású és antik anyagra,
valamint a Theologici szak anyagára**

*Az Akadémiai Könyvtár Batthyány-könyvállománya
és Batthyány Lajos katalógusa*

1838-ban Batthyány Gusztáv gróf Teleki József elnöknek írt levelében ajánlotta fel rohonci könyvtárát a Magyar Tudós Társaságnak.¹ Ez után nem sokkal tette Batthyány Kázmér, Gusztáv testvére is ajánlatát, aki kisbéri birtokának jóval kisebb könyvtárát (2660 kötetes) is a Tudós Társaságnak ajándékozta. A két családi könyvtár felajánlásával megközelítőleg körülbelül 30 ezer kötet² került a társaság tulajdonába. A könyvállomány nagyon sokáig a történeti érdeklődés látókörén kívül maradt. Ebben nagy szerepe lehetett egyrészt annak, hogy az állományt nem kezelték elkülönítve a könyvtár állományának egészétől (szemben az Akadémiai Könyvtár alapító, Teleki-féle könyvállományával). Továbbá a könyvadomány átvételében eljáró Toldy Ferenc titoknak és különösen a természettudós, matematikus Nagy Károly megjegyzései alapján megállapíthatjuk, hogy a korban a sajátosan értelmezett nemzeti tudományosságot propagáló értelmiségi közeg meghatározó alakjai nem igazán lelkesedtek a kapott könyvállományért és nem is igyekeztek a Batthyány család könyvtárait, mint fontos kulturális örökséget a közvélekedésbe átvinni.³ A könyvtárak állományával részletesen ketten foglalkoztak egy-egy részterületre koncentrálva. Endrei Walter a tudomány- és technikatörténet kiemelkedő alakja. A Batthyány-könyvtár Batthyány Tódorhoz⁴ köthető műszaki tárgyú kötetekről az MTA Kézirattárában meglevő és azonosítható köteteket, valamint a még Batthyány Tódor életéből származó könyvkatalógusokat és könyvszámlákat felhasználva, 1991-ben közöl áttekintést a teljesség

¹ A Magyar Tudós Társaság a Magyar Tudományos Akadémia hivatalos megnevezése 1840-ig.

² Az adományozásról szólva ezt a 30 ezres számot Gusztáv ajánlatáról, vagy a két adományról együtt szólva is szokás említeni. A források szemügyre vétele után pontosításra kerülhetett ez a sztereotíp összeg. Toldy, miután jobban szemügyre vehette már a rohonci és kisbéri könyvtárát, levelében azok együttes kötettségét adja meg 30 ezer kötetben, így a rohonci könyvtár állományát 27–28 ezerre becsülhetjük. MTAK Kézirattár. Történelem 2-rét 15/a.

³ A rohonci könyvtár állományából egyetlen könyv azonban rendkívüli hírnevet szerzet: a megfajított írásjeleivel a mai napig kriptográfiai rejtélyt jelentő Rohonci kódex.

⁴ Batthyány Tódor (1729–1812), a régebbi irodalomban Tivadar néven szerepel, viszont az időközben kialakult gyakorlat szerint Tivadar névvel rendszerint a dualizmus kori politikusra, Batthyány Tivadarra (1859–1931) szokás hivatkozni. Néhány magyar nyelvű levelében egyébként maga is a Tivadart használta, azonban Batthyány Tódor kapcsán egyébként az általa használt Theodor névhasználat is indokolt lehetne, azonban kézenfekvő a szakirodalmi gyakorlatban már bevettnek mondható Tódor mellett maradni.

igénye nélkül, a gróf természettudományos érdeklődését általában elemezve: *Batthyány Tódor műszaki könyvtára*.⁵ 1995-ben az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában fellelhető műszaki és természettudományos könyvek 642 műre terjedő listáját adta ki füzetében: *Batthyány Tódor műszaki könyvtára*.⁶

Mialkovszky Mária⁷ 1972-es doktori disszertációjában Batthyány Tódor 1805-ös bécsi katalógusára alapozva vette számba a gróf műszaki és természettudományos tájékozottságát.

Az Akadémiai Könyvtár kézirattárában a Magyar Tudós Társaságnak adományozott Batthyány-könyvtárakhoz kapcsolódó iratok között található egy könyvkatalógus, mely a kéziratári nyilvántartás szerint Batthyány Lajos nádor (1696–1765) könyveinek katalógusa lehetett.⁸ Az azonosítás egyik alapja a katalógus borítóján szereplő C.L.D.B. monogram – melynek feloldása eszerint Comes Ludovicus de Batthyány lenne. Az eredetmeghatározását egyébként a katalógus további vizsgálata is megerősíti. Toldy Ferenc, a Magyar Tudós Társaság titoknokja 1844-ben, az Akadémiai Könyvtár hivatalos megnyitásakor a Batthyány-könyvtárak átvételére eképp emlékezik vissza: „Lelki örömmel léptem 1839. április’ 7. a ’rohonczi vár’ termeibe, mellyekben, már akkor sajátunk, felállítva volt. Batthyány Lajos a ’ nádor veté meg annak alapját egy századdal elébb, mint lajstroma bizonyítja.”⁹ Toldy tehát arról beszél, hogy az adomány jelentősebb, rohonci könyvtárát Batthyány Lajos nádortól eredeztethetjük, mégpedig egy bizonyos lajstromra hivatkozva, amelyet azonosíthatunk a szóban forgó katalógussal (a száz év is egyezik, mert a katalóguson az 1743-as évszám szerepel).¹⁰ Hozzá lehet még tenni, hogy a katalógus az adományozással az Akadémia Könyvtárába került, igencsak épnek és teljesnek tűnő, Batthyány-könyvtárakhoz kapcsolódó iratanyag messze legrégebbi dokumentuma – márpedig Toldy még a gyarapítás hosszas szünetéről is beszél.¹¹ A rohonci könyvanyag túlnyomó része egyébként nem a nádor, hanem fia, Batthyány Tódor szerzeménye.

⁵ ENDREI Walter, *Batthyány Tódor műszaki könyvtára = Magyar Könyvszemle*, 107(1991), 141–145.

⁶ ENDREI Walter, *Batthyány Tódor műszaki könyvtára*, Bp., MTA Technikatörténeti Kutatásokat Koordináló Központ, 1995 (Technikatörténeti források, 3).

⁷ MIALKOVSKY Mária, *Batthyány Tódor gróf gazdasági és művelődéstörténeti jelentősége*, Doktori disszertáció, ELTE, 1972 ; MTAK Könyvészet 2-rét 19. Batthyány Tivadar bécsi könyvgyűjteményének regisztere. I. köt. [1805]

⁸ MTAK Kézirattár. Könyvészet 2-rét 11. Batthyány Lajos könyveinek katalógusa. [1743]

⁹ SCHEDEL [TOLDY], Ferenc: *Az academiái könyvtár rövid története s mibenléte. E’ könyvtár ünnepélyes megnyitásakor dec. 23. 1844. = A Magyar Tudós Társaság évkönyvei*, VII, 1842–1844, 88.

¹⁰ Az adományozott Batthyány-könyvtárról nem maradt fenn átvételi összeírás és bizonyára Toldy Ferenc sem egy összesítő katalógusról, hanem a könyvállomány egykori állapotát tükröző egykorú lajstromról beszél.

¹¹ Toldy arról ír is (még 1839-es jelentésében), hogy jelentős idő telt a könyvtár Batthyány Lajos nádor és fia, Batthyány Tódor általi fejlesztése között, ami a meglévő dokumentumanyagból ugyancsak kiolvasható: „a mennyiben nyomába akadhattam eredetének, gr. Batthyány Lajos nádor kezdé azt szerezni ez előtt egy századdal; s a régi nagy munkák folio és negyedréiben többnyire

Az Akadémiai Könyvtárban található állományban nem ismeretes Batthyány Lajos nádortól szereplő possessorbejegyzés. Szinte egészen bizonyos ugyanakkor, hogy a katalóguson szereplő könyvek közül több ma is megtalálható az Akadémiai Könyvtár raktáiraiban, azonban, hogy pontosan melyik könyvek ilyenek és mennyi ezeknek a száma, arra a könyvtári anyag tüzetesebb átnézése után lesz lehetséges választ adni. Jelen tanulmányomban először bemutatom a katalógus szerkezetét, majd nyelvi arányait vizsgálom.¹² Ezt követően két tematikai csoportot emelek ki, azokat a katalógus egészen végigkövetve. A katalógus kimondottan magyar vonatkozású műveit, valamint – a hazai könyvtártörténet¹³ aktuális irányaihoz is kapcsolódóan¹⁴ – klasszikus ókori vonatkozású műveit mutatom be. A katalógus szakjai közül egyedül a Theologoci szakot mutatom be részletesen. Cikkem végén összegzem az eredményeket, megkísérlem meghatározni a katalóguson szereplő könyvtár lokalizációját, összehasonlítom a katalógus anyagát a korabeli, kapcsolódó arisztokrata könyvanyaggal, valamint feltételezéseket teszek a könyvtár gyűjtésével és használatával kapcsolatban.

A katalógus szerkezete

A katalógusban összesen 2260 tétel szerepel, melyek közül 97 kéziratként (manuscripta) van meghatározva. Ezek leszámításával tehát 2163 a nyomtatott művek száma, amelyek hat szakrend szerint kerültek besorolásra: Theologici, Geographici, Historici, Politici, Juridici, Miscellanea. A megnevezésükben magukért beszélő szakokon belül az egyes művek ABC sorrendben vannak felsorolva. A művek leírása meglehetősen egységes, először a mű címe, majd szerzője (aki gyakran már a mű címében szerepel), aztán a kiadás helye és ideje, a mű kötet-száma, végül a könyvméret van feltüntetve. Minden mű mellett szerepel a könyv fizikai elhelyezkedésének meglehetősen akkurátus könyvtári rendről árukladó koordinátája. A katalógus összeállítója a kötetek számbevétele terén is igencsak szabatosan – ezzel nem mellesleg a modern elemzést is megkönnyítve – járt el, minden oldal végén összegezte az egyes oldalon szereplő köteteket könyvméret

ez időből vannak, ... Utóbb hosszabb szünet után, gr. Batthyányi Tivadar öregbítette...” MTAK Kézirtattár. RAL 61/1839. Toldy Ferenc jelentése a Tudós Társaságnak a könyvtárról és a Batthyány könyvtárak átvételéről. 1839. május 20.

¹² A katalóguson szereplő címléírásokat igyekeztem betűhív formában visszaadni (bizonyos esetekben, ahol az azonosítás indokolja, jeleztem a mű általánosan elfogadott írásmódját).

¹³ A korabeli magyarországi könyvtárak tekintetében mintaadó szakirodalom: *A mecenatúra színterei a főúri udvarban, Nádasdy Ferenc könyvtára*, szerk. Viskolcz Noémi, Monok István, Szeged, Bp., SZTE; *Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány*, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, VIII).

¹⁴ BUDA Attila, TUSKÉS Anna, *Horatius, Ovidius és Vergilius művei a főtí Károlyi-kastély egykori és a keszthelyi Festetics-kastély ma is látogatható Helikon könyvtárában = Magyar Könyvszemle*, 133(2017), 174–196.

szerint, amely összegzést aztán az egyes szakok végéhez érve a szak egészére vonatkozóan is elvégzett.

Kötetszám szerint a katalógus legnagyobb szakja a Politici 744 kötettel (a 2260 kötet 32,9%-a). Második a Historici 516 (22,8%), harmadik a Miscellanea 305 (13,5%), majd azokat követi a Juridici 255 (11,2%), a Theologici 211 (9,3%), végül a szűkebb értelemben vett könyveken belül a legkisebb szakot a Geographici jelenti 132 (5,8%). A Manuscripti aránya 97 kötettel 4,3%. Ha nem kötetszám, hanem az egyes művek¹⁵ száma szerint vizsgáljuk a katalógust, a következő arányokat kapjuk: Politici 312 mű (27,27%), Historici 266 mű (23,25%), Miscellanea 226 mű (19,75%), Juridici 154 mű (13,46%), Theologici 98 mű (8,56%), Geographici 88 mű (7,69%). A legnagyobb változást a Politici szak esetében konstatálhatjuk: itt a művek számát tekintve hozzávetőleg 5%-kal kisebb a szak aránya, tehát itt a legmagasabb a többkötetes művek száma. A Theologici szak esetében némileg nagyobb, míg a Geographici szak esetében némileg kisebb a többkötetes munkák aránya.

A köteteknek a különböző könyvméreték szerinti eloszlása a következő. A teljes katalógus 2260 kötete közül a legtöbb, 1056 kötet (46,7%) octavo méretű. Folio 528 (23,36%), quarto 313 (13,8%), duodecimo 355 (15,7%), és sedecimo is található 8 kötet. A katalógusban leggyakoribb könyvméret, az octavo aránya a Miscellanea (65,3%) és Historici (57,3%), és Politici (47,4%) szakon belül a legmagasabb. Az octavók aránya legkisebb a Juridici szakon belül (12,9%), melyen belül a nagyobb formátumok aránya kiemelkedő, a fóliók aránya (43,1%) és itt a legmagasabb a quartóké (36,4%). A fóliók aránya magas a jog mellett a Geographici (58,3%) és Manuscripta (58,7%), alacsony pedig a Miscellanea (5,3%) és Politici (11%) szakon. A kisméretű, még számottevő részt kitevő duodecimo méretű köteteknek éppen a kevés fólióval bíró Politici szakon belül jelentős az aránya (28,2%), mutatva, hogy a Politici és a Miscellanea volt a könyvtár legmodernebb, inkább kisebb, könnyebben olvasható állományú szakja. Általában megállapítható, hogy magas a nagyobb méretű könyvek aránya, ahogy egyébként azt Toldy Ferenc is megállapítja a Batthyány Lajos hoz köthető könyvekről.¹⁶

Nyelvi megoszlás

A katalógusban szereplő könyvek nyelvi megoszlásának elemzéséhez a katalógus – 2163 kötetet kitevő – 1144 művét vettem számításba – a kéziratokat tehát nem (Manuscripti szak).¹⁷ A katalógus művei kapcsán három nyelvről beszélhetünk jelentős súllyal, további kettő pedig elvétve szerepel. A katalógus 1144 műve

¹⁵ Műnek a saját könyvtári jelzettel szereplő címléírásokat tekintem.

¹⁶ TOLDY 1839. május 20.

¹⁷ A katalógus kéziratjai speciális elemzést igényelnek. Az azonban leírásukból is kiderül, hogy gyakran a Batthyány család belső használatában készült dokumentumai és nem a könyvtárgyarapítás hagyományos módja folytán lehet helyük a katalógusban.

közül latin nyelvű 448 (39,1%); francia 439 (38,3%); német 209 (18,3%), található 28 olasz (2,4%) és nyolc magyar is (0,7%). Vegyes nyelvű műként tizenkettő darabot azonosítottam (tipikusan szótárak), ezek közül három soknyelvű, kettő olasz–német, egy olasz–francia–német, négy latin–magyar, egy német–latin, egy latin–francia nyelvű (0,99%). A katalógusban szereplő művek esetében tehát döntő a latin és a tőle alig elmaradó francia nyelv súlya. A két nyelv aránya kiegyensúlyozott a Theologici: latin: 40 mű (40,8%) / francia: 35 mű (35,7%); és a Historici: francia: 102 mű (38,3%) / latin: 88 mű (33,1%) szakon belül. Jelentős a latin fölénye a Geographici: latin: 37 mű (42%) / francia: 25 mű (28,4%), és döntő jelleggel a Juridici szak esetében: francia: 9 mű (5,8%) / latin: 127 mű (82,4%). A francia fölénye számottevő azonban a Politici francia: 144 mű (46,1%) / latin: 91 mű (29,1%) és különösen a Miscellanea szakon: francia: 124 mű (54,8%) / latin: 65 mű (28,7%). A számokból kiemelendő a vallásos irodalmon belül a francia nyelvű, modern munkák gyakorlatilag egyenrangúsága, valamint a legmodernebb Miscellanea szakon (lásd: itt a legkisebb a könyvméret) a francia hegemoniája.

A német nyelv aránya a Geographici szakon belül a legmagasabb 23 művel (26,1%). Ezt követi a Historici 66 művel (25,3%), valamint a Politici szak 62 művel (20%). A latin által uralt Juridici szak az egyetlen, ahol a német nyelv franciával szembeni fölényéről beszélhetünk (a tizenhat német műre kilenc francia jut). Ezen kívül a német lemaradása a legkisebb a Geographici szakon (2,3%-os,¹⁸ a művek aránya: 25–23). A latinnal szembeni különbség a Historici szakon a legkisebb: 7,8% (88 latin – 66 német). Szembetűnő, hogy a sok szempontból leginkább naprakész irodalmat jelentő Miscellanea szakon a német aránya 26 művel 11,5%, és lemaradása az azt domináló franciával szemben csaknem ötszörös nagyságrendű (124 francia – 26 német). Politici szakon is több mint kétszeres a különbség (144 francia – 62 német), ahogy a latinnal szemben a teológia terén (40 latin – 16 német).

A latin, francia és német mellett még az olasz és magyar nyelv bukkan fel a katalógusban.¹⁹ A 28 olasz mű közül a legtöbb (tíz) a Politici szakon szerepel, míg a Juridici szakon egyetlen olasz mű sincs. Az olasz nyelvű kötetek jelenléte nem meglepő egy, a Habsburg Monarchia legfelsőbb köreihez tartozó arisztokrata család könyvtárának esetében, hiszen a Habsburg Monarchia mindkét ága – különösen a spanyol, de az osztrák is – hagyományosan erős itáliai kapcsolatokkal bírt. A spanyol ág kihalásával beálló örökösödési háború után jelentős itáliai területek kerültek a dunai Habsburg Monarchia fennhatósága alá (Nápolyi Ki-

¹⁸ A különbség százalékos megadása esetén mindig százalékpontnyi különbséget értek.

¹⁹ A katalóguson található három görög és egy héber/arámi nyelvet tartalmazó mű is, de ezek egyikében sem kellett a görögnek vagy hébernek az olvasásban kizárólag használt nyelvek lennie. A szóban forgó művek egy latin–görög újszövetség [Testamentum Novum Graeco–Latinum. Anno 1740. Vol. I. in 8vo], egy görög–latin szótár [Lexicon manuale Graecum Beniaminis Hederici, Lipsiae 1727. Vol. I. in 8vo], egy a görög nyelvtant latinul tárgyaló munka [Grammatica Graeca Pataviae 1735. Vol. I. in 8] és egy héber/arámi szótár [Lexicon Hebraico–Chaldaicum Franc. Haselbauer, Pragae 1743. Vol. I. in fol.].

ráltság, Szardínia, észak olaszországi területek: pl. Milánó), melyek révén Itália a 18. század egészében a Habsburg Monarchia politikájának fontos színtere volt. Hogy Itália mennyire fontos szerepet tölthetett be a Monarchiát meghatározó politikusok életében, mutatja, hogy már Batthyány Lajos nádor dédapja, a Pázmány Péter hatására katolizáló Batthyány I. Ádám (1610–1659) is Itáliából választott feleséget, Formentini Aurórárt (1609–1653). A felbukkanó nyolc, teljesen magyar nyelvű mű közül három a Theologici, kettő-kettő a Historici és Miscellanea, egy a Juridici szakon szerepel. A nyelvileg vegyes művek között található egy ószövetségi részében hat-, újszövetségi részében tizenkét nyelvű háromkötetes szentírás,²⁰ öt szótár (egy olasz–német négy kötetben!, egy olasz–francia–német, egy latin–magyar és egy nyolcnyelvű Calepinus kettő kiadásban) – mind az öt a Politici szakon. A Miscellanea szakon további öt²¹ a Juridicin egyetlen²² nyelvileg vegyes mű található.

Nyelvi tekintetben elsősorban azt a megállapítást lehet tenni a katalógus francia dominanciáját alapul véve, hogy a katalógus állománya legnagyobb részét inkább az európai arisztokrácia nemzetközi, nyugat-európai könyvkulturájára jellemző, semmint a magyarországi tendenciákat tükrözi. A latin nagy és a német számmotevő jelentőségét, mint a könyvanyag közép-európai sajátosságát konstátálhatjuk. A latin (és a kisszámú magyar nyelvű) irodalom esetében a magyarországi kötődést, az olasz anyagban pedig a Habsburg Monarchia sajátos történelmi helyzetét láthatjuk visszaköszönni.

Magyar vonatkozások

Magyar vonatkozású műként a magyarul írt, magyar vagy a Magyar Királyság területén élő szerzőtől származó, kimondottan a Magyar Királysággal vagy Erdéllyel kapcsolatos, valamint a magyarországi kiadású műveket számítottam. A katalóguson összesen 90 ilyen művet tudtam azonosítani, mely által a katalógus magyar vonatkozású műveinek aránya megközelítőleg 8%-ra tehető. A 84 magyar vonatkozású műből 42 a Magyar Királyság területéről származik: 18 Nagyszombaton, 13 Kassán, 7 Pozsonyban, 3 Lőcsén és 1-1 Debrecenben jelent meg.

²⁰ Biblia Sacra, id est V. T. 6 linguarum et N. testorum 12 linguarum per Eliam Hutter Norimbergae 1599 Vol. III. im fol.

²¹ Adagia Selectiora latino Hungarica a Petro Kis Vitzai Bartfae 1713. Vol. I. in 12; Grammatica Hung. Pauli Pereszlenyi Tyrnaviae 1702. Vol. I. in 8; Historie Spiritose da Antonio Moratori, Nürnberg 1720. Vol. I. in 8vo; Lucanus teutsch und lateinisch Straßb. 1723. VI. in 8; Petrone latin et françoise, Traduction entiere suivant le manuscrit, trouvé a Bellgrad Anno 1688. Vol. I. in 8o de A(nno)o. 1713.

²² Decretum latino–hungaricum, Leutschoviae 1660. Vol. I. in 4to.

Magyar nyelvű művek

A magyar nyelvű művek száma a katalógus egészéhez képest – nem meglepő módon – igencsak csekély. Ugyanakkor közülük az egyik éppen Káldi György első magyar nyelvű, teljes katolikus bibliafordítása, első kiadásában.²³ A legrégebbi magyar nyelvű munka Veres Balázs decretuma,²⁴ amely lényegében Werbőczy hármaskönyvének magyar nyelvű fordítása – természetesen a Juridici szakon. A Theologici szakon a Káldi-Biblia mellett még két teljesen magyar nyelvű mű található.²⁵ Az ír származású jezsuita, William Stanihurst (1602–1663) munkáját Ozolyi Flórián (1683–1755) ferences szerzetes fordította magyarra.²⁶ A ferences szerzetes a Batthyányak ősi fészkének számító Vas vármegyében működött hittérítőként, és említett művének megjelenését az az Ikladi Szluha Ferenc (1669–1729) báró támogatta, akinek számos könyve fellelhető a Magyar Tudós Társaságnak 1838-ban adományozott Batthyány-könyvtár kötetei között. Vallásos tartalma mellett a Miscellanea szakon található Szilágyi Sámuel (?–1771), később református szuperintendens, éppen Batthyány Lajos nádor támogatásával megjelent munkája: *Keresztény Seneca 1740. Vol. I. in 12.*²⁷ Mindössze két történelmi tárgyú munka található magyar nyelven (Historici). Érdekesség, hogy a katalógusban az 1729-ben megjelent, első kiadásában 1660-ban napvilágot látott *Magyar Chronika* szerzőjeként nem az általánosan akként ismert Pethő Gergely,²⁸ hanem az első kiadás idejében íródott levél megjegyzésének megfelelően,²⁹ annak unokatestvére, Pethő György szerepel.³⁰ Az 1729-ben megjelent mű RMK-ban ismertetett címléírása is szemléltetheti, hogy miként volt eshetőség a szerzőség kétirányú feloldására: *Rövid magyar krónika. Sok rendbéli főhistóriás könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedett és irattatott P. G.-től. (4-r. 9 lev., 17, 209 l.) Cassán, 1729.*³¹ A katalógus hetedik teljesen magyar nyelvű műve Kovács Jánosé, akitől a Pethő-féle krónikát alapul vevő feldolgozásának második része szerepel: *Magyar Chronica, Kovács Janos által continuáltatott, Posen 1742. Vol. I. in 4.* Kovács munkájának RMK szerinti leírása alapján megint

²³ Biblia magyar Káldy György fordítása, Bécs 1626. Vol. I. in fol.

²⁴ Magyar decretum Veres Balás fordításabol Debretzenbe 1565 Vol. 1. in fol.

²⁵ Evangéliomok és Epistolák, Kassin 1727. Vol I. in 8vo; Stanihurstnak az halandó testben senyvedő halhatatlan Istennek Szentséges Historiaja, Posonyba 1727. Vol. I. in 4to.

²⁶ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, X. Ótocska–Popea, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1905, 34–35.

²⁷ A Seneca feldolgozás teljes címe: *Keresztény Seneca az az Lucius Annaeus Seneca munkáiból kiszedegettetett, és XXXVIII. részekre osztottat keresztényeni virágok.*

²⁸ SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár, I. Az 1531-től 1711-ig megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1879, 402–403.

²⁹ NAGY Levente, *Pethő Gergely Rövid magyar krónikája és a költő Zrínyi Miklós = Irodalomtörténeti Közlemények*, 102(1998), 285–300.

³⁰ *Magyar Chronica*, Pető György által, Cassau 1729. Vol. I. in 4to [Az észrevételt ezúton is köszönöm Kalmár Jánosnak].

³¹ PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860, III. Ö–Z*, Bp., Dobrowsky, 1891, 78.

csak Pethő Gergely kerülhetett volna említésre szerzőként.³² Nyolcadikként említjük Pápai Páriz Ferencnek (1649–1716) a *Miscellanea* szakon található *Pax corporis* című, orvoslásról írott könyvét.³³

A négy, részben magyar nyelvű mű közül az egyik szintén Pápai Páriz Ferenchez köthető, a Szenczi Molnár Albertet (1574–1634) alapul vevő – a katalógus leírásában is az ő neve van feltüntetve – latin–magyar szótár.³⁴ A *Miscellanea* szakon található a jezsuita Pereszlényi Pál (1631–1689) magyar nyelvtana,³⁵ valamint Kis Viczay Péter evangélikus lelkész latin–magyar szólásgyűjteménye.³⁶ A *Juridici* szakon található Veres Balázs már bemutatott magyar munkája mellett található még egy latin–magyar hármaskönyv.³⁷

Magyar történelem

Bár a magyar nyelvű munkák száma, mint láttuk, meglehetősen alacsony, a hangsúlyozottan magyar vonatkozásúaké annál magasabb, különösen, ami a történelmet illeti. A jelentősebb, magyar történetíróként számon tartottak közül a legjelentősebbek szinte mind szerepelnek. Megjelenik Thuróczy nevezetes krónikája, a leírásban külön kiemelve, hogy legrégebbi kiadásával, a teljes katalógus második legrégebbi műveként, mégpedig kettő példányban.³⁸ Bonfini három művel szerepel.³⁹ A 16. és 17. századból a Szapolyai pártjáról átálló zágrábi püspök, Zermegh János⁴⁰ és a szintén a Habsburg-orientáció mellett elkötelezett Istvánffy Miklós (1538–1615),⁴¹ továbbá két erdélyi, Bethlen János főispán (1613–1678)⁴² és Bethlen Farkas kancellár (1639–1679)⁴³ műve szerepel. Az 1700-as évek fordulójának szerzői közül ki kell emelni az egykor protestáns prédikátorként gályarabságot elszenvedő, majd a két nagy protestáns felekezet közti közvetítés

³² PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860, II. Gy–O*, Bp., Dobrowsky, 1890, 469–470.

³³ *Pax Corporis Franc. Páriz Pápai, Hungarice Leutschoviae* 1692. Vol. I. in 8vo.

³⁴ *Dictionarium Latino-Hungaricum Alb. Molnár Norimbergae* 1708. Vol. II. in 4to.

³⁵ Lásd: 20. *Grammatica Hung. Pauli Pereszlenyi Tyrnaviae* 1702. Vol. I. in 8.

³⁶ Lásd: 20. *Adagia Selectiora latino Hungarica a Petro Kis Vitzai Bartfae* 1713. Vol. 1. in 12.

³⁷ Lásd: 21. *Decretum latino-hungaricum, Leutschoviae* 1660. Vol. I. in 4to.

³⁸ *Turocii Chronicon Hungarorum antiquissima Editio* Vol. I. in 4; *Dito Editio Anni 1488*. Vol. I. in 4to.

³⁹ Bonfinii, Anton: *Historia Hungarica per Joannem Sambucum Coloniae* 1680. Vol. I. in fol.; Bonfinii, Anton: *Beschreibung deren Ungarischen Händeln und Geschichten*, Vol. I. in fol.; A *Miscellanea* szakon: *Livius Hungaricus de rebus Hungaria orationes Bonfinii Cassoviae* 1732 Vol. I. in 12.

⁴⁰ *Historia rerum gestarum inter Ferdinand et Joannem Reges Hungariae*, p(er). Joannem Zermeg, Amsterdam 1662. Vol. I. in 12.

⁴¹ Istvanffi Nicol.: *Historia de rebus Hungaricis Coloniae* 1677. Vol. I. in fol.

⁴² Bethhlenij, Joh.: *Historia rerum Transylvanicarum* 1664. Vol. I. in 12.

⁴³ Bethhlenij: Wolffg(ang): *Historia rerum Hungaricarum ac Transylvanicarum*, Vol. I. in fol.

szándéka során ébredő kétségei közt katolikusnak térő Otrókócsi Fóris Ferenc (1648–1718) 1693-es tudományos-kulturális mérföldkövet jelentő, elsősorban nyelvtudományi művét a magyar nép eredetéről.⁴⁴ A kortárs történetírók közül megtalálható Timon Sámuel (1675–1736), a 18. század jezsuita történetírásának iskolateremtő művelője kettő,⁴⁵ a szintén jezsuita történetíró Kazy Ferenc (1695–1759) egy,⁴⁶ valamint Bél Mátyás is, három művel.⁴⁷ Kevésbé ismert a jezsuita Kolosvári Pál (1684–1731).⁴⁸

A katalógus anyagában nemcsak magyar, hanem külföldi szerzőtől írott, magyar vonatkozású történeti munkák is szép számban találhatók. Ezek a Magyar Királyság iránti érdeklődés fellendüléseit mutatják. Jellemző a 16. században az Oszmán Birodalom szomszédságába kerülő Német-Római Birodalomban megjelenő német nyelvű mű,⁴⁹ a 15 éves háborút és a 17. századnak a török kiűzésére irányuló meddő próbálkozásait feldolgozó művek (mindhárom nürnbergi kiadású),⁵⁰ valamint a Bécs 1683-as oszmán–kuruc ostroma után már sikerrel záruló felszabadító háború kapcsán születő művek, német nyelven⁵¹ és franciául is.⁵² A francia munkák közül külön figyelemreméltó egy szépirodalmi feldolgozás a *Miscellanea* szakon.⁵³ Emellett található a már a Habsburg Monarchia keleti végén szövetséget kereső Franciaország politikájával párhuzamban megjelenő

⁴⁴ *Origines Hungaricae* p(er). Franc. Otrokochi, Franequ. 1693. Vol. I. in 8o.

⁴⁵ *Imago antiquae et novae Hungariae a Samuele Timon, Cassoviae 1734*. Vol. I. in 8vo; *Chronologica Epitome rerum hungaricarum* p(er). Samuel. Timon, Cassoviae 1736. Vol. I. in fol.

⁴⁶ *Historia Regni Hungariae ab A(nn)o 1701, usque 1737, Tyrnaviae 1737*. Vol. I. in fol.

⁴⁷ *Hungariae Prodromus* p(er). Matth. Bell, Norimbergae 1723. Vol. I. in fol.; *Apparatus ad Historiam Hungariae, Matthiae Belij, Posonij 1735*. Vol. I. in fol.; *Belij, Matthiae, Apparatus ad Historiam Hungaricam, Posonij 1735*. Vol. I. in fol.

⁴⁸ *Judicium Curiae Regni Hungariae virtutes, per Paulum Kolosváry, Tyrnaviae 1726*. Vol. I. in 8vo.

⁴⁹ *Chronica von Hungarn angefangen von ihren ersten König Attila, bis König Ludw. II. 1534*. Vol. I. in f. Ft.; *It. Chronica von Königreich Spanien; It. Chonicon Joh. Joviani Pontani von dem Neapolitaner Krieg, Augspurg 1543*.

⁵⁰ *Ortelii Augusti. Chronologia ad Historische Beschreibung aller Kriegs Empörungen, so in Hungarn, auch Siebenbürgen mit dem Türken v. A(nn)o 1395. bis auf gegenwärtigen Zeit geschehen, Nürnberg 1603*. Vol. I. in 8o; *It. Appendix Partis IVae Chronologiae Hungaricae Nürnberg 1613; Chronicon ungarische und Türkische, Nürnberg, 1663*. Vol. I. in fol.; *Delineatio provinciarum Pannoniae et, Imperii Turcici, durch Johan. Christoph. Vagner, Nürnberg 1681*. Vol. I. in fol.

⁵¹ *Scharfsichtige Kayser-Adlers, wider die so genannten Hungarischen Malcontenten, 1683*. Vol. I. in 12; *Leben und Thaten der Hertzogen und Königen in Hungarn, Nürnberg 1684*. Vol. I. in 8vo; *Siebenbürgens Österreicherischer Messias, durch Joh. Nicol. Flemizer. Nürnberg. 1689*. Vol. I. in 4; *Adler-blitz durch Erasmus Francisci, Nürnberg 1684*. Vol. I. in 4to.

⁵² *Histoire du Siege de Bude a Lion 1687*. Vol. I. 8; *Royaumes de la Hongrie, Cologne 1686*. Vol. I. in 12.

⁵³ *Ibraim Bassa de Bude nouvelle galante a Cologne 1686* Vol. I. in 12

munkák is,⁵⁴ melyek közül az egyik a francia és török irányú politika fő magyarországi képviselőjét, Thököly Imrét mutatja be.⁵⁵

Ha a világtörténelmi jelentőségű életművének oroszánrészében a Magyar Királyságon működő és annak visszafoglalását hadászatilag elsősorban megvalósító Savoyai Jenőről szóló hat művet⁵⁶ nem számítjuk, a következőképpen fest a magyar vonatkozású történeti-politikai művek aránya a Historici és Politici szakok tekintetében. A Historici szakon 41 magyar vonatkozású munkáról beszélhetünk, míg a Politici szakon 17-ről. Ez azt jelenti, ha az egyes szakok valamennyi művét vesszük, ezek aránya a Historici szak 266 művén belül 15,4%, míg a Politici szakon 5,4% (312 műből). Ebben is kiütözik, hogy a Historici és Politici szak közt lényeges tartalmi különbség áll fenn. A kisebb arány ellenére érdemes külön figyelmet szentelni a Politici szak magyar vonatkozású műveinek, hiszen láthatjuk, hogy az inkább történelmi tematika esetén is nyilvánvaló politikai aktualitással bíró munkákról van szó. Révai Péter (1568–1622) koronaőrnek Szent Koronáról írt munkája⁵⁷ nem véletlenül szerepel itt. Található mű az 1681-es soproni országgyűlés actáiról,⁵⁸ valamint az átfogó ismeretekkel bíró, politikatudományban is jártas Szentiványi Márton (1633–1705) jezsuita szerzetes munkái.⁵⁹ Az élet egészét bemutató, emblematikus kézikönyv szintén jezsuita szerző, Vánossi Antal (1683–1757) műve.⁶⁰ Szintén nem meglepő, hogy a szakon megjelenik a 18. század politikai viszonyai között a kereszténység honi elterjedésében a görög Egyházfél elsőségét firtató mű.⁶¹

⁵⁴ *Histoires des troubles d’Hongrie*, Amsterdam. 1691. Vol. IV. in 12; *Revolutions d’Hongrie depuis l’an 1600. jusque a l’an 1699. a la Haye* 1739. Vol. VI. in 8o. *Histoire de la decadence de la France a Cologne* 1687. Vol. I. in 12.

⁵⁵ *Histoire Comte de Tököli a Cologne* 1693. Vol. I. 8.

⁵⁶ Az első négy a Historici, az utolsó kettő a Politici szakból; *Abrege de la Vie du Duc de Malborough et du Prince Eugen de Savoy*, Amsterdam 1717. Vol. I. in 8vo; *Leben des Prinz Eugenie*, Francfurti. Vol. IV. in 8; *Vie du Prince Eugene*, a la Haye 1702. Vol. I. in 8o; *Vita il Principe Francesco Eugenio p(er)*. Antonio Rambaldo, Venezia 1720. Vol. I. in fol.; *Acta Principis Eugenii sub tribus Imperatoribus* 1735. Vol. I. in fol.; *Eugenius, Francisci Mariae, seu Mariae Virginis per Eugenium Trophaea*, Neapoli 1724. Vol. I. in 8vo.

⁵⁷ *Corona Regni Hungariae Petri de Réva*, Viannae 1652. Vol. I. in 4to.

⁵⁸ *Acta Comititalia Hungarica Soproniensie Anni 1681*. in 4o in 4to Vol. I.

⁵⁹ *Miscellaneorum Szentiványi Decadis* 2da Pars I. 2. 3. *Tyrnaviae* 1681. Vol. I. in 4to; Ditto *Decadis* 3a Pars I. et 2da *Tyrnaviae* 1702. Vol. in 4to.

⁶⁰ *Idea sapientis Theo-Politici*, Viennae 1725. Vol. I. in 4o; Knapp Éva, Tüskés Gábor, *Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564–1796 = Magyar Könyvszemle*, 111(1995), 158.

⁶¹ *Religionis Christianae inter Hungaros initia Ecclesiae orientali assecta*, Hallae 1740. Vol. I. in 4to.

Egyéb szakok magyar vonatkozású művei

A Politici szakon szereplő egy-egy ország-⁶² és városleírás⁶³ akár a Geographici szak magyar vonatkozású művei között is szerepelhetett volna, melyen egyébként mindössze két kimondottan ilyen munka található.⁶⁴ Czvittinger Dávid⁶⁵ és a jezsuita Árvay Mihály Felker András neve alatt megjelent műve⁶⁶ a Historici szakon belül szerepel, hiszen a *res litterariába* tartozó műveket a történetírás körébe sorolták.⁶⁷ A Theologici szak már említett magyar nyelvű művei mellett találunk még munkákat magyar szerzőtől. Gróf Pongrácz Gáspár (1693–1766) katolikus pap polemikus apologetikus művét,⁶⁸ az evangélikusként nevelkedő, ám katolikus hitre térő orvos, Bácsmegyei István Pál (1689–1735) a katolikus és evangélikus hitet összehasonlító munkáját szintén 1733-ból,⁶⁹ a jezsuita Péterffy Károlynak (1700–1746) a magyarországi katolikus zsinatok történetét feldolgozó könyvét,⁷⁰ valamint egy munkát a kahlenbergi kamalduli kolostor perjelétől és tartományi főnökétől, Radossányi Lászlótól.⁷¹ A szakon két további magyar vonatkozású mű található.⁷²

A magyarsággal hagyományosan azonosított témát ölel fel a Juridici szak. A szakon található 154 mű közül 14 kimondottan magyar vonatkozású, ezzel arányuk 9,1%. A már említett két magyar nyelvű munka mellett még további két-tőnek képezi tárgyát a Hármaskönyv.⁷³ Az egyházjogot tárgyalja Szörényi László (1670–1752) szerémi megyéspüspök munkája.⁷⁴ Emlékeztetve, hogy Batthyány

⁶² Beschreibung des Königreichs Hungarn p(er). Steph. Cordatum, Viennae 1717. Vol. I. in 4to.

⁶³ Hungariae celebriorum urbium descriptio, Tyrnaviae 1701. Vol. I. in 4to.

⁶⁴ Pannonia Hanii, oder Kurtze Beschreibung des Königreichs Hungarn, Nürnberg, 1686. Vol. I. in 4to.; Land charten von Hungarn in die größten Tabell, opera Mülleri, 1712.

⁶⁵ Hungariae Litteratae Specimen p(er). Davidum Czvittingerum Francofurti et Lipsiae. 1711. Vol. I. in 4to.

⁶⁶ Res literaria Hungariae, Andrea Felker, Cassov. 1735. Vol. I. in 12.

⁶⁷ A műfajjal és a szerzőkkel kapcsolatos észrevételeiért külön köszönettel tartozom Molnár Andreának.

⁶⁸ Antidotum universale saluberrimum contra omnes morbos A catholicorum Hungariae, Pongrácz, Tyrnaviae 1733. Vol. I. in 8vo.

⁶⁹ Otia Báchmegeiana documenta veritatis fidei Catholicae, Tyrnaviae 1733. Vol. I. in 8vo.

⁷⁰ Concilia Sacra Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab Anno 1016 usque 1715 p. Carolum Péterffy Posonij 1741 Vol I. in fol.

⁷¹ Epitome antiquarii tripartiti S. Ordinis Eremitico Camaldulensis p(er) Radosany, Neost(adii). Austr(iae). 1726 Vol I. in 4to.

⁷² Synodi Provinciales Decreta, quae Anno 1611. Tyrnaviae celebrata fuit, Vol. I. in 4to; Ferdinandi II. virtutes, Tyrnaviae 1739. Vol. I. in 4.

⁷³ Decretum ad Tripartitum opus aus dem Latein in Teutsch übersetzt p(er). Vagnerum, Wien 1699. Vol. I. in fol. Index operis Tripartiti, p(er). Steph. Aszalay Tyrnaviae 1694. Vol. I. in 4to; Tripartiti Juris, Compendium Joanne Okolicsanyi Leutschoviae 1648. Vol. I. in 12o.

⁷⁴ Praerogativae libertates et privilegia Clero et Ecclesia Hungarica competentia, p(er). Ladislaum Serényi [Szörényi] Poson. 1729. Vol. I. in 8.

Lajos nádor jelentős bányaművelést folytatott birtokain. Kiemelendő még a hazai bányajogról szóló két mű,⁷⁵ az Apafi Mihály által név nélkül (itt évszám sem szerepel) összeállított erdélyi törvénygyűjtemény,⁷⁶ egy országgyűlési törvény-cikkgyűjtemény,⁷⁷ valamint egy Corpus Juris.⁷⁸ A szak anyagának kapcsolódó bemutatását zárjuk a további – kevésbé ismert – művek⁷⁹ közül egy a jogi eljárás részletesen bemutató mű kiemelésével. Ez nem más, mint a Wesselényi-összeesküvés kapcsán vád alá helyezett protestáns lelkészek felett folytatott per jegyzőkönyvének kivonata, melyet egyébként Labsánszky János, a bíróság jegyzője készített.⁸⁰

Pereszlényi Pál és Kis Viczay Péter már említett magyar nyelvű, nyelvtani művein kívül éppen a számottevő természettudományos, matematikai jellegű anyagban emelhetjük ki a magyar illetőséget. A számos orvostudományi munka között található Pápai Páriz Ferenc már említett *Pax corporisa*. Itt találjuk Gabon Antal (1677–1735) magyar jezsuita szerzetes gyakorlati kémiai ismereteket tartalmazó munkáit.⁸¹ Az ugyancsak a szakon szereplő, Faludi Ferenc műve⁸² a matematikai munkákhoz sorolható, amint azt a teljes címe is mutatja.⁸³ Az elsősorban barokk költőként ismert jezsuita szerzetes Faludi Ferenc (1704–1779) élete számos ponton kapcsolódik a Batthyány családhoz.⁸⁴ Faludi Németújváron, Vas megyében született, a Batthyányak birtokán, apja Faludi János, a Batthyány grófok tiszttartója volt. Faludi Ferenc keresztszülei is Batthyány Ferenc⁸⁵ gróf és felesége voltak. Faludi Ferenc pályája során két magyar nyelvű verset is írt Batthyány Lajos nádorhoz,⁸⁶ a jezsuita rend feloszlása után élete utolsó éveit pedig, elsősorban Batthyány Józsefnek, az esztergomi érseknek, Lajos nádor fiának közbenjárásával, a Batthyányak rohongi birtokán töltötte.⁸⁷ A matematikai

⁷⁵ Extract aus der Berg Ordnung der 7. Ungarischen Berg-Städten, Breßlau 1594. Vol. I. in 8vo; Berg Ordnung des Königreichs Hungarn Viennae 1703. Vol. I. in fol.

⁷⁶ Compilatae Constitutiones Regni Transylvaniae Vol. I. in f.

⁷⁷ Articuli Diaetales Anni 1729. Vol. I. in 8vo.

⁷⁸ Corpus Juris Hungarici, Tyrnaviae 1696. Vol. I. in fol.

⁷⁹ [Az évszám nyilvánvaló elírásával] Praecognita Juris, Posenij 1791. Vol. 1. in fl.; Rubrica Juris Hungarici p(er). Joannem Szegedi Tyrnaviae 1734. Vol. I. in 8vo; Species Facti in Causa Comitiss Eugenii Batthyáni, contra Comitem de Stubick, 1739. Vol. I. in folio.

⁸⁰ Extractus in quo demonstratur Predicantes A-catholicos propter Rebellionem e Regno Hungariae fuisse, Tyrnaviae 1675. Vol. I. in 4to.

⁸¹ Physica exotica continens Naturae et artis arcana, Cassoviae 1734. Vol. I. in 12o.

⁸² Architectura Militaris Francisci Faludi Graecijs 1739 Vol. I. in 8.

⁸³ Collectiones mathematicae ex architectura militari. Honoribus universis. Graecensi. A con-discipulis metaphysicis oblatae, anno 1739. mense Julio, die 21. Graecij.

⁸⁴ SÁRKÖZY Péter, *Faludi Ferenc (1704–1779)*, Pozsony, Kalligram, 2005, 11–18.

⁸⁵ Aki Batthyány Lajos nádor apja, Batthyány II. Ádám unokatestvére volt.

⁸⁶ BÁTHORY, Orsolya, *Faludi Ferenc ismeretlen latin nyelvű verse Batthyány József esztergomi érsekhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 107(2003), 201–205.

⁸⁷ SÁRKÖZY 2005, i. m. 14.

munkák közül kassai kiadású Caspar Schott (1608–1666) német jezsuita műve.⁸⁸ A *Miscellanea* szakon ezeken kívül még három magyar vonatkozású művet találunk.⁸⁹

Antik örökség

Nyelvek és szakok

A katalógus jellegzetes csoportját alkotják a görög-római antikvitás művei, melyek közé az eredeti műveket alapul vevő feldolgozásokat (kommentárok, elemzések) is beleszámítottam.⁹⁰ A művek száma így összesen 60, melyek eredetije közül 42 latin nyelven, 18 pedig görög nyelven íródott. A görög nyelven íródott forrásmunkák valamennyije fordítás. A latin nyelven írott forrásműként számítható munkák közül is mindössze 17 szerepel az eredeti fogalmazás nyelvén. Az antikvitás latin örökségét reprezentáló művek közül egy szerepel a *Geographici*, 12 a *Historici*, 13 a *Politici*, 17 a *Miscellanea* szakon. A görög művek esetén tíz a *Historici*, három a *Politici*, öt a *Miscellanea* szakon. Kiemelhető, hogy a latin eredetiben kiadott művek közül kilenc is a *Miscellanea* szakba került. Érdekes, hogy míg egy-egy latin nyelvű Tacitus⁹¹ és Caesar ide került,⁹² addig ugyanezen szerzők fordításban kiadott munkái a *Politici* szakon kaptak helyet.⁹³ A *Historici* szak öt le nem fordított munkája közt két Tacitus (egyikükben egy Velleius Paterculus kolligátummal),⁹⁴ két Livius⁹⁵ és egy Florus⁹⁶ található. Az összesen hét művel szereplő Tacitusnak négy kommentár jellegű kiadása található, a *Historici* és *Miscellanea* szakról már említésre került Forstner-⁹⁷ és Scotus-féle⁹⁸ kiadá-

⁸⁸ *Aritmetica Compendium Cassoviae* 1737 Vol. I. in 12.

⁸⁹ Ferdinandi II. Imp. *Virtutes p(er). Nepomucenum Erdödi Tyrnaviae* 1739. Vol. I. in 4to; *Highiasticon seu vera ratio valetudiis bonae et vitae a Leonhardo Cassoviae* 1726. Vol. I. in 12; *Parnassus illustratus, Cassoviae* 1728. Vol. I. in 12o.

⁹⁰ Kr. u. 476-ig bezáróan, a keresztény szerzőket nem ide számítva.

⁹¹ *Politicae Notae Christophori Forstneri in tres Posteriores Libros Annalium Taciti*, Franc. 1680. Vol. I. in 12o; *Tacitus et in eum Grotij observ.* Venetijs 1676. Vol. I. in 8vo.

⁹² *Julii Caesaris Commentaria de Bello Gallico*, Lugd. Vol. I. in 8o.

⁹³ *Tacitus Cornelius*, teutsch übersetzt durch den Carl Melchiorem Brotnitz Francf. 1675. Vol. I. in 8; *Julius Caesar teutsch francf M.* 1565. Vol. I. in fol.

⁹⁴ *Commentarij in Corn. Tac. Annales p(er). Annibalem Scotum Placentinum*, Francofurti 1592. Vol. I. in fol.; *Taciti Corneli: Opera omnia cum notis Lipsij Antverpiae* 1668. Vol. I. in fol. It. Vellejus Paterculus cum notis Lipsij.

⁹⁵ *Livius Titus Basileae* 1549. Vol. I. in f.; *Livius Titus de Ao* 1518. Vol. I. in f.

⁹⁶ *Florus L. Annaeus recensitus et illustratus a Jo. Georg. Graevio* 1680. Vol. I. in 4o.

⁹⁷ Lásd: 87. lbj.

⁹⁸ Lásd: 90. lbj.

son kívül egy szintén latin⁹⁹ és egy francia nyelvű¹⁰⁰ a Politici szakról. A Politici szak további jellegzetes szerzője Cicero három francia nyelvű¹⁰¹ és egy latin¹⁰² művel, akitől a Miscellanea szakon is található egy-egy francia és latin mű.¹⁰³ A szerzőkhöz való viszonyulás különbségét mutathatja, hogy Livius viszont éppen a Historici szakon szerepel inkább (öt hozzá köthető műből négy található itt),¹⁰⁴ a Politici szakon az egyetlen hozzá kapcsolódó mű Machiavelli feldolgozása.¹⁰⁵ A Politici szakon szerepel továbbá Suetonius francia fordításban (a Historici szakon is),¹⁰⁶ és Vegetius, latin nyelven.¹⁰⁷

A Miscellanea antik művei

A Miscellanea szakban a gyakorlati, mindennapi élethez kapcsolódó (természettudományos, építészeti, orvosi) irodalom, valamint a modern szépirodalom mellett az antik irodalmat is alapvető csoportként kezelhetjük, ezért érdemes az itt található műveket külön is bemutatni. Megtalálható Vergilius összes műve latinul;¹⁰⁸ Horatius művei francia fordításban egy nyolc,¹⁰⁹ valamint egy két kötetes kiadásban;¹¹⁰ Catullus, Tibullus és Propertius közös, eredeti latin nyelvű kötetben;¹¹¹ Ovidius elégiái (Amores) franciául¹¹² és a Metamorphoses németül,¹¹³ tehát a latin irodalom aranykorának összes klasszikus, jelentős szövegkorpusszal fennmaradt lírikusa. Természetesen nem feledkezünk meg Ciceróról sem, aki már említett két

⁹⁹ Cogitationes novae in Libros Annalium Taciti, p(er). Ludov. d' Orlean, Parisiis 1622. Vol. I. in fol.

¹⁰⁰ Discurs politiques et militaires sur Tacite, Rouen 1633. Vol. I. in 4to.

¹⁰¹ Ciceron de la Viellesse et de l' amitié avec les paradoxes, traduite par Mr. du Boys a Paris 1714. Vol. I. in 8o; Lettres de Ciceron a Mr. Brutus traduits p(ar). Mr. de la Val, a Paris 1731. Vol. II. in 8vo; Lettres de Ciceron a Atticus p(ar). Mr. Montgault, a Paris 1714. Vol. VI. in 8o.

¹⁰² Ciceronis M. Tullii: De officiis amicitia et Senectute antiqua editio Vol. I. in f.

¹⁰³ Latin: Orationes Ciceronis Parisiis 1543 Vol. II. in 8; franciául: Officies de Ciceron a Paris 1691 Vol. I. in 8.

¹⁰⁴ Decades de Tite Live avec supplement de Mr. Freinsheimius. Traduites Par Mr. Du Ryer, a Lyon 1695. Vol. VIII. in 8vo; Livius Titus Basileae 1549. Vol. I. in f.; Livius Titus de Ao 1518. Vol. I. in f.; Livii Tit: Römische Historien, Mayntz 1551. Vol. I. in fol.

¹⁰⁵ Discorsi di Nicolo Machiavelli supra da prima Decadi Livio 1680. Vol. II. in 8o NB Deest Vol. I.

¹⁰⁶ Sueton de la vie des XII. Cesars, a Paris 1611. Vol. I. in 4to; Histoire des Empereurs Romains, traduit p(ar). D. B. a Paris 1699. Vol. I. in 8vo; Politische und moralische Discourse über M. Annaei Lucani Pharsalia Ludovici de Seckendorf, Lipsiae 1695. Vol. I. in 8vo.

¹⁰⁷ Militaria Flavi Vegeti, Antverpiae 1585. Vol. I. in 4to.

¹⁰⁸ Virgilii Publ. Maronis opera omnia p(er). Cornel. Schrevelium, Lugd. Bat. 1666. in 8o Vol. I.

¹⁰⁹ Oeuvres d' Horace p(ar). M. Dacier Amst. 1727. Vol. X. in 8.

¹¹⁰ Oeuvres d' Horace traduit p(ar). M. Tarteron a Paris 1713. Vol. II. in 8.

¹¹¹ Opera Catulli Tibulli Propertii; item Cornelli Galli fragmenta Lugd. 1607. Vol. I. in 12.

¹¹² Elegies d' Ovide a Paris Vol. II. in 8.

¹¹³ Ovidij Metamorphosis Germanicis versibus Francf. 1609. Vol. I. in 4.

művével szintén a szak szereplője. A katalógus a korai császárkor irodalmának tekintetében is jeleskedik: szerepel a satíráíró Juvenalis francia fordításban,¹¹⁴ Lucanus Caesar és Pompeius polgárháborúját megéneklő Pharsaliajának egy a katalógus szerint hatkötetes német-latin nyelvű¹¹⁵ és egy francia változata,¹¹⁶ valamint ifjabb Plinius Traianust császárt dicsőítő nevezetes Panegyricusa, franciául.¹¹⁷ A katalógusban idősebb Plinius is helyet kap, a Naturalis Historia német fordításával.¹¹⁸ A katalógusban Petroniusnak a Belgrád 1688-os ostroma nyomán előkerült kéziratokkal kiegészült Satyriconja is megtalálható!¹¹⁹ Végül de nem utolsósorban említjük meg, hogy a katalógusról a legnagyobb római drámaíró, Seneca sem hiányzik.¹²⁰ Homérosz mellett (latin nyelvű kiadásban, a katalógus egyik legrégebbi könyveként)¹²¹ az antik görög szépirodalom szigorúan véve (tehát se nem filozófia, se nem történetírás) az egész katalógusban mindössze három művel, Aiszóposz meséinek egy meglehetősen frissnek mondható francia fordításával,¹²² a II. századi satíráíró Lukianossal,¹²³ valamint Epheszosi Xenophón Kr. u. II–III. századból származó szerelmes ponyvaregényével szerepel.¹²⁴ Ez utóbbi igencsak sajátos műnek érdekes módon a Historici szakon jutott hely.

A szakon a görög filozófia két legnagyobb klasszszikusa egyaránt megtalálható egy-egy művel. Platón művei két kötetben,¹²⁵ Arisztotelész pedig (igaz csak feldolgozásban) az olasz Emmanuele Tesauro négy kötetes művében.¹²⁶ Kiemelendő, hogy a katalógus másik Arisztotelészhez köthető, a Nikomakhoszi Etikát feldolgozó műve a Politici szakon kapott helyet.¹²⁷ A Historici szakon is szereplő,¹²⁸ de morálfilozófusnak is tekintett Plutarkhosz és vele együtt Seneca, Szokrateész, Epiktétosz mondásait tartalmazó mű található még a Miscellanea szakon.¹²⁹

¹¹⁴ Juvenalis traduit en françois p(ar). Mr. Tarteron a Paris 1714. Vol. I. in 8o.

¹¹⁵ Lucanus teutsch und lateinisch Straßb. 1723. VI. in 8.

¹¹⁶ Lucani pharsalicon translatum in gallicum p(ar). Brebeuf, Paris 1670 Vol. I. in 8.

¹¹⁷ Panegyrique de Trajan p. Plin le Jeun, traduit P(ar). Mr. Sacy, a Paris 1709. Vol. I. 8o.

¹¹⁸ Plinii Caji Secundi Bücher und Schriften von Natur, Art und Eigenschaft aller Creaturen, Francofurt am Main 1600. Vol. I. in fol.

¹¹⁹ Lásd: 20. Petrone latin et françoise, Traduction entiere suivant le manuscrit, trouvé a Bellgrad Anno 1688. Vol. I. in 8o de A(nno)o. 1713.

¹²⁰ Senecae Tragoediae cum notis Farnabii, Lugd. 1657. Vol. I. in 8vo.

¹²¹ Homeri omnia Opera, Basileae 1551. Vol. I. in fol.

¹²² Fable d' Esope, Amst. 1736 Vol. I. in 8.

¹²³ Lucien de la Traduction de N. Perraut [Perrot], et M. d' Ablan court a Colog. 1670. Vol. I. in 8.

¹²⁴ Ephesiques de Xenophon a Paris 1736. Vol. I. in 12.

¹²⁵ Oeuvres de Platon a Paris 1701 Vol. II. in 8.

¹²⁶ Cannochiale Aristotelico dell Comte Emannuele Thesauro a Bologna 1675 Vol. I. in 4.

¹²⁷ Aristotelis Ethicorum ad Nicomachum analysis ac expositio p(er). Gerhard Meier, Helms-tadii 1670. Vol. I. in 4to.

¹²⁸ Lásd: 131. lbj.

¹²⁹ Morales de Plutarque, Seneque, Socrate, et Epictete a Paris 1677. Vol. I. in 12.

A boiót író erkölcsi tárgyú műveit két kötetben összegyűjtő munka megintcsak a Politici szakon található.¹³⁰

Görög–római történetírók

Érdemes külön figyelmet szentelni a görög–római történetíróknak, mert itt az ókori művek meglehetősen teljesnek mondható korpusza rajzolódik ki. Az eddigi elemzésben felbukkanó jelentősebb történetírók sorát – Livius, Tacitus, Caesar, Suetonius, Florus, Velleius Paterculus – tovább folytathatjuk. A római történetírók közül még Pompeius Trogus elveszett történeti művét a Kr. u. 2. században kivonatoló Justinust és a Tiberius idején történelmi anekdotagyűjteményt író Valerius Maximust említhetjük.¹³¹ Jelentős még a görög kultúrkörben alkotó szerzők aránya. A Historici szakon Thuküdiész két művel is szerepel,¹³² a római köztársaság felemelkedéséről író Polübiosz szintén.¹³³ Josephus Flavius legjelentősebb történeti művei szerepelnek kolligátumban,¹³⁴ valamint szintén a Historici szakon a zsidók történelméről írott *Antiquitates* egy kötete.¹³⁵ Az eredetileg görögül alkotó történetírók közül nem meglepő módon Plutarkhosz előfordulása a legjelentősebb. A Josephus Flavius kapcsán említett kolligátumban való felbukkanása mellett három műve szerepel a Historici szakon.¹³⁶

Mint láttuk, a katalógus szerint a könyvtár bizonyos területeken meglehetősen kompakt állománnyal bír (pl. görög–római történetírók, aranykori római líra). Ezen a ponton összegezném a klasszikus irodalom vonatkozásában levő hiányokat. A katalógusban nem bukkan fel egy klasszikus görög drámaíró sem, a római drámát nem képviseli Plautus és Terentius, a történetíróknál szembetűnő Héro-

¹³⁰ *Oeuvres morales de Plutarque*, a Geneve 1642. Vol. II. in 8o.

¹³¹ *Histoire Universelle de Trogue Pompée reduit en Abrege p(er). Justin a Lion 1697* Vol. II. in 8. *Valerio Maximo*, Venet. 1605. Vol. I. in 8o.

¹³² *Tucidides italice*, p(er). Franc. Strozzi, Venetia Vol. I. in 8vo; *Tucidides von dem Peloponneser Krieg*, durch Hieronim Boner verteutschet, August 1533. Vol. I. in fol.

¹³³ *Historiarum Polibii Libri C.* Lugd. Bataviae Vol. I. in 12; *Polybius* Lugd. Vol. I. in 12.

¹³⁴ *Egesippus [Hegesippus] und Zerstörung Jerusalem* Straßburg 1532; *Item: Flavii Josephus der Krieg der Juden und Zerstörung Jerusalem* 1535; *Item: Flavii Josephi Der alte Herkommen der Juden. Wider Appionem Grammaticum* Straßburg 1535; *Item: Flavii Josephi, das Buch worinnen Meisterschaft der Vernunft und der Maccabäer Marter*; *Item: Plutarchi Chaersonensis und andere kurzweile und höfliche Sprüche*, durch Heinrich Eppendorf verdolhnetscht Strassburg 1534. Vol. I. fol.

¹³⁵ *Antiquitatum Judaicarum Flavii Josephi Libri XX.* Basielae 1548. Vol. I. in fol.

¹³⁶ *Plutarchi Historie von den herrlichsten Geschichts Leben, Handlungen und Ritterlichen Thaten von manlichsten Helden und Herrlichst Männern, so vor Zeiten unter der Römern gegründet habe*, durch Guiliel. Xylandrum und Joh. Löching verteutschet, Francf. am M. 1580. Vol. I. in f.; *Vitae des hommes illustres de Plutarque p(er). Mr. Daciel* Amsterdam 1724. Vol. IX. in 8o; *Vitae Plutarchi Cheronei post pyladem Brixianum longe diligentius repositae cum majore verioreque Indice: nec non cum Aemilii Probi Vitis*, 1513. Vol. I. in fol.

dotosz, valamint a rómaiak közül Sallustius hiánya. Jellemző, hogy egy szerző általában egyetlen kiadással szerepel.

A Theologici szak

Sokszínűség:

Szentírás, apologetika, teológia más szakokon, szerzők

Batthyány Lajos katalógusa a Theologici szakkal kezdődik és a pozícióból kiolvashatjuk, hogy ezt a szakot és egyáltalán a vallásos műveket elsődleges fontosságúnak gondolták. A 98 műves Theologici természetesen alapvetően a katolikus teológia szakja, ugyanakkor azonosíthatók protestáns szerzők, közülük kettő is angol származású. John Lightfoot (1602–1675)¹³⁷ és a matematikus Humphry Ditton (1675–1715), aki Krisztus feltámadásáról írta könyvét.¹³⁸ Bár a Historici szakon szerepel, de az angol protestáns teológiát képviselők közt említeni kell a híres költőt, John Milont (1608–1674), a puritán cromwelli rezsim védelmében írt művével.¹³⁹ Megtalálható egy 17. századi német evangélikus prédikátornak az egyházatyákról és a Jahve névről írt munkája.¹⁴⁰ Szintén hasznát vehette a katolikus olvasó is Heinrich Bünting (1545–1606) szentírási útikönyvének.¹⁴¹ A katolikus apologetikából¹⁴² (melyet két magyar szerző is képvisel),¹⁴³ érdemes kiemelni a francia jezsuita Louis Maimbourgnak (1610–1686) az arianizmus¹⁴⁴ és kálvinizmus¹⁴⁵ történetét feldolgozó műveit, valamint Florimond de Raemond-ot (1540–1601),¹⁴⁶ aki Johanna nőpápa mítoszának megcáfolójaként lehet a legismertebb. Nem hiányoznak a katolikus szentírási magyarázatok sem,¹⁴⁷ melyekhez egyébként kettő-hármat még ide lehetne számítani a *Miscellanea spirituális*

¹³⁷ Lightfooti Joannis: Opera omnia Theologica, Rotterodami 1686. Vol. II. in fol.

¹³⁸ Religion Chretienne v. Mr. Homfroi Ditton, Amsterdam. 1728. Vol. II. in 8vo.

¹³⁹ Defensio Populi Anglicani Joannis Miltoni Lugduni. 1651. Vol. I. in 12.

¹⁴⁰ Jüdische A. B. C. Schul durch Steudner Augsburg 1665. Vol. I. in 8vo.

¹⁴¹ Itinerarium et chronicon Ecclesiasticum totius S. Scripturae per Henr. Butingum [Bünting], Magdeburg 1597. Vol. I. in fol.

¹⁴² Apologia veritatis p(er). Daniel Loschium. Hildesheim 1694 Vol I. in 4to; Contra Haereses D. Irenaei tractatus, Parisijs 1545 I. Vol. in 8vo.

¹⁴³ Lásd: 66. lbj. és 67. lbj.

¹⁴⁴ Histoire de l’Arianisme p(ar). Louis Maimbourg a Paris 1682. Vol. III in 12.

¹⁴⁵ Histoire du Calvinianisme p(ar). M. Maimbourg 1682 Vol. I. in 12.

¹⁴⁶ Remondi Florimundi Historia, von Ursprung, und Auff- und Ab-nehmen der Ketzereyen, groß Glockau 1676. Vol. I. in fol.

¹⁴⁷ Betrachtungen über das Vater unser, p Thesiam v Jesu, Prag 1707 Vol. I. in 8vo; Concordantiae S. Bibliorum vulg. Editionis, p(er). Joannem Gerg. Silberbauer, Vien 1700. Vol. I. in fol.; Calmet P. Dictionnaire de la Bible a Paris 1722 Vol II. in fol.; Epitres et Evangiles avec les oraisons propres p(er) Amelote a Paris 1711 Vol I. in 8vo; Histoire du vieux et du nouveaux Testament, a Paris 1724. Vol. I. in 4vo; Sens propre et literal des Pseaumes de David, a Paris 1715 Vol. I. in 8vo.

művei közül.¹⁴⁸ A Szentírás kilenc – részben már említett¹⁴⁹ – kiadásában szerepel¹⁵⁰ és köztük található a teljes katalógus legrégebbi könyve, egy 1480-as, nürnbergi német Szentírás.¹⁵¹ Szerepel a zsidó misztikával foglalkozó mű is a szakon,¹⁵² említhető az egyiptomi hieroglifákkal foglalkozó könyv.¹⁵³

A katalógusban a katolikus irodalom alapvető művei közül több szerepel a Theologici szakon kívül. A Miscellanea szakról említhető ilyen retorikai mű,¹⁵⁴ Muratori¹⁵⁵ vagy Prudentius¹⁵⁶ művei, de ugyanott található a történetíró Fleury abbé (1640–1723) egy munkája is,¹⁵⁷ akinek egyháztörténete pedig a Historici szakon található meg.¹⁵⁸ Ugyancsak a Historici szakon kapott helyet egy másik kiemelkedő jelentőségű püspök történetíró, a gallikán politikus püspök Bossuet (1627–1704) emblemikus világtörténete¹⁵⁹ és a protestáns egyházakról írt történeti munkája.¹⁶⁰ A Theologici szakra visszatérve érdemes a fonalat a nagyhatású jezsuita igehirdető, Louis Bourdaloue (1632–1704) műveivel, köztük egy négykötetes prédikációs könyvvel fölvenni.¹⁶¹ A katolikus lelki irodalmat példázzák a jezsuita Jean Croiset (1656–1738) írásai, aki kötetszám szerint a katalógus legnépszerűbb szerzője (18 kötettel).¹⁶² A művek számát tekintve a katalógus legnépszerűbb szerzője Jean-Baptiste Morvan de Bellegarde (1648–1734), aki

¹⁴⁸ Noe Architectus Arce in diluvio Navarchus et morali doctrina illustratus a Drexelio Monachi 1639. V. i. 2; Salomon Regum sapientissimus descriptus et morali Doctrina illustratusque a Drexlero Monachii 1643. Vol. I. in 12o; Tobia[s] morali Doctrina illustratusque, p(er). Drexlerum Monachii 1641. Vol. I. in 12o.

¹⁴⁹ Lásd: 19. lbj.

¹⁵⁰ Biblia Sacra vulgatae Editionis Latino-Germanica, Augs[burg] 1730 Vol. II. in Fol.; Biblia Sacra Latina cum praefatione S. Hyeronimi Vol. 1; Biblia Sacra Latina, Vol. I. in 4to; Biblia Gallica, a Rosen 1648 Vol. II. in 8vo; Biblia magyar Káldy György fordítása, Bécs 1626. Vol. I. in fol.; Biblia Sacra Latina in Vol 5. in 12 vo deest 1mum Vol; Testamentum Novum Graeco-Latinum. Anno 1740. Vol. I. in 8vo.

¹⁵¹ Biblia Sacra Germanica, de a. A. 1480 Vol. I. im fol.

¹⁵² Caballa denudata Sulpatij 1677 Vol II. im 4to.

¹⁵³ Hieroglyphica sive sacra Aegyptiorum, p Joannis Pierius Coloniae 1631. Vol. I. in fol.

¹⁵⁴ Rhetorica Caelestis, seu attenté precandi scientia Drexleri, Monachii 1636. Vol. I. in 16; Palaestra eloquentiae ligatae a Jac. Masenio Coloniae 1664. Vol. I. in 12o. NB Duo Priora Vol. desiderantur.

¹⁵⁵ Historien, und unterschiedliche schatz reden Anton. Motor [Moratori], Nürnberg. 1720. V. I. 8; Historie Spiritose da Antonio Moratori, Nürnberg 1720. Vol. I. in 8vo.

¹⁵⁶ Prudentij Opera Coloniae, 1701. Vol. I. in 4.

¹⁵⁷ Devoires de Maitre ed de domestique per M. Fleury a Paris 1688. Vol. I. in 8.

¹⁵⁸ Discours sur l’Histoire l’Ecclesiastique par Mr. l’Abbé Fleury, a Paris 1724. Vol. II. in 8vo.

¹⁵⁹ Discours sur l’Histoire universelle, p(ar). Mr. Jacques Benigne Bossuet a Paris 1713. Vol. I. in 8.

¹⁶⁰ Histoire des Variations des Eglises protestantes, p(ar). Moss. Jaque Bossuet a Paris 1718. V. II. in 8.

¹⁶¹ Retraite Spirituelle p Bourdaloue, a Paris 1721 Vol. I. in 8vo; Sermons du Pere Bourdaloue de Anno 1713. Vol. IV. in 8vo.

¹⁶² Exercices de Pieté pour tous les jours de l’Année a Lyon, 1720 Vol. XII. in 8vo; Exercices de

a Theologici szakon hangsúlyosan vallásos, sprituális művének két kiadásával,¹⁶³ a Miscellanea szakon pedig számos további morális-társasági művével szerepel¹⁶⁴ (a *Réflexions sur ce qui peut plaire ou déplaire dans le commerce du monde* című művével négy kiadásban is).¹⁶⁵ Aquinói Szent Tamást veszi alapul a lelkiismeretről írott művében a bécsi udvari történétíróként is tevékenykedő¹⁶⁶ Giovanni Battista Comazzi (1654–1715).¹⁶⁷

A francia túlsúlyú szak nem kimondottan nagyszámú német nyelvű könyve közül jópár fordítás, például franciáról egy énekeskönyv,¹⁶⁸ a XIV. Lajos egyházpolitikáját támogató Eustache Le Noble (1643–1711) műve,¹⁶⁹ vagy egy minden bizonnyal latinról fordított misekönyv.¹⁷⁰ A böjti időszakról, nevezetesen a húsvétot megelőző előkészületről szól Casimiro Galiberti két műve is olasz nyelven.¹⁷¹ A német nyelvű, német vagy németországi illetőségű szerzők között szintén külön csoportot képeznek a jezsuiták, mint Jakob Illsung (1632–1695),¹⁷² Matthias Schuffenhauer,¹⁷³ vagy Francisco Xaverio Brean (1678–1735) udvari prédikátor.¹⁷⁴ Németül olvashatták a korájukor kiemelkedő női szentje, Avilai Szent Teréz (1515–1582) elmékedését a Miatyánkról.¹⁷⁵ A régebbi munkák szer-

Pieté pour tous les Dimanches par Jean Croiset a Lyon 1721 Vol. V. in 8vo; Vie de notre-Seigneur Jesus-Christ, tirée des quatre Evangelistes, p(ar) Jean Croiset. Lyon 1723. Vol. I. in 8vo.

¹⁶³ Office de la Semaine Sainte a Paris 1730. Vol. I. in 8vo; Office de la Semaine Sainte par. M. de Bellegarde, a Paris 1727. Vol. I. in 8vo.

¹⁶⁴ Education Parfaite p(ar). M. Bellegarde a la Haye 1734. Vol. I. in 12; Ars [Art] de connoitre les hommes p(ar). M. de Bellegarde a la Haye 1734 Vol. 1. in 12; Lettres curieuses de littérature, et de Morale p(ar). M. de Bellegarde a la Haye 1734. Vol. I. in 12; Reflexions sur la Politesse des m[oi]eurs p(ar). Mr. de Bellegard, a la Haye 1734. Vol. I. in 12o; Reflexions sur le ridic[ui]le et sur les moyes de l' eviter, a la Haye 1734. Vol. I. in 12o; Reflexions sur le legance et la Politesse du Style de Mr. de Bellegard, a la Haye 1715. Vol. I. in 12o; Regles de la vie Civile avec Treté d' histoire p(ar). Mr. Bellegard, a la Haye 1710. Vol. I. in 12.

¹⁶⁵ Reflexions sur ce qui peut plaire dans le commerce du monde a Paris 1687. VI in 8; Reflexions sur ce qui peut plaire ou deplaire l' Abbe de Bellegarde a Paris 1690. Vol. I. in 8; Reflexions sur ce qui peut plaire, ou deplaire dans le commerce du monde p(ar). M. Bellegarde a la Haye 1734 Vol. I. 12; Suite de Reflexions sur ce, qui peut plair, ou deplaire p(ar). Mr. Bellegard, a la Haye 1734. Vol. I. in 12o.

¹⁶⁶ <https://erdteillelegorien.univie.ac.at/personen/giovanni-comazzi#>

¹⁶⁷ Conscienza illuminata dall Theologia di San Tomaso o' Aquino, Coloniae 1710, Vol II. in 8vo.

¹⁶⁸ Geistliche Wasser Qäulle, Prag 1706. Vol. I. in 4vo.

¹⁶⁹ Eckel der Welt Ms. le noble Würzburg 1730 Vol I. in 8vo.

¹⁷⁰ Meß-Buch: neu verteutsches Linz 1729. Vol. VI. in 8vo.

¹⁷¹ Galiberti quaresimale, Vienna d' Austria 1729. Vol. I. in 4to. Galiberti: F(ra). Casimiro Terzo Quaresimale Vienna d' Austria, 1730 Vol. I. in 4to.

¹⁷² Arbor vitae, a Jacobo Illsung, Dilingae 1693. Vol I. in 8vo.

¹⁷³ Schuffenhaueri: Matthiae: Exemplaria Poenitentiae, juxta Divinam Ideam, Pragae 1678. Vol. I. in 4to.

¹⁷⁴ Breani: Francisci Xaverij Christ. Wahrheiten, Vien(nae) 1733 Vol. II. in 4to.

¹⁷⁵ Betrachtungen über das Vater unser, p(er) Thesiam v(on) Jesu, Prag 1707 Vol. I. in 8vo.

zói közül kiemelhető Hugo Grotius¹⁷⁶ (francia fordításban),¹⁷⁷ aki egyébként más szakokon – különösen természetesen a Juridici szakon – szereplő műveivel a katalógus egyik legnépszerűbb szereplője, és a későbbi kiadásban megjelenő, ám a szak egyik legrégebbi szerzője, a reformáció idején forrongó Ausztriában alkotó katolikus pap, Gallus Müller (ca. 1490–1546).¹⁷⁸ Az aktualitások közül kiemelhető a Nepomuki Szent János szentté avatásáról szóló mű.¹⁷⁹

Janzenizmus

Ötvös Péter Batthyány Károlynak, Batthyány Lajos nádor testvérének könyvtáráról szóló munkájában¹⁸⁰ teljes joggal helyezi az elemzés egyik hangsúlyát a janzenizmusra, mint a 17–18. század szellemi életében meghatározó, a könyvtár állományában megmutatkozó eszmére.¹⁸¹ Batthyány Lajos katalógusának Theologici szakján megtalálható Cornelius Jansen (1510–1576) munkája,¹⁸² a szóban forgó genti püspök azonban nem azonos – ahogy azt a mű 1580-as kiadása is mutatja – a csak 1585-ben született, Cornelius Jansennel. A janzenizmus névadó atyjától tehát nem találni munkát, viszont több, a janzenizmus kapcsán említhető vagy janzenistaként értékelhető munka szerepel a katalógusban. A felsorolást érdemes Szent Ágostonnal kezdeni, aki a janzenista tanok egyik legfontosabb hivatkozási pontja volt (ahogy a protestáns reformátoroknak is), és akinek műveiről a katolikus egyháznak szintén továbbra is megvolt a saját mondanivalója. A hippói püspök összes művei egy 16. századi kiadásban,¹⁸³ valamint a *De civitate Dei* egy meglehetősen friss érdeklődésre utaló 1732-es kiadásában találhatók.¹⁸⁴ A szak legismertebb, hagyományosan a janzenizmushoz sorolható gondolkodója Blaise Pascal (1623–1662), a katalógusban posztumusz főműve, a *Gondolatok* szerepel.¹⁸⁵ Azonban nem Pascal volt a korban a janzenizmus legjelentősebb képviselője, hanem két francia teológus, Antoine Arnauld (1612–1694) és Pasqui-

¹⁷⁶ Grotij Hugonis Opera omnia Theologica, Basileae, 1732. Vol. IV. in fol.

¹⁷⁷ *Traité de la verité de la Religion chretienne*, traduit du latin de Grotius, a Paris 1724 Vol. I. in 8vo.

¹⁷⁸ *Alvearium sacrarum medita(tio)num per Müllerum col. Agripp(in)ae* 1676 Vol. I. in 8vo.

¹⁷⁹ *Nepomuceni, Johan: in C(au)'sa Canonisationis acta utriusque processus*, Viennae Austriae 1721. Vol. I. in 4to.

¹⁸⁰ Ötvös Péter, *Egy főúri könyvtár 1772-ből = Magyar Könyvszemle*, 103(1987), 1–9.

¹⁸¹ Ötvös 1987, i. m. 8; – A janzenizmus és a hazai könyvtártörténet vonatkozásában alapvető: BEREZC Ágnes, *A janzenizmus hatása Magyarországon Ráday Gedeon könyvtárának teológiai állománya tükrében = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, szerk. Petrőczy Éva, Bp., Ráday Gyűjtemény, 2002, 105–132.

¹⁸² Jansenij, Cornel, *Commentarij in suam concordiam ac totam Historiam Evangelicum*, Lugduni 1580. Vol. I. in fol.

¹⁸³ Aurelius Augustinus ejus omnia opera, Basileae 1543, Vol. I. in fol.

¹⁸⁴ Aurelius Augustinus de civitate Dei, Venetiis, 1732 Vol. I. in fol.

¹⁸⁵ *Pensées de Mr. Pascal sur la Religion*, Amsterdam 1729. Vol. I. in 8vo.

er Quesnel (1634–1719). A katalógusban mindkettőjük szerepel. Quesnel egy meditációs imakönyvvel,¹⁸⁶ Arnould pedig a janzenista felfogást gyakorlatilag megalapozó, a katolikus egyház egyik legfontosabb, a korban éledő gyakorlatát, a gyakori szentáldozást támadó művével.¹⁸⁷ Arnouldtól a Historici szakon is szerepel egy mű.¹⁸⁸ Eusèbe Renaudot (1646–1720)¹⁸⁹ és Simon Michel Treuvé (1651–1731)¹⁹⁰ eucharisziáról írt művei szintén a janzenista gondolkodást képviselik. A szóban forgó teológiai művén kívül valamennyi egyéb művét álnéven publikáló – előljárói éppen írásai túlzott világiassága miatt döntöttek erről – Baltasar Gracián (1601–1685) jezsuita szerzetes, elírt évszámmal szereplő (1593-as kiadási évvel szerepel 1693 helyett), francia fordításban meglevő könyve szól még kimondottan az eucharisziáról, pontosabban az eucharisztia vételéhez szükséges felkészülésről.¹⁹¹ A mű felbukkanása – ha szerzőjét nem is szokás janzenistának minősíteni – mindenképpen értelmezhető az előbbi janzenista művek kontextusában, tekintve a janzenizmus erkölcsi rigorizmusát és az eucharisztia vételével szembeni perfekcionizmusát. Graciántól megtalálható egyébként a Politici szakon híres aforizmagyűjteménye is, természetesen franciául.¹⁹² További kettő mű található kimondottan az oltáriszentségről, melyek esetében nem azonosítható janzenista felfogás.¹⁹³ A janzenizmushoz való viszonyulást jól példázhatja, hogy a felfogása miatt 1695-ben indexre került mű, az *Année Chretienne* Nicolas Letourneux-tól (1640–1686) 13 kötettel szerepelhet a katalógusban.¹⁹⁴ Található egyháztörténet janzenista felfogású szerzőtől, Antoine Godeau-tól (1605–1672)¹⁹⁵ és a bibliai szótára kapcsán már említett¹⁹⁶ Augustin Calmet (1672–1757) szintén janzenista szerzőnek tartható. Nagyon sokatmondónak tűnik, hogy a szakra egyébként nem jellemző tematikájú, az egyházi visszaéléseket tárgyaló mű szerzője is éppen egy elkötelezett janzenista,¹⁹⁷ a 18. századi osztrák egyházjogot is nagymértékben befolyásoló németalföldi kánonjogász, Zeger Bernhard Van Espen (1646–1728).¹⁹⁸ A janzenizmus nagy ellenfelei közül Denis Amelot

¹⁸⁶ Prieres Chretiennes en forme de Meditations, a Paris 1708. Vol. II. in 8vo.

¹⁸⁷ Communion de la frequente p(ar). Arnould, a Paris 1683. Vol. I. in 8vo.

¹⁸⁸ Histoire des Inits ecrite par Flav. Joseph. sons le titre de Antiquites Judaiques, traduite p(ar). M. Arnould d' Andilly, a Bruxelles 1701-2. Vol. III. in 8vo.

¹⁸⁹ Foy de l'Eglise catholique, touchant l'Eucharistie a Paris 1684 Vol. I. in 8vo.

¹⁹⁰ Instruction sur les dispositions qu on doit apporter aux sacremens de Penitence et d'Eucharistie, a Paris 1709. Vol. I. in 8vo.

¹⁹¹ Modele d'une Sainte et Parfaite communion, a Paris 1593. Vol. 1. in 8vo.

¹⁹² Gratian Balthasar: l' homme de Cour, a Paris 1690. Vol. I. in 8vo.

¹⁹³ Entretiens avec Jesus-Christ, a Toulouse 1717 Vol I im 8vo; Office du S. Sacrement pour le jour de la Fete, a Paris 1704. Vol. II. in 8vo.

¹⁹⁴ l'Année chretienne a Paris 1710 vol. XIII. in 8vo.

¹⁹⁵ Histoire de l'Eglise p Messire Antoine Godeau, a Paris 1663. Vol. I. in fol.

¹⁹⁶ Lásd: 147. lbj.

¹⁹⁷ BERECS Ágnes, *Janzenista olvasmányok Magyarországon*, Disszertáció, SZTE, 2006, 38.

¹⁹⁸ Simonia circa Beneficia p Zegerum Bernardum van Espen, Lovaniensi 1686. Vol. I. in 8vo.

(1609–1678) már említett Szentírás-magyarázataival,¹⁹⁹ valamint a jezsuita Jacques Nouet (1605–1680)²⁰⁰ szerepel.

Összegzésként elmondható, hogy a janzenista irodalomra nyilvánvaló módon kiemelt figyelmet fordítottak. Még egyszer kiemelném azt, a katalógus anyagába sajátos bepillantást nyújtó adatot, miszerint a katalógusban a janzenizmus alapművei között a mozgalom névadója helyett névrokonától található mű a katalógusban, melynek háttérében minden bizonnyal a könyvanyag célirányos gyarapítása során bekövetkezett tévedésre figyelhetünk fel. Nagyon sokatmondónak tűnik, hogy a vallási élet alapvetően tematizált kérdéseiben, mint a bűnbánat és az oltáriszentség, a katalógusban janzenista jellegű irodalom kínál eligazodást. Ugyanakkor tekintetbe véve a katalógus szintén számottevő jezsuita lelkiségi irodalmát, érdemes kerülni a janzenista irodalom előfordulásának abszolutizálását.

Összegzés

Nyelvek, szakok, témák

Az elemzés során áttekintettük a katalógus szerkezetét. A katalógus szakjai meglehetősen markánsan határolják körül a politizáló arisztokrácia működési, érdeklődési területeit. Kivételt a Miscellanea szakja jelent, ahova már rendkívül sokféle tartalmú munka került, előrevetítve a tagoltabb könyvtári szakolások létrejöttét. Megállapításra kerültek a katalógus anyagának nyelvi hangsúlyai, melyben a francia kultúra túlsúlya mellett, az olasz nyelv jelenlétét emelhetjük ki. A Theologici szakon mindenekelőtt érdemes a janzenista irodalom jelenlétét kiemelni. A Theologici szakon több Szentírás, bibliamagyarázat, protestáns szerzők és a francia politikus püspökök művei is megtalálhatók – szintén nem elhanyagolható módon a janzenista irodalom potenciális konstellációjának szempontjából. Az egyes szakok összefüggései kapcsán elmondhatjuk, hogy kimondottan vallásos tematikájú művek is kerülhettek a Miscellanea szakra, vagy hogy egy ókori szerző különböző művei más-más szakokra is kerülhettek (figyeltek a válogatásra). A katalógusban a magyar vonatkozású anyag meglehetősen súlyát láthattuk (különösen a történelem területéről). A katalógus kortárs magyar szerzői közt többről megállapítható, hogy személyes kapcsolat fűzte őket a nádorhoz, pártfogolta őket. A jezsuiták aránya szembetűnő közöttük. A klasszikus irodalom kapcsán egy meglehetősen átfogó tablót vehettünk szemügyre, amelyből fontos tényezőként emelhetjük ki a római aranykori líra jelentőségét, a római történetírást. Jelentős a modern nyelvű fordítások aránya.

¹⁹⁹ BEREZ 2006, i. m. 57.

²⁰⁰ Homme d'oraison, par M. Nouet, a Paris 1701. Vol. VII. in 8vo.

Tágabb kontextus:

kapcsolódások, lokalizáció, gyűjtők, összehasonlítás

A tágabb összefüggésekről szólva először a katalógus anyagának Batthyány Lajos nádor testvérének, Batthyány Károlynak (1697–1772) Ötvös Péter által átfogó jelleggel bemutatott két könyvtárával – bécsi és trautmansdorfi – felvázolható párhuzamosságra hívnám föl a figyelmet.²⁰¹ Hasonló hangsúlyokat láthatunk kirajzolódni az antik szerzők, valamint az olyan, most nem részletezett témakörök, mint a hadi- és természettudományos irodalom; a francia irodalom, és a szépirodalom hangsúlyainak tekintetében.²⁰² Ötvös Péter Batthyány Károly könyvtárai kapcsán jellemző janzenista vonulatról beszél,²⁰³ és a testvér, Batthyány Lajos katalógusában ugyancsak markánsan körülhatárolható janzenista anyagról beszélhetünk. Mindkét testvér könyvtáraiban hasonló súly esik a korabeli francia jezsuita irodalomra is. Batthyány Károly könyvtárainak Bourdaloue (15 művel 34 kötetben), Batthyány Lajos katalógusának Croiset (3 művel, 18 kötetben) és Bellegarde (13 művel, 13 kötetben) a legnépszerűbb szerzője.

A könyvtár használatára, további sorsára vonatkozóan érdekes megállapításokra, feltételezésekre ad lehetőséget az összevetés Batthyány Ádám Vencel (1722–1787) katalógusával.²⁰⁴ Ádám Vencel Batthyány Lajos nádor legidősebb fia volt,²⁰⁵ és megállapíthatjuk, hogy az 1750 körül személyes használatára összeírt²⁰⁶ katalógus 118 címe közül legalább 43-at azonosíthatunk a Batthyány Lajos katalógusán szereplő művekkel. Hogy Batthyány Ádám Vencel használta a katalógus anyagát, egyértelműen bizonyítja a Politici szak két művéhez (köztük egy Tacitushoz)²⁰⁷ ceruzával tett bejegyzés; mindkettőnél: *Com. Adamo per Hackl missus. 7. mart. 1745.* Feltételezhetjük, hogy Ádám Vencel az ő 1750-es katalógusán azonosított 43 könyvet is Batthyány Lajos katalógusunkon feldolgozott könyvtárából vihette magával. A feltételezést azzal is megerősíthetjük, hogy amikor az Ádám Vencel-féle összeírásen évszám, hely nélkül, csak rövid címleírással szereplő művek mellett szerepel a kötetszám, akkor az túlnyomó mértékben egyezik a Batthyány Lajos-féle katalógusban azonosítható mű kötetszámaival.²⁰⁸ A 43 azonosítható cím közül 22 szerepel a Theologici, kettő a Geographici, négy

²⁰¹ ÖTVÖS 1987, i. m. 1–9.

²⁰² ÖTVÖS 1987, i. m. 6–8.

²⁰³ ÖTVÖS 1987, i. m. 8.

²⁰⁴ *Magyarországi magánkönyvtárak V, 1643–1750*, szerk. Balázs Mihály, Keserű Bálint, Bp., OSZK, 2010, 152–156.

²⁰⁵ A forráskiadványban születése dátumaként elírás szerepel.

²⁰⁶ MONOK István, *A hagyományos világ átváltozásai*, Bp. – Eger, Kossuth, 2018, 117.

²⁰⁷ Discurs politiques et militaires sur Tacite, Vol. I. in 4to Lásd: 96. Ouvres de Mr. Boileaux de Spreaux avec des eclaires Semains historiques, a Geneve 1716. Vol. I. in 8vo.

²⁰⁸ Például: Ouvres de Chalam (VI.) = Ouvres de M. Chalamont de Visclede Paris 1727. VI. 8; Verteutschtes Mess-buch Tom. 6 = Meß-Buch: neu verteutschtes Linz 1729. Vol. VI. in 8vo; Még ha nem is pontosan egyeznek, akkor is alapvetően azonos arányok: Croiset Exercices de Pieté Tom: 11 = Exercices de Pieté pour tous le jours de l'Année a Lyon, 1720 Vol. XII. in 8vo.

a Historici, három a Politici, négy a Juridici, négy a Miscellanea szakról. Batthyány Ádám jegyzéke alapján a janzenista irodalommal kapcsolatos meglátásainkat is példázhatjuk. Az általa nyilvánvalóan használt és feltehetőleg akár a katalóguson szereplő könyvanyagból kiválasztott könyvek között egyszerre találhatók janzenista (Arnauld, Quesnel)²⁰⁹ és jezsuita szerzők (Croisset, Bellegarde)²¹⁰ művei. A Batthyány Lajos-féle katalóguson nem azonosítható címek közül egyetlen emelnék ki. A Geographici szak kapcsán felfigyelhetünk az útleírások nagy hányadára. Batthyány Ádám Vencel összeírásán azonban csak egyetlenegy ilyen szerepel, mégpedig Prága hídjairól.²¹¹ Az, hogy Batthyány Ádám Vencel, aki például 1744 januárjában Mária Anna és Lotharingiai Károly házasságkötésének hírvitele céljából utazik el követi megbízatásban a lotharingiai Commercy-be,²¹² a számára hozzáférhető számos útleírás közül éppen egy Prágához kapcsolódó könyvet vitt magával, akár olvasási, akár utazási szokásaira is feltételezést engedhet.

A katalóguson szereplő *Com. Adamo per Hackl missus. 7. mart. 1745.* bejegyzés egy másik kérdés megválaszolásához is kiindulópontul szolgálhat, nevezetesen, hogy hol lehetett a katalógusban szereplő könyvtár. A Batthyány Ádámnak köteteket küldő Joannes Hackel (a név legtöbbször ebben a formában szerepel) a Magyar Országos Levéltárban található dokumentumok szerint a Batthyányak és Batthyány Lajos ügyeinek fontos intézője volt. Az általa vezetett üzleti elszámolások és nyugták kivételével, amelyeknél Pozsony is szerepel a keltezés helyeként,²¹³ valamennyi ügyben Bécsben járt el. Így van ez a március 7-i időponthoz legközelebb keltezett dokumentumban, egy októberi inventáriumban is.²¹⁴ Hackel több ízben küldött különböző tárgyakat a Batthyány-birtokokra; minden alkalommal Bécsből.²¹⁵ 1752-ben néhány könyvet küld Bécsből Pozsonyba, melynek kapcsán egy bizonyos alsó és felső könyvtárról beszél.²¹⁶ Az alsó könyvtárból küldött

²⁰⁹ Prieres Chretiennes [Quesnel]; frequentes Comunions [Arnauld]; Instruction de la penitence [Simon Michel Treuvé].

²¹⁰ Croisset fêtes mobiles Tom; Semaine sainte [Bellegarde].

²¹¹ Beschreibung der Prager Brücken.

²¹² KÖKÉNYESI Zsolt, *A magyar arisztokráta integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között*, Disszertáció, ELTE, 181.

²¹³ MOL P 1317, Fasc 30. sub C. Példák: *Wienn den 16. ten Julii 1746 (37.) Wienn den 15te April Joannes Hackel (43.) Wienn den Junij 1751. (47.) Presburg den 29. junij 1752 Joannes Hackel (53.) Wien dem 23te octob. 1754 Joannes Hackel (58.) Presburg den 23ten Januarii: 1755: Joannes Hackel (60) Wienn den Iten April 1756. Joannes Hackel. (61.)*

²¹⁴ MOL P 1317, Fasc 30. sub B. (2–7.) *Specification deren Mobillien Welche unter der wahrung habe. alß: ... Wienn Von mir inventirt dem 30ten xbr: 1745: Joannes Hackel.*

²¹⁵ MOL P 1317, Fasc 30. sub B. *aus Befehl seiner Excell: Frau H: Grafinn nacher Rechnitz geschicht und zwar durch von d. 17. Julii 1747. Wienn. den 23. Junij 1747. Joannes Hackel*

²¹⁶ MOL P 1317, Fasc. 30B, 32. *Specification deren Bücher Welche auß der Wiener Bibliothec nacher Presburg abgeschicket worden; Auß der obere Bibliothek: Atlas de Sanson in folio 1; Histoire du Concile de Trente in 4to 1; Traite de la Religion Chretienne in 8vo 1; Auß der untere Bibliothec: Dictionaire universel francois et latin in median fol: 5; Moreri grand Dictionaire*

három műből kettőnek (*Histoire du Concile de Trente* és a *Traite de la Religion Chretienne*) találjuk párját a katalógusban, a felső könyvtár öt címe közül pedig kettőnél (*Dictionnaire universel françois* és *Moreri grand Dictionnaire Historique*) vethető fel a kapcsolat. A bécsi alsó és felső könyvtár mivolta egyelőre a kutatás tisztázandó kérdése. A katalógus készültkor, 1743-ban Batthyány Lajos Bécsben vezette a magyar kancelláriát, és a katalógus sok szempontból modern és naprakész állományáról feltehető, hogy tulajdonosa napi használatára volt szánva. A bécsi lokalizációt a könyvanyagnak egy, a Monarchia fővárosában politizáló főúr tevékenységi köréhez való plasztikus kapcsolódása is nyomatékosítja.

A katalógus alapvetően nem szolgáltat információt a katalógus céljáról, keletkezéséről, a katalóguson szereplő 1743-as évszám azonban kiindulást adhat a katalógus létrejöttének feltárásához. A két Batthyány testvér, Lajos nádor és Károly 1742-ben osztozott meg édesanyjuk Strattmann Eleonóra (1672–1741) örökségén. Könnyen elképzelhető, hogy a katalógus létrejötté valamiképpen a két testvér örökösödéséhez kötődik. A *Miscellanea* szak szép- és regényirodalmával – külön kiemelve a felbukkanó nőírókat, mint Marie-Catherine de Villegieu (1640–1683)²¹⁷ és Jeanne-Michelle Hamonin de Pringy (1660–1709)²¹⁸ – akár tanúskodhatna egy nő ízléséről. A többi morális, ifjaknak szóló, udvari étellel, művelődéssel foglalkozó mű alapján a könyvtár célközönségében megintcsak a katalógus készültkor még mindössze 21 éves Batthyány Ádám Vencelt (vagy akár testvéreit is) láthatjuk. A korszak más könyvtáraival összevetésben egyedülállóan gazdag európai vonatkozású politikai anyaggal bíró *Politici* szak kapcsán lehet még feltevésbe bocsátkozni a gyűjtőt illetően. Gyűjtője lehetett könnyen maga Batthyány Lajos nádor, de akár apja, Batthyány II. Ádám (1662–1703) is, akinek neve a *Manuscripta* egyik szerzőjeként kétszer is felbukkan.²¹⁹ De még akár Strattmann Eleonóra apját, Theodor Athlet Heinrich Freiherr von Strattmann (1637–1693) is számításba vehetjük, aki 1679-ben a nijmegeni béketárgyalásokon képviseli I. Lipótot. 1683-ban udvari kancellár, 1685-ben báró, akinek bécsi palotája lesz majd a magyar udvari kancellária épülete 1747-től – 1733 és 1746 között töltötte be épp Batthyány Lajos a kancellári tisztelet.²²⁰ A katalógus összefüggésében legkézzelfoghatóbb kapcsolat azonban nem egy családtaghoz, hanem Savoyai Jenőhöz köthető (1663–1736).²²¹ Batthyány Lajos nádor anyját,

Historique in fol. 5; Bonfinii Rerum Hungaricarum decades, quas D: Comes Christo: Erdödy ex universa Philosophia propugnavit. in folio I. Belii. Notitia Hungariae nova. in median fol: 4; Atlas von verschiedenen Karten und Stamm??? einiger Monarchen in fol 1; Wienn den 6. Junii 1752. Joannes Hackel.

²¹⁷ *Annales galantes des Grecs p(ar). M. de Villegieu a la Haye 1688. Vol. 1. in 12.*

²¹⁸ *Differences des caracteres des femmes du Siecle a Paris 1684. Vol. I. in 12.*

²¹⁹ Batthyányi: *Comitis Adami: de Regulanda Hungaria Projectum, Vol. I. in fol.; Protocollum Litterarum Comitis Comitis [sic] Adami de Batthyán Ab A(nn)o. 1692. usque 1719. Vol. I. in fol.*

²²⁰ ZSÁMBÉKY Mónika, *A Batthyány hercegek özanyja, Strattmann Eleonóra, Egy regényes életút vázlat* = *Vasi Szemle*, 60(2006), 714.

²²¹ A katalógus anyagában szereplő, róla szóló hat művet Lásd: 56. lbj.

Strattmann Eleonórárt különleges kapocs fűzte Savoyai Jenőhöz.²²² A kölcsönös vonzalmat a szinte természetesen tekinthető rosszhiszemű pletykáknál jobban magyarázza a kultúra és művészet iránt mindkettőjükre jellemző érzékenység. A Strattmann Eleonóra haláláig elválaszthatatlan páros kártyázásai, csokoládézásai (a körülöttük összegyűlő nőtársaság körében) legendások voltak. Savoyai Jenő, aki egy időben éppen a janzenizmus egyik központjának számító Osztrák-Németalföld helytartója (1716–1724), itteni politikai működése folytán ismerkedett meg a mozgalommal, melyhez elsősorban politikai pragmatizmusból viszonyult legalábbis megértéssel.²²³ Az, hogy a janzenizmus hatásait tükröző megnyilatkozásai kapcsán (a pápasággal, dogmákkal kapcsolatban, az Unigenitus bulláról és a jezsuitákról)²²⁴ milyen arányban beszélhetünk valódi személyes azonosulásról, vagy állásfoglalása inkább politikai szempontú – az államrezont a katolikus egyházzal szemben is következetességgel érvényesítő – megközelítésén alapult, továbbra is rendkívül érdekes, nyitottnak tekinthető kérdés. Mindenesetre magánkönyvtárába begyűjtötte a janzenista irodalmat.²²⁵ Okkal feltételezhetjük tehát, hogy a katalógus janzenista anyagát akár Savoyai Jenő személyes hatására is vissza lehet vezetni.

Összevetés más Esterházy-könyvtárakkal

A katalógus anyagát magyarországi vonatkozásban elsősorban az Eszterházyak könyvtáraival érdemes összevetni.²²⁶ A 881 könyvvel bíró csekleszi könyvtár állományát tulajdonosa, Esterházy József (1682–1748) vásárolta.²²⁷ A könyvek többsége itt latin, számottevő a német aránya, a francia csak harmadik helyen kerülhet említésre. E könyvtár kapcsán lehet kiemelni, hogy itt a Batthyány Lajos-féle katalógusban találhatóhoz képest rendkívül gazdag antik, görög-római irodalom található. Jellemző, hogy a Batthyány Lajos-féle katalóguson hiányzóként kiemelt csoportok – mint klasszikus görög (pl. Szophoklész, Euripidész) és római drámaírók (Plautus és Terentius) – valamennyije megtalálható, olykor a különböző kiadások kimerítő bőségével – történetíróknál nemcsak Hérodotosz, a rómaiak közül Sallustius, hanem Xenophón vagy Pauszaniász is (nem is beszélve a szintén bőséges ókeresztény irodalomról). Az összehasonlítás kapcsán kivüláglík a Batthyány-féle katalógus válogatottabb, az aranykori irodalomra és általában a római lírára összpontosító anyaga. A csekleszi katalógusban jóval gazdagabb a magyar nyelvű, magyar vonatkozású nem történelmi anyag is, pél-

²²² ZSÁMBÉKY 2006, i. m. 716–717.

²²³ BRAUBACH, Max, *Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographi*, IV, Wien, Verl. für Geschichte und Politik, 1965, 163–177.

²²⁴ BRAUBACH 1965, i. m. 172–177.

²²⁵ BERCZ 2006, i. m. 57.

²²⁶ MONOK 2018, i. m. 116.

²²⁷ MONOK 2018, i. m., 117–118.

dául megtalálható Pázmány Péter és Gyöngyösi Márton több műve. A magyar történetírók vonatkozásában a művek nagyon hasonló köréről beszélhetünk.²²⁸

Maradt fenn jegyzék a nádor Esterházy Pál (1635–1713) könyveiről.²²⁹ Ezek kapcsán kiemelhető, hogy az Esterházy könyveihez két kapcsolódó katalógus meglehetősen modern, szabatos szakrendi csoportosítást mutat, mégha maga a szóban forgó könyvvállomány meglehetősen archaikusnak is mondható.²³⁰ A szakrendi csoportosítás ugyanakkor már az előbb említett csekleszi könyvtárban is igencsak kifarrott. Hogy Batthyány Lajos katalógusán a szakrend miért tűnhet ennyire kezdetlegesnek, arra csak a katalógus elkészítése céljának ismeretében lehet érdemes választ adni. Esterházy Pál Antal (1711–1762) kismartoni kastélyában, Fényes Esterházy I. Miklós (1714–1790) pedig Esterházán (Fertőd) helyezte el könyvtárát. A két könyvtárat Esterházy II. Miklós (1765–1833) egyesítette Kismartonban.²³¹ Ezekre a gyűjteményekre már – a Batthyány Lajos-féle katalógushoz hasonlóan – a francia nyelvi túlsúly a jellemző. Esterházy Miklós (1711–1764) koronaőr árverésre bocsátott könyveinek jegyzéke arról tanúskodik, hogy a *Miscellanea* – most nem részletezett – szak drámairodalma általános lehetett egy főúri könyvtárban.²³² Esterházy János (1774–1829) 1805-ben, tehát katalógusunkhoz képest egy meglehetősen kései időpontban, Lajtakátán összeírt 740 könyve kapcsán sajátos, a Batthyány Lajos-féle katalógussal kapcsolatban is számításba vehető tematikai hangsúlyokra lehetünk figyelmesek. Esterházy János könyvei között egyáltalán nem szerepel a magyar történelemre vonatkozó munka (persze ezek akár a gróf másik könyvtárában is szerepelhettek), valamint az antik szerzők művei néhány kivételtől eltekintve túlnyomórészt modern nyelven fordulnak elő (francia, német), „voltak meg”.²³³

Batthyány Lajos katalógusa az összehasonlítás fényében egy több szempontból is korszerűnek nevezhető könyvtárba enged bepillantást. A könyvtári anyag francia dominanciája (különösen a *Theologici* és *Miscellanea*, valamint a *Politici* szakon), az antik irodalom fordításban való megjelenése kapcsán a hazai viszonyok között csak később (még az arisztokrácia esetében is csak a 18. század végén) általánossá levő tendenciákat²³⁴ előrevetítő könyvanyagról beszélhetünk. A képet kiegészítve a könnyedebb, regény- és szépirodalom, az útirodalom számottevő jelenlétével, a könyvtár gyarapítóinak és használóinak a nyugati kulturális életbe beágyazott műveltségéről tanúskodik. Monok István két fontos té-

²²⁸ *Magyarországi magánkönyvtárak V, 1643–1750*, szerk. Balázs Mihály, Keserű Bálint, Bp., OSZK, 2010, 115–145.

²²⁹ MONOK István, ZVARA Edina, *Esterházy Pál könyvtára – Die Bibliothek von Paul Esterházy*, Bp.–Eisenstadt, MTAK, Burgenlandische Landesbibliothek, 2019 (Esterháziana).

²³⁰ MONOK 2018, i. m. 127.

²³¹ MONOK 2018, i. m. 116.

²³² BEREZC Ágnes, *Ráday Gedeon aukciós könyvsárlásai, II, Az Esterházy-aukció = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, szerk. Für Lajos, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1999, 191–204.

²³³ MONOK 2018, i. m. 121–122.

²³⁴ MONOK 2018, i. m. 116.

nyezőt említ egy ilyen modern gyűjtemény létrejöttének hátterében: a magyar arisztokrácia részvételét a Habsburg Monarchia életében, elsősorban katonaként, később egyre inkább diplomáciai megbízatásban,²³⁵ valamint a magyar arisztokráciának a Habsburg Monarchia grófi, hercegi családjaival való házasságait.²³⁶ Katalógusunk kapcsán mindkét feltételt látjuk visszaköszönni: Batthyány Lajos édesapja, Batthyány II. Ádám is Itáliában vezetett hadakat a spanyol örökösödési háborúban, miután nem sokkal elhunyt, valamint a nádor édesanyja, Strattmann Eleonóra, és felesége, Kinsky Teréz (1700–1775) is a Habsburg Monarchia legfelső arisztokráciájából származott. A katalógus anyaga megengedi (mint arra már utaltunk), hogy a gyűjtők, olvasók közt Batthyány Lajos nádor közeli, akár nőrokonait is feltételezzük, mégha meghatározásuk a kutatás jelenlegi fázisában nem lehetséges. Hangsúlyoztuk a francia irodalom (és az olasz) nyelv szerepét, ugyanakkor nem feledkezhetünk meg a latin és német nyelvű, valamint magyar vonatkozású irodalom jelentőségéről. Itt idézhetjük Monok István másik megállapítását, hogy egy hazai környezetben pozíciót vállaló magyar arisztokráciának, mint Batthyány Lajos nádornak, mindenképp szükséges volt a latin nyelv beható ismerete.²³⁷ E megállapítás figyelembevételével egészíteném ki a könyvtár gyarapításával, használatával kapcsolatos feltevéseink körét: elképzelhető olyan modell, miszerint a latin nyelvű könyvek anyagát Batthyány Lajos nádorhoz és atyai elődeihez, míg a modern, francia nyelvű irodalom egy részét, elsősorban a *Miscellanea* és *Theologica* szak anyagát a rokonság hölgytagjaihoz kötjük. Persze itt megintcsak számításba lehet venni, hogy a könnyedebb hangvételű könyveket nyelvtanulási célzattól is olvashatták, akár maga Batthyány Lajos nádor, akár valamelyik gyermeke. A kettősséget jól példázza, amit a nádor nyelvhasználatának gyakorlatáról tudunk. Batthyány Lajos nádor feltehetően német anyanyelvűként²³⁸ fiaival szinte kizárólag francia nyelven levelezett,²³⁹ azonban éppen a katalógusa kapcsán szóba kerülő Ádám Vencel fiával való levélváltásából az is kiderül, hogy a nádor a magyar nyelv²⁴⁰ ismeretét és használatát is megkövetelte.²⁴¹

²³⁵ MONOK 2018, i. m. 114.

²³⁶ MONOK 2018, i. m. 113–114.

²³⁷ MONOK 2018, i. m. 116.

²³⁸ BIRO Doina, *Hatalom és kötelesség között – a Batthyány család asszonyai és lányai a századok folyamán = A Batthyányak évszázadai*, Tudományos konferencia Körmenen 2005. október 27–29., szerk. Nagy Zoltán, Körmend, Körmend Város Önkormányzata, 2006, 37–44.

²³⁹ TÓTH Ferenc, *Egy nemzeti érzelmű kozmopolita*, Adalékok a hajóépítő gróf Batthyány Tódor életrajzához = *Vasi Szemle*, 57(2003), 482.

²⁴⁰ Melynek tanulására saját maga által lejegyzett órarendje szerint egy időben napi egy órát szánt. BIRO 2006, i. m. 39.

²⁴¹ BIRO 2006, i. m. 38.

Függelék

A

1. Alvearium sacrarum medita(tion)um per Müllerum col. Agripp(in)ae 1676 Vol. I. in 8vo
2. l'Année chretienne a Paris 1710 vol. XIII. in 8vo
3. Antidotum u(nive)rsale saluberrimum contra omnes morbos A catholicor(um) Hungariae, per Pongrátz, Tyrnaviae 1733. Vol. I. in 8vo
4. Apollologia veritatis p(er). Daniel: Loschium. Hildesheim 1694. Vol I. in 4to
5. Arbor vitae, a Jacobo Ilsung, Dilingae 1693. Vol I. in 8vo
6. Aurelius Augustinus de civitate Dei, Venetiis, 1732 Vol. I. in fol.
7. ejus omnia opera, Basileae 1543, Vol. I. in fol.

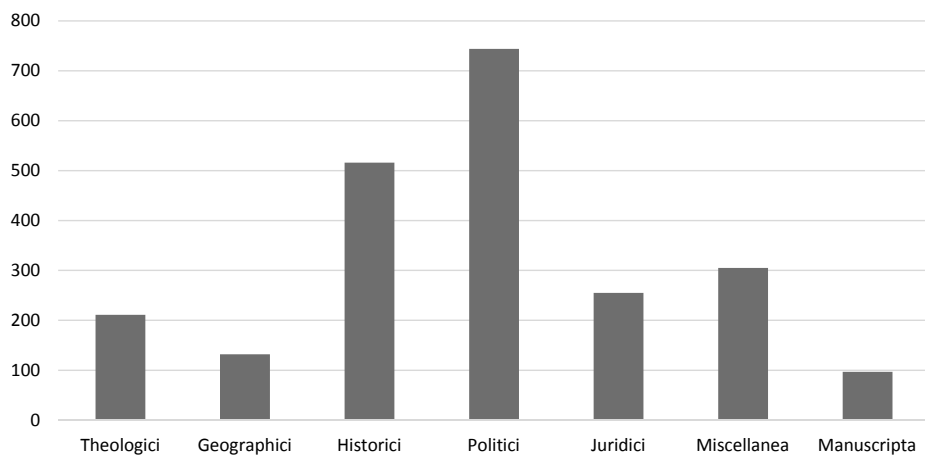
B

8. Betrachtungen über das Vater unser, p(er) Theresiam v(on) Jesu, Prag 1707 Vol. I. in 8vo
9. Biblia Sacra Germanica, de A(nn)o. 1480 Vol. I. im fol.
10. Biblia Sacra vulgatae Editionis Latino-Germanica, Augs[burg] 1730 Vol. II. in Fl.
11. Biblia Sacra Latina cum p(rae)fatone S. Hyeronimi Vol. 1
12. Biblia Sacra Latina, Vol. I. in 4to
13. Biblia Gallica, a Rouen 1648 Vol. II. in 8vo
14. Biblia Sacra, id est, V. T. 6 linguarum et N. test(amentu)m 12 linguarum per Eliam Hutter Norimbergae 1599 Vol. III. im fol.
15. Biblia magyar Káldy György fordítása, Bécs 1626. Vol. I. in fol.
16. Bibliotheca mundi, p(er) Vincentium Burgundi, Duacii, 1624, Vol. 4. in fol.
17. Breani: Francisci Xaverij Christ. Wahrheiten, Vien(nae) 1733 Vol. II. in 4to
18. Biblia Sacra Latina in Vol 5. in 12 mo, deest 1mum Vol.

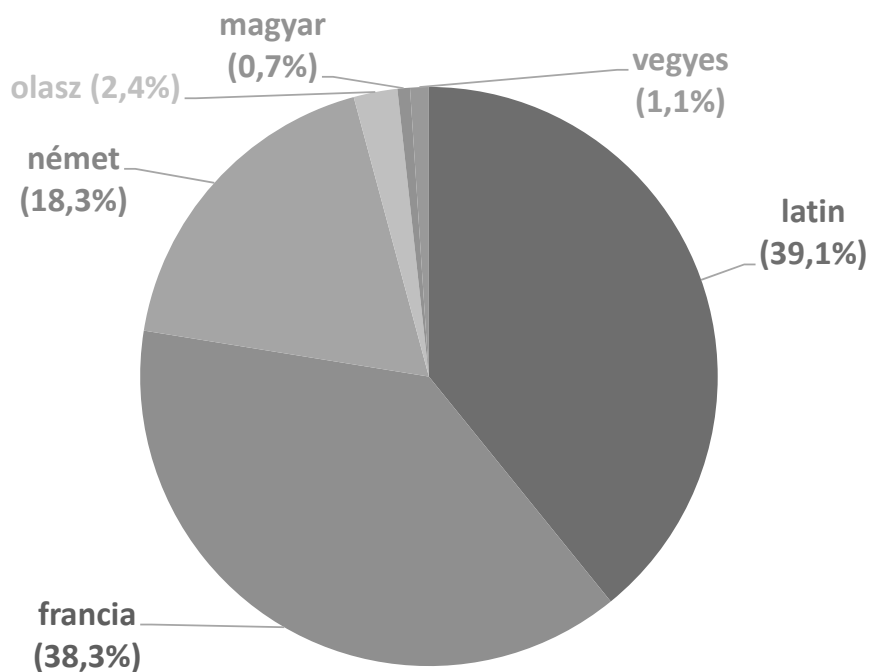
C

19. Caballa denudata, Sulpatij 1677. Vol. II. in 4to
20. Catechisme du Concile de Trente, a Paris 1686. Vol I. in 8vo
21. Chretienne Instruit de devoirs de sa Religion, par le Leau, a Lyon 1713 Vol. VII. in 8vo
22. Chronica Zeit Buch, und Geschicht-Bibel, de A(nn)o. 1531 Vol I. im Fol.
23. Chronica der alten Christl: Kirchen, p(er) Gasp. Hedium Straßburg 1558. Vol. I. in Fol.
24. Clementis XI. Pontif Orationes Consistoriales, Roma 1722 Vol I. in 4to
25. Concilior(um) omnium, G(ene)ralium et Provincialium collectio Regia, Parisiis 1644. Vol. XXXV. im fol.
26. Concilia Sacra Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab Anno 1016 usque 1715 p(er) Carolum Péterffy, Posonij 1741. Vol I. im fol.

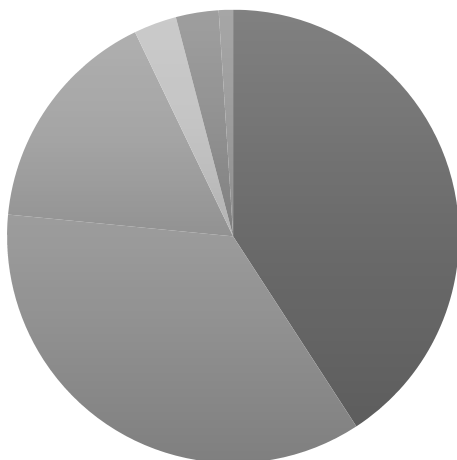
A katalógus szakjai (kötetszám szerint)

A katalógus műveinek nyelvi összetétele

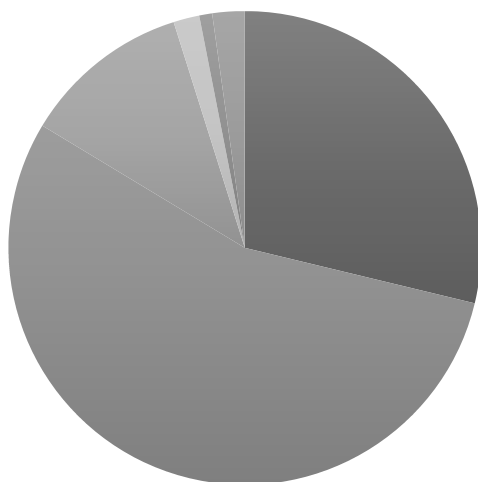

A Theologici szak nyelvi összetétele

■ latin (40,8) ■ francia (35,7%) ■ német (16,3%)
■ olasz (3%) ■ magyar (3%) ■ vegyes (1%)

A Miscellanea szak nyelvi összetétele

■ latin (28,7%) ■ francia (54,5%) ■ német (11,5%)
■ olasz (4 mű) ■ magyar (2 mű) ■ vegyes (5 mű)

27. Commentarius Vincentij Lupani de Magistratibus et Praef. Francor(um). It. Isagoge Theodori Praesbiteri in Anastasium. It. S. Anastasij. de rectis Dogmatibus Libri V. Parisijs vol. I. in 8vo
28. Concordantiae S. Bibliorum vulg(at)ae. Editionis, p(er) Joannem Gerg. Silberbauer, Vienn 1700. Vol. I. in fol.
29. Communion de la frequente p(er). Arnauld, a Paris 1683. Vol. I. in 8vo
30. Considera(tio)ns sur les plus importantes verites du christianisme p(ar). M. de Brion, a Paris 1724 Vo I. in 8vo
31. Contra Haereses D. Irenaei tractatus, Parisijs 1545 I. Vol. in 8vo
32. Conscienza illuminata dall Theologia di San Tomaso o' Aquino, Coloniae 1710, Vol II. in 8vo
33. Calmet P. Dictionnaire de la Bible a Paris 1722 Vol II. in fol.

D

34. Demoiselle Cadiere contre le Pere Girard, a Aix 1731. Vol VI. in 8vo
35. Didaci nissenii omnia opera, Moguntiae 1650. Vol. I. in 4to

E

36. Eckel der Welt v(on) Ms. le noble Würzburg 1730 Vol I. in 8vo
37. Ecclesiastico invitato, p(er). Musoco, Trento 1738. Vol. I. in 8vo
38. Entretiens avec Jesu-Christ, a Toulouse 1717 Vol I in 8vo
39. Epitres et Evangiles avec les oraisons propres p(ar) Amelote, a Paris 1711 Vol I. in 8vo
40. Epitome antiquarii tripartiti S. Ordinis Eremitico Camaldulensis p(er) Radosany, Neost(adii). Austr(iae). 1726 Vol I. in 4to
41. Erath: August: Commentarius Theologico-Juridico Historicus in Regulam S. Augustini V(ienn)ae. 1689. Vol. I. in fol.
42. Exercices de Pieté pour tous le jours de l'Année a Lyon, 1720. Vol. XII. in 8vo
43. Exercices de Pieté pour tous les Dimanches, par Jean Croiset, a Lyon 1721. Vol. V. in 8vo
44. Evangeliomok és Epistolák, Kassán 1727. Vol I. in 8vo

F

45. Ferdinandi II. virtutes, Tyrnaviae 1739. Vol. I. in 4.
46. Foy de l'Eglise catholique, touchant l' Eucharistie a Paris 1684 Vol. I. in 8vo

G

47. Galiberti quaresimale, Vienna d' Austria 1729. Vol. I. in 4to
48. Galiberti: F(ra). Casimiro Terzo Quaeresimale Vienna d' Austria, 1730 Vol. I. in 4to
49. Geistliche Wasser Qäulle, Prag 1706. Vol. I. in 4to
50. Geistliche ordens Personen p(er). Phil. Bonemei [Filippo Bonanni], Nürnberg 1724. Vol. IV. in 4to

51. Geistliche Übungen, die heyl: Advent-Zeit andächtig zuzubringen, Wienn 1716. Vol. V. in 8vo
 52. Grotij: Hugonis Opera omnia Theologica, Basileae, 1732. Vol. IV. in fol.

H

53. Hieroglyphica, sive sacra Aegyptior(um), p(er) Joann(em) Pierium Coloniae 1631. Vol. I. in fol.
 54. Histoire de l'Eglise p(ar) Messire Antoine Godeau, a Paris 1663. Vol. I. in fol.
 55. Histoire du vieux et du nouveaux Testament, a Paris 1724. Vol. I. in 4to
 56. Histoire du concile de Trente, p(ar). Paul Sarpi. Amst. 1686. Vol. I. in fol.
 57. Homme d' oraison, par M. Nouet, a Paris 1701. Vol. VII. in 8vo

I

58. Instruction sur les dispositions qu' on doit apporter aux sacremens de Penitence et d'Eucharistie, a Paris 1709. Vol. I. in 8vo
 59. Itinerarium et chronicon Ecclesiasticum totius S. Scripturae per Henr. Butingum [Bünting], Magdeburg 1597. Vol. I. in fol.
 60. Irregeri [Irregger]: Reimundi: Wissenschaft der heyligen 1729. Vol. I. in 8vo

K

L

61. Lighthfooti Joannis: Opera omnia Theologica, Rotterodami 1686. Vol. II. in fol.
 62. Lob Gottes liebender Seelen-Eyffer Wienn 1675. Vol. I. in 8vo

M

63. Mauri Magnentij H-Rabani opera, Coloniae Agrippinae 1626–27. Vol. II. in fol.
 64. Mansij: Josephi: promptuarium sacrum et morale, Coloniae Agripp(in)ae; 1666. Vol. I. in 8vo
 65. Meditations Chretiennes pour tous les jours de l' Année, p(ar). Mr. Chappuis, a Paris 1724. Vol. III. in 8vo
 66. Meditations de David, a Paris 1713. Vol. II. in 8vo
 67. Meditationes Theologicae Joannis Malderi, Antverp. 1630. Vol. I. in 8vo
 68. Meeß-Buch: neu verteutschtes: Lintz 1729. Vol. VI. in 8vo
 69. Modele d' une Sainte et Parfaite communion, a Paris 1593. Vol. 1. in 8vo

N

70. Nepomuceni: Johan: in C(au)'sa Canonisationis acta utriusque processus, Viennae Austriae 1721. Vol. I. in 4to

O

71. Office de la Semaine Sainte a Paris 1730. Vol. I. in 8vo
 72. Office du S. Sacrement pour le jour de la Fete, a Paris 1704. Vol. II. in 8vo

73. Office de la Semaine Sainte par. Mr. de Bellegarde, a Paris 1727. Vol. I. in 8vo
74. Otia Báchmegeiana documenta verit(a)tis fidei Catholicae, Tyrnaviae 1733. Vol. I. in 8vo

P

75. Pensées de Mr. Pascal sur la Religion, Amsterdam 1729. Vol. I. in 8vo
76. Postill: uhraltés: Vol. i. in fol.
77. Prieres Chretiennes en forme de Meditations, a Paris 1708. Vol. II. in 8vo
78. Psalterium Davidis ordine continuum, Coloniae 1710. Vol. I. in 8vo
79. Psalmen Davidis Auslegung p(ar) Mr. de Sacy Prag 1713. Vol. I. in 4to

Q

R

80. Religion Chretienne p(er) Mr. Homfroi Ditton, Amster(dam). 1728. Vol. II. in 8vo
81. Remondi Florimundi Historia, v(on) Ursprung, und Auff- und Ab-nehmen der Ketzereyen, groß Glockau 1676. Vol. I. in fol.
82. Retraite Spirituelle p(ar) Bourdaloue, a Paris 1721 Vol. I. in 8vo

S

83. Schuffenhaueri: Matthiae: Exemplaria Poenitentiae, juxta Divinam Ideam, Praegae 1678. Vol. I. in 4to
84. Sens propre et literal des Pseaumes de David, a Paris 1715 Vol. I. in 8vo
85. Sermons du Pere Bourdaloue de A(nn)o. 1713. Vol. IV. in 8vo
86. Simonia circa Beneficia p(er) Zegerum Bernardum van Espen, Lovanii 1686. Vol. I. in 8vo
87. Synodi Provincialis Decreta, quae Anno 1611. Tyrnaviae celebrata fuit, Vol. I. in 4to
88. Souffrances de notre Seigneur Jesus-Christ, p(ar) Mr. Thomas de Jesus 1705 a Paris Vol. II. in 8vo
89. Stanihurstnak az halandó testben szenyvedő halhatatlan Istennek Szentséges Historiaja, Posonyba 1727. Vol. I. in 4to

T

90. Theatrum Historiae universalis Catholico Protestanti p(er). Nicolaum Helvicum [Helwigum], Francofurti, 1641. Vol. I. in fol.
91. Theologien dans les conversations avec les sages, et les grands du Monde, a Paris 1683. Vol. I. in 4to
92. Theologie Astronomique p(ar). Mr. Derham, a Paris 1729. Vol. I. in 8vo
93. Theologie Physique, par Derham, Rotterdam 1730. Vol. I. in 8vo
94. Testamentum Novum Graeco-Latinum. V(ienn)ae 1740. Vol. I. in 8vo

95. Traité de la verité de la Religion chretienne, traduit du latin de Grotius, a Paris 1724. Vol. I. in 8vo

U

X

Y

Z

J

96. Jansenij: Cornel: Commentarij in suam concordiam ac totam Historiam Evangelicum, Lugduni 1580. Vol. I. in fol.
 97. Jüdische A. B. C. Schul durch Steydner [Stuedner] Augsburg 1665. Vol. I. in 8vo
 98. Vie de notre-Seigneur Jesus-Christ, tirée des quatre Evangelistes, p(a)r Jean Croiset. Lyon 1723. Vol. I. in 8vo

Summa Generalis: Fol. 71. quarto 23. octavo 117. duodec. - -
Summa omnium: 211.

HURSÁN, SZABOLCS

Le catalogue du palatin Lajos Batthyány (1696–1765), avec une attention particulière accordée au *Hungarica*, aux antiquités et à la section *Theologici*

Dans mon étude, je sou mets à l'analyse le catalogue de la collection du palatin Lajos Batthyány, préparé en 1743. A l'occasion de la donation de la bibliothèque Batthyány, en 1838, le catalogue, accompagné d'un corpus de livres de 30'000 volumes, entrèrent à la bibliothèque de l'Académie Hongroise des Sciences. Je compare les différentes sections de la bibliothèque du point de vue du nombre des volumes qu'elles renferment et du point de vue de leur composition linguistique. Je consacre une attention particulière à deux groupes thématiques: celui des *Hungarica* et celui de la littérature antique. Quant aux sections figurant dans le catalogue, j'analyserai en détail celle des *Theologici*. Après avoir rapidement synthétisé mes résultats, je m'efforcerai de déterminer comment les enseignements du catalogue s'insèrent dans les connaissances que nous avons de l'usage que la famille avait fait des bibliothèques à leur disposition. Enfin, je comparerai le corpus de la bibliothèque Batthyány avec celles de la famille Esterházy.

Keywords: 18th century, Hungarian aristocracy, Hungarian literature, classical literature, jansenism, use and sources of library in 18th century.

V. ECSEDY JUDIT

A Trattnerék Magyarországon*

Trattner névvel három magyarországi szereplője volt a 18–19. századi könyv-szakmának: Johann Thomas Trattner bécsi udvari könyvnyomtató, rokona, a később petrózzai előnevet nyert Trattner Mátyás és ennek fia, Trattner János Tamás.

A magyarországi könyvnyomtatásnak és könyvkereskedelemnek mindig is számos bécsi kapcsolata volt, nem ritka a 18. században, hogy egy-egy könyvkereskedő Pozsonyban vagy Pesten is és Bécsben is tartott fenn fiókot, mint a Doll testvérek, Andreas Schwaiger, Joseph Stahel vagy a Weingand család tagjai. Különösen igaz ez Johann Thomas Trattner esetében, akinek a következőkben először könyvkereskedői, majd nyomdai tevékenységét tekintjük át.¹

A magyarországi könyvpiacra a bécsi Trattner nagyvállalkozó, teljes nevén Johann Thomas Trattner Edler von Trattnern, viszonylag későn, az 1780-as években lépett be, amikor viszont négy év alatt három magyar városban létesített valamilyen vállalkozást. Először Pozsonyban 1781-ben, majd 1783-ban Pesten és 1784-ben Temesváron. Könyvlerakatai azonban Pozsony, Pest és Temesvár mellett négy további magyarországi városban is voltak.²

Ez viszonylag késői időpontnak számít ahhoz képest, hogy a Birodalom déli tartományjaiban Johann Thomas Trattner már az 1750-es években jelen volt: minden valószínűség szerint 1754-ben Görzben (Gorizia), 1756-ban Triesztben,

* A szerző kutatásait 2017-ben a bécsi Collegium Hungaricum támogatta.

¹ A Trattnerék magyarországi és erdélyi tevékenységét tekintjük át, Horvátország nélkül. Ez utóbbival ugyanis újabban már foglalkozott a szakirodalom: FRIMMEL, Johannes, *Johann Thomas Trattner – ein transnationaler Buchdrucker des 18. Jahrhunderts = Vernunft, Religionskritik, Volksglauben in der Aufklärung*, Hrsg. von Thomas Bremer, Halle an der Saale, Universitätsverlag, Halle–Wittenberg, 2013, 214–218; és KOSIC, Ivan, JEMBRIK, Alojz, *Tiskovine u riznici Nacionalne i Sveučilišne knjižnice: Johann Thomas Trattner, Joseph Anton von Trattner, Matthias Trattner, Johann Thomas Trattner, István Trattner-Károlyi = Typographia Trattneriana in thesauro Bibliotheca Nationalis et Universitatis Zagradiensis*, Zagreb, Nacionalna i Sveučilišna Knjižnica, 1999; és részben DULAR, Anja, *Johann Thomas Edler von Trattner (1719–1798) and the Slovene book market of the 18th century = Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert, Das Beispiel der Habsburgermonarchie*, Frimmel, Johannes, Wögerbauer, Michael (Hrsg.), Wiesbaden, Harrassowitz, 2009 (Buchforschung, 5), 45–54.

² GIESE, Ursula, *Johann Thomas Edler von Trattner, Seine Bedeutung als Buchdrucker, Buchhändler und Herausgeber = Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*, Frankfurt, 16(1960), Nr. 101a, 2153.

1773-ban Varasdon (Varaždin) és 1776-tól Zágrábban, amikor varasdi vállalkozását oda áthelyezte.³

A bécsi Trattner cég Magyarországon a könyvnyomtatás és könyvkereskedelem terén közvetve már évtizedek óta jelen volt. Egyrészt a számos, általa kiadott és itthon is forgalmazott könyve, sajtóterméke révén. 1757. szeptember 5-én 15 évre szóló kizárólagos privilégiumot kapott a magyarországi misekönyvek kiadására és forgalmazására, ami jelentős haszonnal járt.⁴ Másik nyereséges üzlete a magyarországi használatra szánt adminisztratív kiadványok, formanyomtatványok előállítására és forgalmazására. Az udvari kamara csak a Tirolba és Magyarországra szánt kiadványok papír és nyomtatási költségére 95 ezer aranyat irányzott elő.⁵

A bécsi Trattner nyomtatványai révén is folyamatosan jelen volt. 1757-ben kiadott *Acta Publica*⁶ című összeállítását például Sopronban a Siess Nyomda, Pesten Johann Gerhard Mauss könyvkereskedése, Pozsonyban pedig a Landerer Nyomda terjesztette.⁷ Másrészt bécsi betűöntődéje révén is jelentős szereplője volt a könyvszakmának, hiszen nem az újonnan létesített pécsi Engel Nyomda volt az egyetlen, amely nyomdabetűit és díszait a bécsi Trattner betűöntődeből szerezte be. A budai Landerer és a pesti Eitzenberger Nyomda is a Trattnertől vásárolt betűkkel nyomtatott.⁸ Mindaddig, amíg a budai Egyetemi Nyomda fel nem állította betűöntődjét, általános gyakorlat volt a Trattner-céghez fordulni új betűk beszerzése céljából. 1772-ben elnyert kizárólagos privilégiuma 15 évre biztosította a Habsburg Birodalomban egyedülként a betűöntést. Már korábban, 1760-ban megpróbálta elnyerni ugyanezt a privilégiumot Magyarország vonatkozásában is, ez ugyan nem sikerült, de a magyarországi piacot mégis uralta. Sőt, a Budára átköltözött Egyetemi Nyomda még 1802-ben is a Trattner-cég ebergasingsi papírgyárából szerezte be szükségletének egy részét.⁹

Bár a nagyszombati Egyetemi Nyomda mellett működött betűöntőde, ez azonban csak saját szükségletre állított elő betűket. Kibővítésére és betűmetsző műhely felállítására csak jóval Budára való átköltözése (1778) után került sor, amikor az Egyetemi Nyomda az erdélyi születésű Bikfalvi Falka Sámuel Bécsből Budára hívta (1798. június 26.), és ezzel a műhely, amely addig csak két betűöntőt foglalkoztatott, 1800-tól önállósult.¹⁰

³ DULAR 2009, i. m. 45–54.

⁴ GÁRDONYI Albert, *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században*, Bp., Lantos, 1917 (Könyvtári füzetek, 2), 11.

⁵ DURSTMÜLLER, Anton, *500 Jahre Druck in Österreich, Die Entwicklungsgeschichte der graphischen Gewerbe von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Bd. 1. Wien, Hauptverlag der Graphischen Unternehmungen Österreichs, 1982, 209.

⁶ *Acta publica 1756–1758 Oder Sammlung aller Staatschriften, welche siet den im Jahre 1756 zu London und Versailles geschlossen...* Wien, Trattner, 1757.

⁷ GIESE 1960, i. m. 2260–2262.

⁸ GÁRDONYI 1917, i. m. 11–13.

⁹ IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert, *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*, Bp., Egyetemi Ny., 1927, 113–114.

¹⁰ IVÁNYI, GÁRDONYI 1927, i. m. 106–114.

Trattner magyarországi könyvkereskedői vagy nyomdai vállalkozásainak kezdő időpontját látva egyértelműnek látszik az összefüggés a könyvszakma II. József idején történt liberalizálódásával. A pozsonyi kulturális színtérre olyan vállalkozással lépett be, amely újdonságnak számított.

A felvilágosodás korában megélenkülő könyvkereskedelemmel együtt járt az ún. olvasókabinétek alapítása, amelyek a 18. század jellegzetes európai produktumai voltak. Az első magyarországi olvasókabinét 1781-ben – tíz évvel az első bécsi után – létesült Pozsonyban. A bécsi kabinét eredetileg Franz Jakob Bianchi ötlete volt, aki a magáét Bécsben 1770-ben nyitotta meg, és ahol a tagok nemcsak könyveket, hanem több német, angol és francia újságot is olvashattak. Amikor Bianchi bécsi olvasókabinétjét könyvkereskedéssel is ki akarta bővíteni, nem kapta meg erre az engedélyt. A könyvkereskedelmet szabályozó 1772. március 28-i rendelet után is elutasították megismételt kérvényét. 1777-ben olvasókabinétje már Trattner tulajdonában volt,¹¹ a Trattnerhof első emeletén, de az 1783. március 29-én életbe lépő korlátozások miatt, a többi olvasókabinéthez hasonlóan, ezt is erőteljesen cenzúrázták.¹² Valószínűleg éppen ezek a megszorító intézkedések vezettek két évvel megalapítása után a pozsonyi olvasókabinét bezárásához. (Néhány évvel később 1798-ban, ill. 1799-ben az összes olvasókabinétet és kölcsönkönyvtárat betiltották.)¹³

Nagyon valószínű, hogy a pozsonyi olvasókabinét az időközben Johann Thomas Trattner tulajdonába kerülő bécsi kabinét filiáléja lehetett. Az alapítására vonatkozó kérelmet nem maga Trattner, hanem egy bizonyos Anton Martin nyújtotta be, és 1781-ben meg is nyílt. Vonzerejét főleg az újságok és a folyóiratok biztosították. Többségében német nyelvűek, de a francia újságokat – a könyvekhez hasonlóan – ki is lehetett kölcsönözni. Mégis csekély volt az érdeklődő, a pozsonyi olvasókabinét mintegy száz tagot számlált. Nagy választékban kínálta a korszak legnépszerűbb műfaját, a szórakoztató regényeket, de emellett szerényebb számban irodalmi értékű és népszerű tudományos munkákat is.

A kabinét érdekes kísérlete volt, ahogy a többkötetes műveket kölcsönözte. Ha például valaki Lavater tizenkét kötetes *Physiolgnomischen Fragmenten zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe* (1774–1778) című munkáját akarta kikölcsönözni, akkor az olvasó egy-egy kötetet három nap múlva továbbadott egy másik érdeklődőnek. Az újonnan beérkező könyvekről a *Preßburger Kundschaftsblatt* adott folyamatos tájékoztatást. Ez a referálólap az érdeklődőket más új könyvekről is tájékoztatta, amelyek például a Doll testvérek, Anton Löwe vagy Michael Benedict könyvkereskedésébe éppen megérkeztek.¹⁴

A pozsonyi olvasókabinét további sorsáról kevés adatunk van, csak annyi tud-

¹¹ Comptoir der Künste, Wissenschaften und Commerzien, ld. FRANK, Peter R., FRIMMEL, Johannes, *Buchwesen in Wien 1750–1850, Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2008 (Buchforschung, Bd., 4), 199.

¹² GIESE 1960, i. m. 2211.

¹³ FRANK, FRIMMEL 2008, i. m. 299.

¹⁴ KÓKAY György, *Geschichte des Buchhandels in Ungarn*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1990, 93.

ni, hogy az új könyvekről referáló lap 1782-ben megszűnt (Egyébként 1788-ban Doll és Schwaiger könyvkereskedése is nyitott egy olvasókabinétet Pozsonyban, ennek katalógusában 1400 cím szerepelt.)¹⁵

Érdemes megemlíteni, hogy Trattner pozsonyi olvasókabinétje idején a magyar koronázó városban egyidejűleg két prosperáló nyomda működött: Johann Michael Landerer és Franz August Patzko nyomdája, emellett nyolc könyvkiadó, akik könyvárusítással is foglalkoztak: Spaisser, Frank, Doll, Benedict, Löwe, Korabinsky, Thiel és Lippert.¹⁶

Trattner 1782. február 20-án határozta el magát arra a lépésre, amely döntő hatással volt a pest-budai könyvszakma további alakulására. II. Józsefhez írt folyamodványában azt kérte az uralkodótól, hogy mint magyarországi születésű személy, „Pesten, a királyság központjában könyvnyomdát, betűöntödét és könyvkereskedést alapíthasson, továbbá Pozsonyban, Győrben, Nagyszebenben és Temesváron könyvkereskedést nyithasson”¹⁷ – amelyek közül a pozsonyi, nagyszebeni és győri üzletek csak lerakatok lettek volna. Prágában, Brünnben, Innsbruckban, Triesztben és Zágrábban már működtek könyvkereskedései, és kezében volt az engedély, amellyel új linzi, grazi, klagenfurti és laibachi (Ljubljana) üzleteket nyithatott.

Temesváron 1771-ben alapította Matthias Josef Heimerl könyvkereskedését, és egyidejűleg *Intelligenzblatt* címen referálólapot¹⁸ és naptárt is kiadott. Amikor 1784-ben meghalt, vállalkozása vejére, Joseph Anton Slovatzekre szállt, aki a bécsi Johann Thomas Trattner bizományosa volt.¹⁹ Trattner kiadói névvel ugyan egyetlen nyomtatványt sem ismerünk, de levéltári adatok bizonyítják egy Trattner által 1784-ben kiadott folyóirat létezését.²⁰ Heimerl után a könyvnyomtatást már a következő évben Slovatzek folytatta. A bécsi Trattnerral való kapcsolatát bizonyítja, hogy Trattnernek könyvlerakata volt nála, amint azt a Trattner saját kiadásában megjelent *Allgemeine Wiener Büchernachrichten* 1786. évi tudósításában látni. A bécsi Trattnernek az alábbi hét magyarországi könyvlerakata volt:

Hermannstadt/Nagyszeben – Herr Hochmeister, Buchhändler

Neusohl/Besztercebánya – Herr tumler, Buchdrucker

Oedenburg/Sopron – Herr Pfundtner, Buchbinder

Pest – in der von Trattnerischen Buchhandlung

¹⁵ KÓKAY 1990, i. m. 101.

¹⁶ PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860, VIII. Függetlenség, Nyomda- és kiadástörténeti mutató 1701–1800, Bibliographia Hungariae VIII. Appendix, Index typographicus librorum annis 1701–1800, Összeáll. V. Ecsedy Judit, Bp., OSZK, 1991, 457–480.*

¹⁷ GÁRDONYI 1917, i. m. 11.

¹⁸ Létezéséről csak levéltári források tudósítanak, ld. BERKESZI István, *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története*, Temesvár, Délmagyarországi Történelmi Társulat–Csanád Egyházmegyei Könyvnyomda, 1900, 56.

¹⁹ KÓKAY 1990, i. m. 93.

²⁰ *Temeswarer Zeitung*, Temeswar 1784, wöchentlich, Verleger, Johann Thomas Trattner. Ld. BUSA Margit, V., *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849*, Bp., OSZK, 1986, 281, és BERKESZI 1900, i. m. 56–57.

Pressburg/Pozsony – Herr Weber und Korabinsky, Buchdrucker
 Raab/Győr – Herr Müller, Buchbinder
 Temeswar/Temesvár – Herr Slowatschek, Buchhändler²¹

Ebben a jegyzékben két nyomdát találunk: a besztercebányai Tumler és a pozsonyi Weber-Korabinsky-féle, három könyvkereskedést, köztük Trattner saját üzletét Pesten, ezen kívül a nagyszombati Hochmeister és a temesvári Slowatzek könyvesboltját, bár a két utóbbi egyúttal nyomdatulajdonos is volt. Érdekes, hogy a két nyugat-magyarországi városban, Sopronban és Győrben Trattner lerakatai könyvkötőknél voltak, nem pedig az ottani könyvnyomdáknál. Ugyancsak érdekes, hogy a fenti jegyzék egyetlen szereplője sem fordul elő Trattner bizományosainak 1757-es jegyzékében, pedig a soproni Siess és a pozsonyi Landerer a két időpont között is megszakitás nélkül működött.

A bécsi udvari nyomdász Pesten létesített vállalkozása (1782/1783) jóval jelentősebb és hosszabb életű volt, mint a korábban alapított temesvári, és tartós hatása volt a magyarországi könyvszakra. A megélnéül pesti szellemi élet hatására 1782-ben Johann Thomas Trattner, a bécsi udvari nyomdász és nagyvállalkozó kérvényezte egy Pesten létesítendő nyomda, könyvkereskedés és betűöntőde felállítását.

A már meglévő, de jóval szerényebb keretek közt működő pesti könyvkereskedők és nyomdák tiltakoztak ugyan, de eredménytelenül. Trattnernek, ugyanis mint magyarországi születésű alattvalónak (Kőszeg közelében született), joga volt hazájában iparát, kereskedését gyakorolnia. Bevonult tehát Pestre (valószínűleg nem személyesen), és itt hamarosan a magyar irodalom egyik legfőbb könyvkiadója lett. Pozsony helyett egyre inkább Pest került az élvonalba. A lakosság száma gyorsan nőtt, és az egyetem jelenléte még inkább hozzájárult ahhoz, hogy a tudomány és irodalom központja legyen.

Nemcsak Franz Anton Royer pesti nyomdatulajdonos, hanem a helyi könyvkereskedők is tiltakoztak Trattner megjelenése ellen. A pesti városi tanács pártfogolta kérésüket a Helytartótanácshoz beadott kérvényében, de eredménytelenül. Pest akkori egyetlen könyvkereskedésének, a Weingand és Köpff cég tiltakozását sem vette figyelembe a Helytartótanács, hanem 1783. január 30-án megkapta Johann Thomas Trattner a jóváhagyást, amelyet tőle, mint magyarországi születésű személytől nem tagadhatott meg (26 évvel birodalmi lovagi címének elnyerése után, 1790-ben II. Lipót magyar királlyá koronázása alkalmából a magyar nemességet is megkapta).²² Az engedély birtokában 1783 tavaszán vonult be Pestre. Bár a betűöntődéhez szükséges engedélyt is megkapta, nincs nyoma annak, hogy Pesten ilyen műhelyt alapított volna.

Úgy látszik, hogy könyvkereskedése kiadóként is működött. 1784-ből ismerjük egy német nyelvű kiadványát, amelynek kiadója is volt. A címlapon mint Pes-

²¹ GIESE 1960, i. m. 2255–2256.

²² *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* (BLKO) Bd. 46, 288, és <http://wiki-source.org/wiki/BLKÖ/Trattner>

ten működő könyvkereskedő nevezi meg magát: „Gedrucckt in Pest, zu finden in der Edlen von Trattnerischen Buchhandlung.”²³ Más, ilyen impresszummal ellátott könyvét nem ismerjük. Trattner egyidejűleg bécsi officinájában is kiadta ugyanezt a József császárról szóló könyvet.

Ami a pesti könyvkereskedését illeti, ezt nem koronázta siker. Kezdetől fogva üzletvezető irányította, először Adolph Fingerhuth, majd az augsburgi Ambrosius Keil. Hamarosan hosszadalmas jogi eljárás kezdődött Keil és Johann Thomas Trattner között. Bár Trattner Keil tevékenységével elégedett volt, amint azt egyik levele bizonyítja: „duch dessen Fleiß hat sich mein dortigen Handlungsgeschäft wirklich verbessert,”²⁴ Keil mégis meglehetősen alacsony fizetést kapott, évente 300 forintot. Nem csoda, hogy nem sokáig maradt Trattnernél (1786–1787). Amikor távozási szándékát bejelentette, Trattner vizsgálatot rendelt el ellene.

A vizsgálat először azzal járt, hogy Keilt bebörtönözték. Végül azonban a bíróság Trattner ellen hozott ítéletet, és pénzbírság megfizetésére kötelezte.²⁵ Ambrosius Keilt ugyanis azért is sérelem érte, mert fogsága alatt nem tudta elfogadni sem a müncheni Josef Lindauer, sem a bécsi Josef Stahels állásajánlatát.

A vizsgálat során kiderült, hogy a pesti könyvkereskedésnek valójában már a kezdetektől nagy kinnlevőségei voltak, mert Trattner országszerte úgy ösztönözte a könyvárusokat és könyvkötőket könyvei vásárlására, hogy előnyös hiteleket ígért nekik. 1786-ban a pesti Trattnernek országszerte 34 személlyel szemben 1768 forint összegű követelése volt.

Ezek a szerencsétlen események természetesen előnytelenül befolyásolták az üzletmenetet, és Trattner maga is fokozatosan elvesztette érdeklődését a pesti könyvkereskedés iránt.

Ambrosius Keil utóda 1787 augusztusától kezdve Johann Michael Pauer volt. Két évvel később át is adta egész pesti könyvkereskedését Pauernak, addigi üzletvezetőjének. 1789. május 16-án már Pauer volt a Trattner-féle könyvkereskedés tulajdonosa.²⁶ Ennek a szerződésnek pontos tartalmát nem ismerjük, megjegyzendő azonban, hogy Pauer Trattner Mátyásnak, a bécsi Johann Thomas Trattner pesti rokonának sógora volt, akinek személyére még visszatérünk. Lehetséges ezért, hogy a könyvkereskedés és a nyomda esetében is családi megállapodás született.

Johann Michael Pauer, az új tulajdonos, főleg francia és német könyveket tartott, amint azt a könyvkatalógusa is tanúsítja,²⁷ 1795-ben azonban tönkrement.

²³ *Joseph des Zweyten Erinnerung...* Pest: zu finden in der Edlen von Trattnerischen Buchhandlung, 1784, 58 l. OSZK 306.880 jelzetten és bécsi kiadása: *Joseph des Zweyten Erinnerung...* Wien, Joh. Thomas Edl. v. Trattnern, [1784] 45 l. OSZK 329.954 jelzetten.

²⁴ GÁRDONYI Albert, *Régi pesti könyvkereskedők*. Bp., M. N. Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtára, 1930 (Az Orsz. Széchényi Könyvtár kiadványai, 2), 38., az 1786. november 6-i levél.

²⁵ GÁRDONYI 1930, i. m. 38–39.

²⁶ GÁRDONYI 1930, i. m. 44.

²⁷ PAUER, Johann Michael, *Verzeichniß von gröstentheils neuen Büchern welche bey Johann Michael Pauer Buchhändler in Pest ... zu Haben sind*. Pest [1794?] 22 l., Bp., Fővárosi Szabó

A könyveket ekkor a Pápán lakó Kiss István könyvkötő felvásárolta, de mint könyvkötő csak arra volt jogosult, hogy saját üzletében vagy vidéki vásárokon árúsítson. Halála után (1805) vállalkozását özvegye és fia, az ifjabb Kiss István²⁸ folytatta tovább utóbbi haláláig (1817). Megjegyzendő, hogy ifjabb Kiss István kiadóként is működött, ami meglehetősen ritkaság volt.²⁹ Saját kiadásában jelent meg például 1815-ben magyarul egy, a maga korában nagy sikernek számító könyv, Napóleon életrajza.³⁰

Amikor Trattner vállalkozása Pesten megtelepedett, két nyomda működött a városban: Franz Anton Eitzenbergeré – amely egyúttal az első pesti nyomda volt – és Franz Anton Royeré, a pozsonyi nyomdászcsalád tagjává. Ugyanakkor a testvérvárosban, Budán a már több mint fél évszázada működő Landerer Officina és az Egyetemi Nyomda dolgozott.

De Pest hamarosan több nyomdászt is idevonzott. Nemcsak a bécsi Trattner akart az 1780-as évek elején Pesten nyomdát létesíteni. Érdekes, hogy két sikeres pozsonyi nyomdász is, Johann Michael Landerer és Franz August Patzko is arra az elhatározásra jutott, hogy 1784-ben, illetve 1788-ban a gyorsan fejlődő Pest városában alapítson fióknymdát.

Áttekintve a Habsburg Birodalom nyomdáinak és kiadóinak számát 1740 és 1780 között, az alábbi adatokat kapjuk: az örökös tartományokban 24 nyomda (magában Bécsben 8), Cseh-Morvaországban 30 (ebből Prágában 18 nyomda), Magyarországon 48³¹ (ebből Pest-Budán 16 nyomda és kiadó). Vagyis összesen 108 nyomda, amelyek többsége egyúttal kiadóként is működött.

Amilyen sok gonddal járt a bécsi Trattner számára pesti könyvkereskedése – ahol egymást váltották az üzletvezetők, míg végül bezárására került sor –, olyan sikeres volt az általa alapított, és hamarosan rokonának, Trattner Mátyásnak átadott pesti nyomdája.

Ezzel a nyomdával a következőkben részletesebben foglalkozunk, mivel ez az officina, amely a Trattner nevet legtovább viselte, és azért is, mert itt tevékenykedett mindhárom, a magyarországi könyvszakmában szerepet kapó Trattner.

Mostanáig Johann Thomas Trattner Edler von Trattnern (1. kép) személyére és tevékenységére összpontosítottunk (született 1719. december 20-án, Gyimótfalván Magyarországon [ma Ausztria],³² és meghalt 1798. július 31-én Bécsben).

Ervin Könyvtár, B 017/201 jelzetten, ld. PAVERCSIK Ilona, *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlatja 1800-ig* = ECSEDY Judit, V., *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 328.

²⁸ KÓKAY 1990, 93, 96.

²⁹ GÁRDONYI 1930, i. m. 47.

³⁰ *Buonaparte Napoleon volt francia császár életének le-írása születésétől Sz. Helena szigetére való által viteléig*, Pest Kiss I., 1815, 110 l, 1 t. Országos Széchényi Könyvtár 270.142 jelzetten.

³¹ FRANK, Peter R., *Buchhandel in der maria-theresianischen Zeit = Strukturwandel kultureller Praxis*, Beiträge zu einer kulturwissenschaftlichen Sicht des thesesianischen Zeitalters, Hrsg. von Franz M. Eybl. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts. Bd. 17.) Wien Wiener Univ. Verl., 2002, 148.

³² Jormannsdorf korabeli magyar neve Gyimótfalva volt a történelmi Vas vármegyében. Ma

1. kép: Johann Thomas Trattner Edler von Trattnern

Magyarországi működése azonban szoros kapcsolatban áll rokonával, Trattner Mátyással.

Sőt, mielőtt még a bécsi Trattner Magyarországra is kiterjesztette volna tevékenységét, már egy másik Trattner aktív szerepet játszott a magyarországi könyvnyomtatásban, könyvkiadásban. Trattner Mátyás (1745–1828, aki a Petrózai nemesi előnevet nyerte az uralkodótól), a bécsi Johann Thomas Trattner udvari

Bad Tatzmannsdorfhoz (magyarul Tarcsafürdőhöz) tartozik, Ausztriában. – A korábban elfogadott 1717-es születési évvel szemben az újabb hiteles források szerint születésének ideje 1719. december 20. Az újabb szakirodalomban már ez az évszám szerepel, lásd FRANK, FRIMMEL 2008, i. m. 199. és DULAR 2009, i. m. – Francia feliratú portréja még a régebben valószínűsített 1717-es születési évvel jelent meg, metszője Ernest Mansfeld. Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv Austria, Porträtsammlung PORT_00112074_01

könyvnyomtatóhoz hasonlóan szintén Vas megyében született, Felsőőr (Oberwart) helységben. Fiatalon került Bécsbe, és feltehetően 1758 és 1766 között bécsi rokona nyomdájában dolgozott, előbb inasként. Ekkor már Johann Thomas Trattner legalább tíz éve a császárvárosban működött, 1751-ben nevezte ki Mária Terézia udvari könyvkereskedőnek, 1754-ben udvari nyomdásznak, és 1764. május 23-án kapta Lotharingiai Ferenc István császártól az Edler von Trattnern előnevet, amellyel birodalmi lovagi rangra emelkedett. Ettől kezdve ezt a címét fel is tüntette az általa nyomtatott kiadványok impresszumában. Ebből az alkalmából a nyomda alkalmazottai ódát szenteltek Trattnernek, és a 69 név között, akik a köszöntőt aláírták, ott szerepel bizonyos Jakob Landerer, egyike annak a hat faktornak, akik réznyomással foglalkoztak.³³ Minden bizonnyal a Magyarországon jelentős szerepet játszó Landerer nyomdászcsaládnak tagjáról lehet szó.

Abban az időben, amikor az ifjú Trattner Mátyás rokonánál dolgozott Bécsben, ennek székhelye a betüöntödével és raktárhelyiségekkel a bécsi Josephstadtban volt, Trattner tipográfiai palotájában. Mátyást pártfogója Párizsba küldte tanulmányútra, ahol 12 évig, 1766 és 1778 között valamelyik párizsi nyomdában dolgozott. Ottani munkásságát dicséri, hogy elnyerte a párizsi polgárjogot.³⁴

Párizsból hazatérve Budán telepedett meg, ahol 1778. augusztus 14-én az Egyetemi Nyomda igazgatójává nevezték ki. Hivatalából azonban öt év múlva elbocsájtották, 1783. június 3-án, egy feljelentés miatt. Lehetséges, hogy Trattner Mátyásban bécsi rokonának kémjét látták, aki mint pesti nyomdatulajdonos, az Egyetemi Nyomda riválisának számított.³⁵

Hogy Trattner Mátyás milyen jól képzett szakember és vállalkozó kedvű nyomdász és kiadó volt, azt több évtizedet átívelő későbbi tevékenysége bizonyítja. 1780. július 20-án megnősült, felesége Elisabeth Bauer (Pauer) volt. Feleségének bátyja, aki nevét inkább Pauer formában írta, vette át a Trattner-féle pesti könyvkereskedést, ahogy már az előbbieken szó volt róla. Az ifjú párt Johann Friedrich Cornelius Stern ódával köszöntötte, amely a pesti Eitzenberger Nyomdában jelent meg. A német nyelvű ódában a szerző Trattner Mátyást még mint a királyi Egyetemi Nyomda igazgatóját köszönti.³⁶ A vers szerzője a pesti Eitzenberger Nyomda szedője volt.

³³ *Ode auf den Edlen Heil. Röm. Reichs-Ritter Johann Thomas von Trattner als er von Seiner Röm. Kaiserl. Majestät zu diesem Stande erhoben...* Wien, Trattner 1764. Lelöhelye: Wien-Bibliothek, C-18558 jelzeten.

³⁴ HOLL Béla, *Emlékezés Trattner Mátyás halálának 150. évfordulójára = Magyar Grafika*, 1979, 1, 60–64.

³⁵ HOLL 1979, i. m. 60.

³⁶ [STERN, Johann Friedrich Cornelius], I. F. C. S.***, *Zwar spät, doch nicht zu spät. Zu dem den 20sten Julii 1780. zu Ofen glücklich vollzogenen von Trattner- und Bauerischen Vermählungsfeste...* (Pest, mit Eitzenbergerischen Schriften, 1780). Országos Széchényi Könyvtár, Plakát és Kisnyomtatványtár, Kny 1780, 2°

Az akkoriban 64 éves bécsi Johann Thomas Trattner pesti nyomdafiókjá szervezését és vezetését kezdettől fogva rokonára, Trattner Mátyásra bízta.³⁷ Amikor ez utóbbinak fia született 1789-ben,³⁸ a bécsi udvari nyomdász vállalta a kereszt-szülőséget, és a fiút az ő nevére keresztelték, bár mindig magyarosan használta, János Tamás formában. Keresztelői ajándékként megkapta a pesti nyomda tulajdonjogát. Nagykorúságáig azonban (1813) apja vezette helyette a pesti nyomdát, előbb saját neve alatt, azután fiával együtt. Az első öt évben a nyomtatványok „Typis Trattnerianis”, „Litteris Trattnerianis”, vagy németül „mit Trattnerischen Schriften,” magyarul „Trattner betűivel”. 1788-tól mind gyakrabban Trattner Mátyás neve is szerepel.

Trattner János Tamás, Trattner Mátyás fia, nyomdászként, kiadóként, könyvkereskedőként, de mecénásként is jelentős szerepet töltött be a magyarországi művelődéstörténetben. Magyar nyelvű tudományos, irodalmi és népszerű tudományos művek megjelenését támogatta, sőt a szerzőknek rendszeresen honoráriumot fizetett, ami egyáltalán nem volt általános gyakorlat akkoriban.

A nyomda vezetésében beállt változásokat nyomon követhetjük a kiadványok címlapján: 1783–1813 között és 1825–1827 között Trattner Mátyás, 1813–1824 között Trattner János Tamás nevét olvashatjuk. A vállalkozás gyorsan fellendült, ami a nyomdavezetés jó szakmai tudására és üzleti érzékre vallott. Virág Benedek 1803 augusztusában a nyomda alapításának huszadik évfordulója alkalmából joggal írhatta Kazinczy Ferencnek az alábbiakat Trattnerről: „Sok, igen sok dolga vagyon most ennek az embernek. Patzkó és Landerer többnyire alusznak...”³⁹ Az alkalmazottak számát tekintve csak Budán az Egyetemi Nyomda foglalkoztatott több személyt. Landerer pesti nyomdája és Patzkóé csak töredékét jelentette meg a Trattnernél kiadott munkáknak, amely 1813-ban hat sajtóval dolgozott.

A *Merkur von Ungarn* 1786. évfolyama⁴⁰ betűrendes jegyzéket tett közzé az abban az évben Magyarországon, Horvátországban, Szlavóniában és Erdélyben működő nyomdákrol. Ebben az időpontban Magyarországon és Erdélyben három olyan város akadt, ahol két nyomda dolgozott: Kolozsvár, Nagyszében és Buda, egy városban volt három, Pesten, míg Pozsonyban abban az évben négy nyomda tevékenykedett párhuzamosan. A pesti tanácsnak a Helytartótanácsához intézett 1792. évi jelentése szerint is három könyvnyomtató volt a városban, bár személyük időközben változott: Matthias Trattner a (pesti) Úri utcában (ma Petőfi Sán-

³⁷ *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* (BLKO) Bd. 46 (1882) 285. téve-sen írja, hogy Mátyás (1745–1828) a bécsi udvari nyomdásznak, Johann Thomas Trattnernek fia lett volna. – A hibát kiigazították az elektronikus változatban: www.biographien.ac.at/oeb/Trattner-Petroza_Janos-Tamas

³⁸ 1789. december 5., Buda–1824. március 14., Pest. Ez a halálórási időpont szerepel portréján (ld. az 52. jegyzetet). Valószínűleg ez a helyes dátum, és nem a Magyar Életrajzi Lexikon által megadott 1825. március 24., ld. <https://www.arcanum.hu/online-kiadvanyok/trattner>

³⁹ HOLL 1979, i. m. 61.

⁴⁰ *Alphabetisches Verzeichnis der jetzt in Ungarn, Kroatien, Slavonien und Siebenbürgen bestehenden Druckereien = Merkur von Ungarn*, (Ofen-Buda 1786), 218–222.

dor utca), Johann Michael Landereer a Fő téren (ez ma már nincs meg) és Franz August Patzko a Kecskeméti utcában.

1817-ben a Trattner Nyomdában indult meg a reformkor legnagyobb irodalmi, kritikai és történeti folyóirata, a havonként megjelenő *Tudományos Gyűjtemény*. Ennek első évfolyamában az ifjú Trattner János Tamás *Magyarországi könyvnyomtató műhelyek 1817-dikbeli állapotjok* címmel adott átfogó képet az ország tipográfiáiról.⁴¹ Saját üzemükről ezt írta: „Pesten, Trattner János Tamás nyomtat mindenféle nyelveken váltó, maga költségén pedig a régi könyvek mellett felelte sok új magyar munkákat, az írókat meg is jutalmaztatja [azaz honoráriumot fizet]... tart 2 korrektort, 1 faktort, 23 szedőt, 20 nyomtatót, 6 könyvrakókat, esztendő által feldolgoztat 648 bála papírost.” (1 bála = 5000 ív). Ugyanebben az évben az Egyetemi Nyomda papírszükséglete 1500, a budai Landereré 115, a pesti 50, Patzkóé 35 bála volt.⁴²

Ma ismert legkorábbi könyvjegyzéke 1810-ből való: *Index librorum Hungaricorum, Germanicorum et Latinorum qui in Caes. Reg. Typographia Trattneriana venales habentur. Pestini 1810*. Nyelvek szerinti csoportosításban 135 kiadványt sorol fel.⁴³ Nagyjából a fele (70) magyar, negyede német, negyede latin (32, illetve 31 kiadvány), és egy-egy szlovák, illetve francia. A legrégebbi könyv a jegyzékben 1778-ból való, a legfrissebb a könyvjegyzék kiadásának évéből, 1810-ből. A jegyzék nemcsak a megjelenés évét, hanem a könyv formátumát és árát is közli.

Nyomdatermékeik közül két kiadványcsoportot említünk, az újságokat és a színjátszással kapcsolatos nyomtatványokat. A pesti Trattner Nyomdában készült a 18. század végének két pesti német lapja, havonta a *Merkur von Ungarn* (1786–1787) és hetenként háromszor a *Neuer Kurir* (1788–1799). Itt nyomtatták a korszak legjelentősebb magyar irodalmi folyóiratát, a *Magyar Múzeum* nyolc füzetét (1788–1792). Nemcsak a pesti magyar, hanem a pest-budai német színjátszás kezdetének története is kapcsolódik a Trattner Nyomdához, ahol az előadások színlapjai készültek. Ezekből több száz maradt fenn.

A pesti Trattner Nyomda nem használt nyomdász, illetve kiadói jelvényt. Nem vette át a bécsi Trattner jelvényét semmilyen formában. Ez a jelvény két oszlopot ábrázol, egyikén a császári, a másikon a magyar koronával, és a kettőt ALTIUS feliratú írásszalag köti össze. Az oszlopok LABORE ET FAVORE feliratú talapzaton állnak, köztük nőalakkal és a könyvnyomtatást megjelenítő eszközökkel. Ezt a bécsi Trattner Officina nyomtatványain különböző méretben és változatban előforduló jelvényt a pesti Trattner Nyomda egyetlen egyszer sem használta. Annál érdekesebb, hogy az erdélyi (szebeni) Hochmeister Nyomda több alkalommal is díszítette ezzel kiadványai címlapját: id. Hochmeister Márton 1781 és 1784 között, ifj. Hochmeister Márton pedig 1790-ben, azaz a bécsi Trattner-cég működé-

⁴¹ TRATTNER JÁNOS TAMÁS, *Magyarországi könyvnyomtató műhelyek 1817-dik beli állapotjok = Tudományos Gyűjtemény*, 1817, 12.

⁴² Közli HOLL 1979, i. m., 60–62.

⁴³ Országos Széchényi Könyvtár, 66 586 jelzeten.

se idején. Ez a jelvény pontos másolata a bécsi Johann Thomas Trattner nagyvállalkozó egyik jelvénytípusának, annak, amelynél a könyvnyomtatás allegorikus ábrázolásában a bécsi nyomdász nevére utaló J. T. T. betűk nem szerepelnek.⁴⁴ Nem tudni, hogy ezt a több alkalommal is használt jelvényt vajon a bécsi Trattner tudtával és beleegyezésével használták-e? Mindenesetre Hochmeister azon kevés erdélyi nyomdász és könyvkereskedő közé tartozott, aki feltehetően személyesen ismerte a bécsi Trattnert, amikor az 1783-ban hosszabb ideig Nagyszzebenben tartózkodott báró Brukenthal Sámuel erdélyi gubernátor vendégeként.⁴⁵

Ha a pest-budai nyomdászat 18. századi mérlegét akarjuk megvonni, megállapítható, hogy bár a 18. század folyamán Pesten 24, Budán pedig 11 nyomda és könyvkiadó működött hosszabb-rövidebb ideig, azért a pest-budai könyvtermés legnagyobb hányada (28 %) a budai Egyetemi Nyomdából származott. A második legtöbbet termelő nyomda a rendkívül hosszú életű budai Landerer-műhely volt (26 %), harmadikként a 18. században Pesten mindössze 17 évig működő Trattner Nyomda következik (14 %). (Fennállásának nagyobb része ugyanis a 19. századra esik). A fennmaradó rész több kisebb termelékenyséű pesti és budai nyomdából tevődik össze.

Ma a Trattner Nyomda 18. századi tevékenységéről vannak pontosabb számadataink. Eszerint 1783 és 1800 között 533 kiadványt adott ki, ebben nincs benne az a 760 db ívrét alakú nagyrészt német nyelvű színlap, amely a korabeli pest-budai német színház programjáról, szereplőiről ad számot 1794 és 1800 között.⁴⁶ Úgy látszik, hogy a pest-budai német színház következetesen a pesti Trattner Nyomdát bízta meg színlapjai kinyomtatásával. A 19. században a Trattner, illetve a Trattner–Károlyi Nyomda központi szerepet játszott a nyomdászképzésben is: Bittermann Károly, a szabadkai első nyomda (1844) alapítója itt tanult, Grün János is részben a pesti Trattner–Károlyi Nyomdában sajátította el szakmai ismereteit, majd átvette az apja által alapított szegedi Grün Nyomda vezetését (1835). A kecskeméti nyomda alapítója (1841), Szilády Károly is a pesti Trattner János Tamásnál tanult, miután Bécsben a Haykul Nyomdában elvégezte inaséveit.⁴⁷

A budai Egyetemi Nyomda gondosan ügyelt arra, hogy tankönyvkiadási privilégiumát más nyomda ne sértse meg. Magyarország területére vonatkozó privilégiuma 1799. november 5-től volt érvényben. A Helytartótanács május 29-i rendeletéből arra következtethetünk, hogy a városi tanács a Landerer és a Trattner Nyomdában is lefoglalt olyan kiadványokat, amelyek az Egyetemi Nyomda kizá-

⁴⁴ SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900 – Hungarian printers' and publishers' devices 1801–1900*. Bp., Balassi–Országos Széchényi Könyvtár, 2012, 83; és SIMON Melinda, V. Ecsedy Judit, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800 – Hungarian printers' and publishers' devices 1488–1800*, Bp., Balassi–Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 110. sz. Ezt a jelvényt közli CLOETER, Hermine, *Johann Thomas Trattner. Ein Grossunternehmer im Theresianischen Wien*, Graz–Köln, Böhlau, 1952, 67.

⁴⁵ GIESE 1960, i. m. 2192.

⁴⁶ PETRIK VIII, i. m. 88–125.

⁴⁷ SIMON 2012, i. m. 134, 191, 327.

rólagos privilégiumát sértették. A könyveket elkobozták, és a nyomdákat kiadványonként 40 forint bírsággal sújtották.⁴⁸

Trattner Mátyás 1819. június 30-án I. Ferenc királytól donációt kapott és magyar nemességet saját maga, fia, János Tamás és bátyja, Trattner Károly hadmérnök számára Négy részre osztott címerükben az első és negyedik zöld mezőben méhek rajzanak egy méhkas körül, a második és harmadik mezőben pedig griffmadár látható. A méhek a szorgalmat szimbolizálták, a griffmadár pedig a nyomdászok hagyományos címerállata.⁴⁹ Ettől kezdve Trattner Mátyás⁵⁰ és fia János Tamás is nyomtatványaik impresszumában nemesi előnevüket is használták: „Petrózai Trattner” formában.

Trattner Mátyás arcképét a jeles klasszicista festő, Donát János örökítette meg (2. kép).⁵¹

Az ifjú János Tamásnak két portréját ismerjük. Az egyiket, egy litográfiát Szabó József közölte a *Vasárnapi Újság* 1867. május 12-i számában.⁵² A másik arcképet, egy ovális alakú metszetet barátai rendelték meg halála után.⁵³ Rajzolója Johann Tobias Kärbling, metszője Samuel Leonhardt. (3. kép)

Félreértésre adhat okot, hogy nemcsak keresztapjával viselt közös nevet, hanem annak unokájával is. Személye tehát nem azonos a bécsi Trattner műhely továbbvivőjével, a nyomdaalapító Trattner unokájával, az ifjabb Johann Thomas Trattnerrel (1776. április 6-án keresztelték Bécsben, meghalt 1845. június 29-én Bécsben).⁵⁴ Ennek apja, Joseph Anton Trattner, a nyomdaalapító Trattner egyetlen, felnőtt kort megéelő fia korán meghalt, 1779-ben, még apja életében. Az unoka, az ifj. Johann Thomas Trattner 1793-ban fejezte be inaséveit és elnyerte az egyetemi nyomdász címet. 1802 és 1805 között vezette a bécsi Trattner Nyomdát. Tizenhárom évvel volt idősebb rokonánál, a pesti Trattner János Tamásnál.

Másik félreértés, mintha a bécsi Trattner Budán is fenntartott volna valamilyen filiálét. Valójában itt Trattner Mátyásról van szó, aki a Budára költözött Egyetemi Nyomda igazgatója volt 1778–1783 között, és közvetlenül ezután vette át a pesti cég vezetését (amely kiskorú fia tulajdonát képezte).

⁴⁸ GÁRDONYI 1917, i. m. 29–30.

⁴⁹ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Bd. 11. Bp., Ráth Mór, 1865, 327–328.

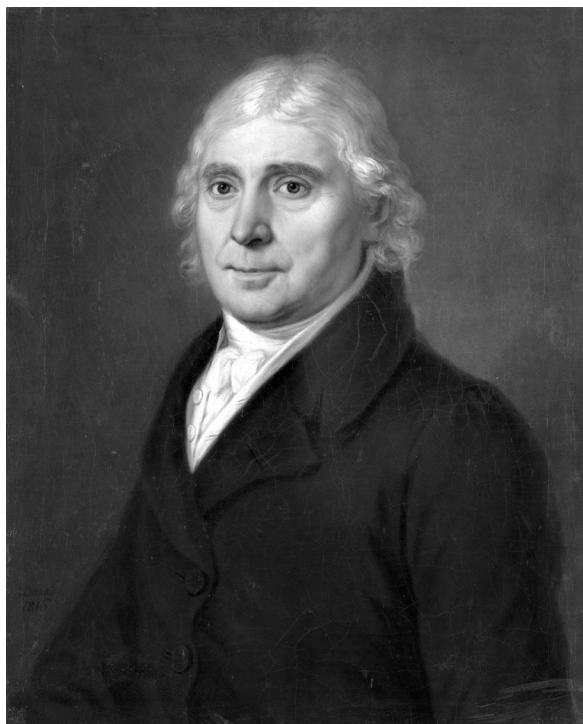
⁵⁰ Trattner Mátyás második keresztneve valószínűleg János volt, mert többször „Petrózai Trattner J. M.” formában használta nevét.

⁵¹ DONÁT János, *Trattner Mátyás képmása* (1816), olajfestmény, Magyar Nemzeti Múzeum Magyar Történelmi Képcsarnok, 1469. ltsz. A kép közlése a Magyar Nemzeti Múzeum engedélyével, © Magyar Nemzeti Múzeum.

⁵² SZABÓ József, *A Trattner-Károlyi könyvnyomda története = Vasárnapi Újság*, 14(1867), 19. sz. (május 12.).

⁵³ A kép alatt lévő magyar nyelvű szöveg: „Petrózai Trattner János Tamás Ts. Ns. Krassó és Szathmár Várm. Táblabírája 's a' legelső hazafiúi lelkü magyar Könyvnyomtató. Szül. 1789. Decemb. 5d. megholt 1824. Márt. 14kén.” A portré lelőhelye: Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Grafiksammlung, Porträtsammlung, PORT_00026854_01

⁵⁴ FRANK, FRIMMEL 2008, i. m., 200.

2. kép: *Trattner Mátyás*

A pesti nyomda Trattner János Tamás idejében élte fénykorát, az 1813 és 1824 közötti tizenegy évben. Munkássága első kilenc évében a nyomdában 827 könyv készült (abból 418 magyar, 259 latin, 127 német, 11 szlovák, 6 görög, 5 szerb, illetve horvát és egy francia). Energikus tevékenysége megújította és kibővítette a nyomdát, már 15 sajtóval és 25 szedővel dolgozott.⁵⁵ Nagylelkű támogatója volt az új magyar irodalomnak, de nyomdászati szakíróként is kitűnt. Fiatalon halt meg, 1824-ben, 35 éves korában, még apjának Trattner Mátyásnak életében, aki kénytelen volt ismét a nyomda élére állni.

1827-ben, egy évvel halála előtt a már 82 éves Trattner Mátyás a nyomdát vejére, Károlyi Istvánra hagyta. Károlyi István (1794–1863) Pest vármegye szolgálatában álló jogász volt, aki kényszerűségből, felnőtt korában szerezte meg nyomdai szaktudását apósától, azután hogy sógora, Trattner János Tamás fiatalon meghalt. Ettől kezdve a nyomda a Trattner–Károlyi nevet viselte, és vezetését Károlyi látta el haláláig.

Károlyi az előző tulajdonosokhoz hasonlóan szíven viselte nemcsak a nyomda sorsát, hanem a magyar írók és irodalom pártolását is. Szakmai hozzáértését bi-

⁵⁵ Gécs Béla, *Pest-Buda nyomdái 1723–1895, Nyomdászattörténeti töredékek = Magyar Grafika*, 2004, 2, 88.

3. kép: Trattner János Tamás

zonyítják könyvjegyzékei: 1835 és 1864 között nyolc könyvjegyzékét ismerjük. Az 1835-ös könyvjegyzéke⁵⁶ 63 könyvárus és könyvkötő nevét sorolja fel, akik országszerte a Trattner–Károlyi Nyomda termékeit tartották. Az 1856-os könyvjegyzék, amelyben csak a saját kiadású vallásos könyveket találni, már csaknem száz ilyen bizományos nevét sorolta fel.⁵⁷

A Trattner–Károlyi Nyomda hozatta Pestre az első gyorsajátót. (Bécsben a Friedrich König által 1811-ben kifejlesztett gyorsajátót először 1832-ben a Ghelen-örö-

⁵⁶ *Könyvek, mellyek Petrőzai Trattner J. M. és Károlyi István 'könyvnyomtató-intézetében Pesten ... részint kötve, részint kötetlen árulnatnak, Pest, Trattner, 1835, 2. Országos Széchényi Könyvtár 288.557 jelzeten.*

⁵⁷ *Imádságos-énekes-könyvek. Egyházi beszédek ... mellyeket Trattner és Károlyi cs. kir. privilég. Typographiája saját költségén nyomtat, Pest, Trattner, 1856, 3–4. Országos Széchényi Könyvtár 831.354 jelzeten.*

kösök nyomdája használta a *Wiener Zeitung* nyomtatására.)⁵⁸ Károlyi István 1840-ben gőzüzemre állította át az akkor Herren Gasse 3. szám alatti nyomdáját. A pesti Úri utca és Gránátos utca között álló ház neves írók és tudósok találkozóhelye volt, megfordult ott Kazinczy Ferenc, Kultsár István, Kölcsey Ferenc és Vitkovits Mihály is. A reformkor minden jeles írójának műve megjelent nyomdájában, emellett a korszak legnevezetesebb folyóiratai közül a *Tudományos Gyűjtemény*, az *Erdélyi Múzeum*, a *Hazai és Külföldi Tudósítások*, az *Auróra* és az *Élet és Literaturá*.

1867-ben Bucsánszky Alajos vásárolta meg a nyomdát Károlyi István örökösétől. A vállalkozás később, 1912-ben, a Stephaneum Kiadó és Nyomda tulajdonába került és maradt egészen az államosításig, 1948-ig.⁵⁹

A Trattner–Károlyi-ház ma is áll Budapesten, a pesti belvárosban. Károlyi István a kor neves építészt, Hild Józsefet bízta meg 1831-ben ennek a két utcára néző háznak tervezésével és felépítésével, amely 1833-ben készült el. Ma is áll a nagy telekre épített kétudvaros átjáró ház, amelynek földszintjén volt a nyomda, és a házban lakott a Károlyi család is.⁶⁰ Az egyik legnagyobb klasszicista stílusú lakóháznak számít ma is Budapesten.

A Trattner név a magyarországi könyves iparágban – Károlyinak köszönhetően – egészen 1867-ig jelen volt, jóval tovább, mint Bécsben, mert évtizedekkel túlélte a bécsi Trattner Nyomdát.⁶¹

A Trattner család említett tagjainak életrajzi adatai:

Trattner, Johan Thomas Edler: született 1719. december 20., Jormannsdorf/Gyimótfalva – meghalt 1798. július 31, Wien/Bécs.

Trattner, Joseph Anton (fenti fia): született 1754 körül – meghalt 1779. november 23.

Trattner, Johann Thomas ifj. (unoka): született 1776. április 6. – meghalt 1845. június 29.

Trattner Mátyás: született 1745. Felsőőr/Oberwart – meghalt 1828. február 16. Pest.

Trattner János Tamás: született 1789. december 5. Buda – meghalt 1824. március 14. Pest.

⁵⁸ BACHLEITNER, Norbert, EYBL, Franz M., FISCHER, Ernst, *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2000 (Geschichte des Buchhandels, Bd. 6.), 175.

⁵⁹ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Bucsánszky>

⁶⁰ A házat az egykori pesti Úri utca 3. (ma Petőfi Sándor utca 3.) és az egykori Gránátos utca (ma Városház utca 6.) közötti nagy telekre építették, két utcára nyíló bejárattal.

⁶¹ A bécsi Trattner Officina 1805-től kezdve jogutódjának, Ueberreiternek nevét viselte. Ebben az évben vásárolta meg a céget Georg Ueberreiter, a Trattner Nyomda egykori faktora.

V. ECSEDY, JUDIT

The Trattner Family in Hungary

The author is dealing with the activity of the Trattner family in Hungary. There were three persons engaged in book making and selling with the name Trattner in the course of the 18–19th centuries in Hungary. First of all the Vienna Court printer Johann Thomas Trattner, his relative Mátyás Trattner and his son János Tamás Trattner. Johann Thomas Trattner began his activity as bookseller and printer in the 1780 in three Hungarian towns almost simultaneously: in Temesvár, Pozsony and Pest. His most successful enterprise was the printing and publishing office in Pest. He soon presented it to his relatives Mátyás and János Tamás Trattner, who made it one of the most productive offices in Pest in the Reform Age. János Tamás was also a dedicated patron of Hungarian literature, and so was his brother in law, who inherited the printing office. The enterprise continued well into the 19th century, surviving with half a century that of the Vienna Trattner office.

Keywords: 18th century, 19th century, Hungary, Buda, Pest, Trattner, printer, publisher.

DÓBÉK ÁGNES

Olvasók, könyvek, könyvgyűjtők Győr városában*

(1770–1820)

Az 1970-es évektől meginduló országos könyvtártörténeti kutatásokban Győr város könyvtári kultúrája kevés szerepet kapott. A 18. századból Széchényi Pál kalocsai érsek Győrött fellelt 25 könyvét összeíró, 1710-ben publikált jegyzék az első forrás, amelyet közzétettek.¹ Horváth József, aki több tanulmányt írt a 17–18. századi Győr könyves kultúrájáról, két hagyatéki jegyzéket ismertetett. Ezek közül az egyik a Mikovics János pápóci prépost halálakor felvett lajstrom, amelyben 136 könyv van feljegyezve.² A leltár készítésére kiküldött személyek részletes listát készítettek, valószínűleg érdekelték őket a könyvek. A kötetek nagy része latin nyelvű, de van köztük néhány magyar, olasz és német mű is. A másik közzétett hagyatéki jegyzék Vida Lászlóé, aki Győr vármegye főszolgabírójaként halt meg, hátrahagyott javairól 1781-ben készítettek inventáriumot.³ 148 könyvét jegyezték fel, ezeknek 80%-a a 18. század végéhez közeledve még mindig latin nyelvű, többnyire jogi és teológiai tematikájú könyv. 2016-ban Zichy Ferenc (1710–1785) győri püspök könyvjegyzékét tették közzé, a lajstrom tételei teológiai témájú könyveket írnak le.⁴

* A tanulmány az „Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon, 1770–1820” című MTA Lendület pályázat keretében készült.

¹ *Magyarországi magánkönyvtárak II, 1588–1721*, szerk. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Szeged, Scriptorium Kft., 1992, 182–183.

² HORVÁTH József, *Milkovics János pápóci prépost könyvtáráról = In labore fructus*, Jubileumi tanulmányok Győregyházmege történetéből, szerk. Nemes Gábor, Vajk Ádám, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2011, 127–150. – A Milkovics-jegyzék esetében fontos megemlíteni, hogy a Milkovics család ezen ágának utolsó tagja a családi könyvtárat a győri Kisfaludy Károly Városi Könyvtárnak adományozta, ahol ma a könyveket a Milkovics–Zámory-gyűjteményben őrzik. A különgyűjteménynek jelentős a 18. századi könyvanyaga. L.: HARASZTI Erika Ágnes, *A Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár Milkovich-Zámory különgyűjteménye = Kisalföldi Könyvtáros*, 1989, 1, 57–60; HARASZTI Erika Ágnes, *1800 előtti magyar vonatkozású kiadványok a Milkovich-Zámory különgyűjteményben = Magyar Könyvszemle*, 1983, 1, 80–85.

³ HORVÁTH József, *Adalékok a 18. századi győri magánkönyvtárak történetéhez*, Vida László főszolgabíró könyvtáráról = *A Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár Évkönyve 2008*, szerk. Horváth József, Győr, Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár, 2009, 212–236.

⁴ KISS Tamás, *Gróf Zichy Ferenc győri püspök könyvkatalógusa 1752-ből* = ARATÓ György, NEMES Gábor, VAJK Ádám, *Primus inter omnes*, Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfor-

Ezek a szakirodalmi előzmények azt mutatják, hogy a győri hagyatéki iratokban nagyon kevés könyvekre vonatkozó adat van, de a kutatás nem vizsgálta a 18. század második feléből származó források egészét. Ezt az adósságot törlesztettem azzal, hogy szisztematikus feltárás keretében a Győri Egyházmegyei Levéltárban és Győr Megyei Jogú Város Levéltárában átnéztem az 1770–1820 közötti évtizedekre vonatkozó forrásokat. Egy ilyen irányú kutatásnál, ahol elsősorban kéziratos lajstromokból, könyvjegyzékekből szeretnénk rekonstruálni egy adott korszak és földrajzi terület könyves kultúráját és olvasási szokásait, fontos elkülöníteni a különböző forrástípusokat, és megvizsgálni, melyekben bukkanhatunk nagy eséllyel könyvekre vonatkozó adatokra. A győri egyházmegye papjainak könyvjegyzékét a végrendeleteikbe írták, míg a polgárok végrendeletében egyetlen esetben sem találtam könyvekre utaló adatokat. Ezekben az esetekben a hagyatéki jegyzékbe vették fel az összeírók az elhunyt személy könyveit, ha felvették egyáltalán. Összehasonlításul érdemes tekintetbe venni azokat az adatokat, melyeket Benda Kálmán ismertetett egy zalai köznemesi családra és gazdaságra vonatkozóan a 18. század közepéről.⁵ Benda a család története mellett a levéltári dokumentumok, elsősorban gazdasági jegyzékek, és hagyatéki lajstromok alapján mutatta be a telket, a lakóházakat, a földeket, az állattartást, a gazdálkodást néprajzi szempontok szerint. A ház felszereltségét érintve külön említi a könyvek hiányát. A vizsgált családban az írni-olvasni tudás általános volt, ennek ellenére nem találta nyomát sem olyan bútordarabnak, amelyen könyveket tarthattak volna, sem pedig akár egyetlen nyomtatott kötetnek. Tóth István György a Dunántúl egy másik térségének, a Vas megyei régiónak levéltári forrásanyagát vizsgálva adott átfogó képet a 18. századi nemesi magánkönyvtárakról. A szegényes, valamint a kifejezetten gazdag nemesi bibliotékákat egyaránt bemutatva megállapította, hogy a köznemesek zöme, lévén, hogy még a 18. század végén is írástudatlan volt, lényegében nem tartott otthon könyveket.⁶

Az egyházi személyek esetében fontos értéket jelentettek a könyvek, így egyházi-hivatali okok miatt szükség volt összeírásukra. A nemesi hagyatéki jegyzékekben ritkán találunk könyvcímeket vagy „könyvek” bejegyzést. Csak abban az esetben került sor ezek feljegyzésére, ha az összeíró érdeklődött bizonyos – általában jogi és teológiai – témakörök iránt, vagy ha az örökül hagyó szempontjából fontosak voltak a könyvek. A legtöbb esetben a hagyatéki lajstromok kevés információval szolgálnak a könyvekről: számos irat csak a kötetek számát közli, máskor csupán rövid jellemzéssel szolgálnak a könyvgyűjtemény tartalmi

dulójára, Győr, Győri Egyházmegyei levéltár, 2016 (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások, 25), 367–381.

⁵ BENDA Kálmán, *Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén, Parraghy László hagyatéka = Agrártörténeti Szemle–Historia rerum rusticarum*, 26(1984), 1–84.

⁶ TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17), 227–228; TÓTH István György, *Nemesi könyvtárak Vas megyében a 18. század második felében = Történelmi Szemle*, 32(1990), 3–4, 222–258.

összetételéről. Gyakran azt láthatjuk, hogy a végrendelet és a hagyatéki összeírás is utal könyvek meglétére, de tételes címlista hiányában a kettőből együtt sem ismerhető meg konkrétan a gyűjtemény egyetlen kötete sem.

Győr Megyei Jogú Város Levéltárában összesen 56 doboz terjedelmű hagyatéki iratot vizsgáltam át. Összesen 14 olyan iratot találtam, amelyekben említést tettek könyvekről, köztük 4 olyan összeírást, amelyekben tételesen fel vannak sorolva a könyvek címei.

Joseph Romper 1787. október 3-án felvett hagyatéki jegyzékében a következő bejegyzés szerepel: „nagyobb könyv több aprólékos könyvekkel 18 db.”⁷ Néhai Lázár Mihály inventáriumába (1786. április 28.) csupán egy imádságos könyvet vettek fel az összeírók.⁸ Körössy István vagyonának számba vevői már nagyobb hangsúlyt helyeztek a könyvekre, de csak a díszes kötések jellemzőit ismertették: „egy zsolttáros könyvecske, tiszta ezüst filigrám munka, tenger színű tokban; egy német imádságos könyvecske, vörös bársony táblára, ezüst szegletekre és kapocsra. Mind a kettő öreg Körössy asszonyé volt. Egy füstött lágúfa almárium, amelyben három Biblia, más imádságos és tanuló könyvek.”⁹ Szlopák Erzsébet, Tóth István borbélymester özvegye már jelentősebb számú könyvre tett szert – „31 db különféle könyvek” – de ezeknek sem ismerjük pontos címét.¹⁰ Szvetkovics György csizmadia mesternek bútorai és egyéb házi eszközei között „1 db avét magyar Bibliát” találunk (1798. március 12.).¹¹ Kopff Pál és házastársa, Pojth Erzsébet ingóságai közé egy német imádságos könyvet jegyeztek fel (1798. január 21.).¹² Labovszky Julianna hagyatéki jegyzékében a következő bejegyzések szerepelnek: „Két könyv, Szentek élete és Makula”(1815. április 16.). Magyar Ferenc fazekasmester hasonló könyveket tartott a házában: „Szentek élete, Krisztus élete, Egynéhány könyvek”(1813. február 23.).¹³ Meixner Katalin asszony hagyatéki lajstromában a „Könyvek” bejegyzés szerepel.¹⁴ Balogh Erzsébet, Illés István győri polgár és gabonakereskedő özvegyének „egy rossz láda, könyvekkel együtt” volt a birtokában (1819. május 5.).¹⁵

Tehát általában olyan könyveket jegyeztek fel mint imádságos könyv, zsolttáros könyv, vagy biblia. A többi esetben csak a kötetek számát írták fel, a tételes felsorolást kihagyták, egy kalendáriumot vagy ponyvát sem említettek, valószínűleg azért, mert ezek a kiadványok elhasználódtak, nem tekintették őket igazán értékesnek. Ezek a könyvtulajdonosok egyszerű városi polgárok, kereskedők, mesteremberek voltak. A 18. század második felében és a 19. század elején

⁷ Győr Megyei Jogú Város Levéltára (A továbbiakban: GYVL IVA 1056/ mm 20./ 1339).

⁸ GYVL IVA 1056/ mm 20./ 1310.

⁹ GYVL IVA 1056/ mm 23./ 1524.

¹⁰ GYVL IVA 1056/ mm 27./ 1791.

¹¹ GYVL IVA 1056/ mm 27./ 1799.

¹² GYVL IVA 1056/ mm 28./ 1860.

¹³ GYVL IVA 1056/ mm 39./ 3448.

¹⁴ GYVL IVA 1056/ mm 40./ 3530.

¹⁵ GYVL IVA 1056/ mm 43./ 3655.

a nyomtatott könyv birtoklása már nem az értelmiség privilégiuma volt, a könyvek megnövekedett száma szélesebb néprétegeknek tette lehetővé, hogy hozzájussanak. Ugyanakkor ez a folyamat vezetett oda, hogy a könyv sok esetben nem volt többé olyan típusú értéktárgy, amelyet mindenképpen fel kellett venni a hagyatéki leltárba.

A továbbiakban azon személyek hagyatéki lajstromát ismertetem, akiknek a fennmaradt iratok alapján részletesen ismerjük hátrahagyott könyveit.

1801. szeptember 21-én készítették el Győrben Nemes Nagy Ilona, néhai Keszzi György kereskedő özvegyének hagyatéki listáját.¹⁶ „Kisded almáriumában” 65 könyvet találtak, amelyeknek címét egyenként jegyezték fel, ezek főként református lelkiségi könyvek és a kor egyéb népszerű olvasmányai. A rövid címek közül csak néhánynak nem sikerült az azonosítása. Könyvei között volt a „baziliani magyar Biblia”, Károlyi bibliája, amely a 18. században Bázelen három kiadást élt meg Johann Rudolf Imhof nyomdájában. Vásárhelyi Judit közléséből ismerjük *Imhof Rudolf Jánosnak a magyar Bibliának ki nyomtatásáról való fel tetel* című szándéknyilatkozatát.¹⁷ Ebben legelőször is azt hangsúlyozza, hogy zsebben vagy hónalj alatt hordozható, olcsó, a szegények számára is hozzáférhető könyvecskét akar megjelentetni, amely a teljes Szentírást tartalmazza. A könyvnyomtatás mestersége ugyanis szerinte „megkönnyebbedett”, és lehetővé vált, hogy praktikus, hordozható, kisded alakú bibliák jelenhessenek meg. Ennek érdekében apró betűket öntetett, vékony papírost szerzett be. A magyar bibliát is ilyen formában jelentették meg, és 24 garasért kezdték árulni. Nemes Nagy Ilona könyveinek nagy része ehhez a bibliához hasonlóan nyolcadrét nagyságú és a nagy példányszámban kiadott, kevésbé drága művek közé tartozott. A köteteket tematika szerint több csoportra lehet osztani, ez alapján mutatok be közülük néhányat.

A könyvek között volt egy Pozsonyban kiadott zsoldároskönyv, egy református halotti énekeket tartalmazó könyv két példányban, valamint Szőnyi Benjámín *Szentek hegedűje* című énekeskönyve. Találunk egy *Harmonicus könyv* néven feljegyzett kötetet, ez Szent Dávid zsoldárjait tartalmazó énekeskönyv, amelynek több különböző kiadása volt a korban.

Elmélkedésgyűjtemények és erkölcszociológiai munkák is vannak a jegyzékben: Hevesi Sámuel *Ars beate moriendi, az az: boldogul való meg-halásnak mestersége* című műve, Helmecki István *Igasság paisa* című munkája, Johann Gerhard *Lilomok völgye* című, ötven elmélkedést tartalmazó könyve, valamint La Placette *A keresztyén etikának... rövid summája* című műve. Ez utóbbi, Jean la Placette, egykori bearni lelkész írása, mely az isteni szeretet, a krisztusi tökéletes megváltás, illetve a keresztyéni köteleességek vonatkozásában kidolgozott rendszerével nemcsak a kálvini irányzatot követő nyugat-európai teológiai műhelyekre volt hatással, hanem Magyarországon is, mivel a hazai peregrináció közvetítése nyo-

¹⁶ GYVL IVA 1056/mm 30./ 1973.

¹⁷ P. VÁSÁRHELYI Judit, *A bázeli magyar Biblia próbanyomata 1744-ből = Könyv és Könyvtár*, 30(2008), 60–70.

mán a 18. század közepén la Placette keresztény etikáját magyar nyelven adták ki Debrecenben.¹⁸

Nemes Nagy Ilona hagyatéki jegyzékében további imádságoskönyvek következnek, mint a *Lelki fegyverház*, Szatmárnémeti Mihály debreceni református lelkész *Mennyei tárház kulcsa* című munkája, és Ráday Pál *Lelki hódulás* című imádságoskönyvei. Voltak a tulajdonában olyan oktatási célokra készült könyvek is, amelyeket ő maga vagy gyerekei használhattak. Ilyen *Hübner históriája*, amelyet a protestáns népiskolák egyik alaptankönyveként tartották számon évszázadokon át. A tananyagrendek, vizsgajegyzőkönyvek sokaságában egyszerűen csak „*JHübner*”-nek nevezték a bibliai történetek tankönyvét.¹⁹ A német Johann Hübner (1668–1731) a biblia legnépszerűbb történeteit fogalmazta át gyerekek számára, ötvenkét történetet az Ószövetségből, ötvenkettőt pedig az Újszövetségből, hogy két egybefüggő esztendő minden hetére jusson egy-egy lecke belőlük. Johann Hübner tankönyvét Fodor Pál dolgozta át magyarra, és először Bázelen jelentette meg 1754-ben, majd 1760-ban.²⁰ Ezután a hazai kiadások hosszú sora következett, egészen az 1880-as évekig. A testes tankönyv címe: *Száz és négy válogatott bibliabéli históriák, amellyeket az Ó és Ójtestamentomi szent iratokból a gyengéknek kedvéért öszveszedett Hübner János*.

A Nemes Nagy-hagyaték összeírói feljegyezték továbbá Bél Mátyás német nyelvkönyvét. A munka Bél eredeti szándéka szerint nem azért készült, hogy Magyarország lakosai Ausztria vagy a birodalom nyelvét tanulják meg a latin közvetítésével, hanem hogy a magyarországi nemzetiségek tudjanak érintkezni egymással.²¹

Megtaláljuk a lajstromban Horváth György *Természetnek és kegyelemnek oskolája...* című fiziko-teológiai témájú tankönyvét. Ott volt az almáriumban az *Úri Szent Vatsorára meg tanító Könyvetske* is, Hatvani István munkája. Egy további nyomtatvány Szentmiklósy Alajos Timót *A jó nevelésnek tüköre* című regény-utópiája, amely első alkalommal 1790-ben jelent meg Győrben. A mű, mely ez idáig kevés figyelmet kapott a kutatás részéről, lelkesedéssel prédikálja a vallási türelmet; elítéli a vakbuzgóságot; nevetségessé teszi a teológiai szörszálhasogatást (abban a kérdésben, hogy melyik az igaz vallás) és Voltaire-t megbecsülésre és rokonszenvre méltó személyként emlegeti. A lajstrom készítői feljegyezték *Esopus meséit*, Faludi Ferenc *Bölcs és figyelmes udvari emberét*, Bod Péter *Szent Hilariusát*, Péczeli meséit, valamint Vergilius egy művét. Ez utóbbira csak a „Vergilius” bejegyzés utal, tehát nem lehet pontosan azonosítani.

A listában csupán öt latin nyelvű kiadvány szerepel: köztük Enyedi Sámuel *Praecepta morum* című munkája, amely Comenius *Praecepta Morum*ának, a 17–

¹⁸ LA PLACETTE, Jean, *A' keresztyén ethikának [...] rövid summája*, Irattatott La Placette János [...] által, Mostan pedig [...] magyar nyelvre fordítatott, Debreczenben, Margitai János, 1750.

¹⁹ MÉSZÁROS István, *Kazinczy, egy reformtankönyv szerzője = Könyv és nevelés*, 11(2009), 4.

²⁰ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Dr. Ladányi Sándor, Bp., Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977, 202.

²¹ BELIUS, Matthias, *Institutiones linguae Germanicae, Leutschoviae, Typ. Brewerianis*, 1718.

18. század egyik sikerkönyvének átdolgozása latin hexameterekbe. Az utolsó kiadás 1791-ben jelent meg Debrecenben, valószínűleg ez a példány lehetett Nagy Ilona tulajdonában.²² Joachim Lange egy latin nyelvkönyve és Wolfgang Franz *Historia animalium sacra* című munkája szerepel még a latin nyelvű könyvek között. Két tételt nem sikerült pontosan azonosítani, ezek címe: *Ecclesia Historia* és *Didascalii Theologi*.

A református egyházi munkák nagy része a debreceni nyomdában jelent meg, azonban a többi, a korban népszerű könyvet a Streibig nyomda adta ki, így valószínűleg a győri kiadás volt meg Nemes Nagy Ilona almáriumban.

A könyvek bemutatása azért is érdekes, mert tulajdonosuk egy nő. A korban többen felszólaltak a nők oktatásának korszerűsítése mellett, a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztői például közzétettek egy programot *Az Asszonyokról* címmel, amely szerint tanítanak a lányoknak történelmet, földrajzot, filozófiát, erkölcsant és a költészetet is.²³

A *Mindenes Gyűjtemény* a nők nevelése mellett gyakran értekezett az olvasás és a könyvek fontosságáról. Egy, az 1789. évi 4. számban megjelent írásban a szerző arra buzdít, hogy a pár krajcáros ponyvák helyett nyomtassanak olyan műveket, mint Marmontel erkölcsi írásai; erkölcsi mesék, mint Gellert, Schlegel, Esopus meséi, Péczeli kiadott meséi; a gazdasághoz tartozó darabok kertészetről, méhészetről, lótenyésztésről, mulattató és gyönyörködtető írások, poéták versei. A nyomdák a 18. század végén már látták az anyagi lehetőséget ezeknek a könyveknek a nagyobb példányszámú kiadásában. Több közülük Streibignél is megjelent, és könnyebben eljutott a környék olvasóihoz.

Egy másik hagyatéék (1797. július 27.) Mittinger János győri ügyvédé.²⁴ A jegyzék 106 könyvcímet tartalmaz, a könyvek nagy része latin nyelvű, jogi témájú. Köztük van Lakits György egyetemi jogtanár egyházjogi tankönyve, az 1797. évi pozsonyi országgyűlés törvénycikkei, de nem hiányzik a jogalkotás és törvénykezés alapkönyvének számító *Corpus juris Hungarici*, Werbőczy *Tripartituma*, vagy Prileszky Pál *Opusculum quaestionum* című munkája sem. A jogi tárgyú könyveken túl antik szerzők, többek között Florus, Livius történetírók és Seneca műveit találjuk meg. Az egyetlen szépirodalmi magyar nyelvű mű Gyöngyösi István utolsó nagy műve, az *Új életre hozatott Chariclia*.

Egy további jegyzékben a győri polgár, Keszy György összesen 54 könyvét írták össze, 1802. április 2-án.²⁵ A kötetek csaknem fele nem cím szerint, hanem „két könyv, három kis könyv, aprólékos könyvek, nyolc darab könyvek” bejegy-

²² ENYEDI, Samuel, *Praecepta morum, institutioni puerorum accomodata, quae... carminibus comprehensa proponuntur opera Samuelis Enyedi... textus etiam è regione exhibetur, prout... a Johanne Amos Comenio collectus est, in usum scholarum Hungarico-Transilvanicarum*, Debreceni, Per Samuelem Huszthy Risko, 1791.

²³ *Az Asszonyokról = Mindenés Gyűjtemény*, 1789, I. Negyed, 83.

²⁴ GYVL IVA 1056/ mm 26./ 1710.

²⁵ GYVL IVA 1056/ mm 29./ 1936. Itt nem a korábban említett özvegy Nagy Ilona néhai férjéről van szó, hiszen ez a végrendelet később, 1802-ben kelt.

zéssel szerepel. Az egyik könyv mellé felírták a 'pugelláris', azaz írótafla szót. Ebből is következtethetünk arra, hogy a kisebb számú házi könyvgyűjtemény egy részét valóban használták, jegyzeteltek belőle. Van köztük több iskolai tankönyv, a már említett *Természet iskolája*, ABC-s könyv és mesés könyv. A könyvek nagyobb részét a református tulajdonos imádságoskönyvei, bibliái alkotják: a bázeli *Biblia*, az *Új testamentum*, egy bibliai történeteket leíró könyv, a *Zsoltárok könyve*, a *Szentek hegedűje* énekeskönyv és a *Szent Dávid Zsoltári s egyéb énekek és Imádságok* című énekeskönyv. „Házi kincs” bejegyzéssel tüntették fel a *Catechismusi házi-kints, Avagy, a' keresztyéni hit' fő-ágazatinak kérdések és feleletek által való magyarázata* című művet, amely a heidelbergi káté magyarázata. Egy további műfajt képvisel Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis* című műve, amely az első magyar nyelvű orvosi kiadvány, a „házipatika” kiadványok öse. Nagy sikere volt, még a szerző életében négy kiadást élt meg.

A Krizsány József győri könyvkötő mester német nyelven felvett hagyatékában található, összesen 92 címet tartalmazó könyvlista az utolsó, világi személyekhez tartozó részletes összeírás.²⁶ A lajstrom az 1816–1823 között Győrben tevékenykedő mester tulajdonában lévő könyvekről közöl adatokat. Egyes könyvekből több darab volt Krizsány tulajdonában, valószínűleg a kötésre hozzá került könyvek példányaiból maradtak meg. A kötetek nagy része magyar nyelvű, csak néhány, a vallásgyakorlathoz kapcsolódó német könyv van köztük, ezek énekeskönyvek és imádságoskönyvek. Mellettük nagy számú magyar nyelvű, népszerű, a korban sok kiadást megért énekes- és imádságkönyve volt: az *Officium Rákócziánium*, a *Lelki fegyverház*, az *Arany korona* és *Tizenkét levelű rózsá*, valamint az *Utítars*, az *az Reggel, 's estve, és egyéb üdökben gyakorlando imádságok* című imádságoskönyvek, továbbá Bozóki Mihály Vácott 1797-ben kiadott énekeskönyve. A könyvek egy másik nagy csoportja iskolai tankönyv, ABC-s könyv, majd bibliák következnek, illetve a kor népszerű irodalmi olvasmányai, mint a *Hübner históriája*, Gyöngyösi István művei és a *Faludi Ferentz költeményes maradványi* című, 1786–1787-ben Győrben megjelent nyomtatvány.

A levéltári hagyatékok között találjuk Krizsány József könyvkötő egyéb iratait. A komáromi nyomdából is hozzá hozták a kinyomott, de még nem fűzött íveket. Egy tanúsítvány szerint 1814-ben özvegy Weinmüllerné, komáromi tipográfusné kötetésre hagyott nála négy német nyelvű imádságoskönyvet, az *Okos gyermek nevelés* című könyvet, a cseh nyelvből fordított *Világ labirintusa* címűt, valamint a *Krisztus urunk emlékezet oszlopa* és az *Ave Maria* című énekeskönyveket.²⁷

Romhányi Károly a *Győri könyvkötés művészete* című munkájában és Bedy Vince a Győr iparáról szóló művében úgy vélik, hogy a Streibig család foglalkozott könyvkötéssel, de adatszerű bizonyítékokkal ezt a felvetést nem tudták bizonyítani.²⁸ A szakirodalom később ismertette néhány győri könyvkötő működését,

²⁶ GYVL IVA 1056/ mm 38./ 2016.

²⁷ GYVL IVA 1056/ mm 47./ 3880.

²⁸ ROMHÁNYI Károly, *A magyar könyvkötés művészete a XVIII–XIX. században*, Bp., Turul Nyomda, 1937 (A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti

akik a Streibig családtól függetlenül működtek, köztük szerepel Krizsány József is.²⁹ Innen tudjuk, hogy Krizsány mester 1816 és 1823 között dolgozott győri könyvkötőként.

A továbbiakban győri egyházi személyek, kanonokok olvasmányait veszem számba. 1611 óta van érvényben az az esztergomi főegyházmegyei rendelet, amely szerint a kanonoki hagyatékok a káptalanra szállnak. A Győri Egyházmegyei Levéltárban található egy *Testamenta* (Végrendeletek) elnevezésű iratcsoport, amelyben a székeskáptalan kanonokjainak végrendeletei találhatóak.³⁰ Ezekben az összeírásokban nagy hangsúlyt kapnak a könyvek, az egyes esetekben átlagosan 200–300 címet tartalmaznak. A könyvek leírása során nem követtek egy meghatározott rendszert, ritkább esetben méret szerint vagy ABC-sorrendben jegyezték le őket. A címleírás itt sem pontos, gyakran nem lehet azonosítani a bejegyzett a könyvcímet. A kanonokok könyveinek nagy része latin nyelvű, teológiai témájú, az egyes végrendeletek szinte azonos címeket tartalmaznak. Ma már nehéz az egykori kanonoki magánkönyvtárakhoz tartozó kötetek azonosítása. Csakúgy, mint a káptalani könyvtár, a győri Szeminárium könyvtára is kanonoki hagyatékokkal gyarapodott,³¹ de 18. századi állományát több alkalommal pusztítás érte, így a gyűjtemény egy része megsemmisült.³²

A végrendeletek könyveket összeíró részét vizsgálva megfigyelhető, hogy a néhány évtizeddel korábbról, az 1750-es, 1760-as évekből származó egyházi lajstromokba alig jegyezték fel magyar nyelvű könyvet, vagy ha igen, azok is a korban népszerű teológiai munkák voltak, mint például Gusztinyi János *Üdvösség mannája* című műve, Dévay András Jeremias Drexel-fordítása, a *Nap után forgó virág*, vagy Haller László Telemachus-fordítása,³³ Pázmány Péter *Kalauza*, Lodovico Antonio Muratori magyar nyelvre fordított műve.³⁴ A 18. század végén és az 1800-as évek első éveiben megsokasodnak a magyar nyelvű, világi témájú művek az egyházi hagyatékokban. Ennek oka a korban hazánkban is erősödő

és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 41), 63–64; BÉDY Vince, *Adalékok a győri ipar történetéhez: hatodik közlemény = Győri Szemle*, 13(1942), 188.

²⁹ B. KOROKNAY Éva, *Győr régi könyvkötészete = Magyar Könyvszemle*, 71(1955), 1–2, 88–110.

³⁰ Győri Egyházmegyei Levéltár (a továbbiakban GYEL) I. d. Végrendeletek [Testamenta] 1636–1856. Az iratcsoport katalógusa: *Végrendeleti sorozatok–Testamentarische Reihen*, szerk. Vajk Ádám, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2004 (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai, Segédletek, 4).

³¹ 1821-ben például Balogh Sándor kanonok 5762 kötetes könyvtárával gyarapodott a győri Szeminárium könyvtára. Balogh könyveinek katalógusa ma a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtárban található: Irattár 4. *Catalogus librorum Bibliothecae Baloghiano Capitularis*.

³² A könyvtár jegyzéke: ZALKA László, *A győri püspöki papnevelő intézet könyvtárának címjegyzéke*, Győr, Győregyházmegyei Alap Nyomda, 1893.

³³ HALLER László, *Telemachus Bujdosásának története, melyeket francia nyelven irt Fenelóni Saligniak Ferencz... magyarra fordított Hallerköi... Haller László*, Kassa, akadémiai betűkkel, 1755.

³⁴ MURATORI, Lodovico Antonio, *Lamindus Britaniusnak, avagy Muratorius Lajos Antalnak, [...] a' keresztény embernek valóságos áhítatosságáról költt munkája*, Eger, Bauer Károl József, 1763.

laicizálódás és a magyar nyelvű irodalmi művek, műfordítások kiadásának növekedése. A győri kanonoki végrendeleteket vizsgálva nem jelenthető ki, hogy a magyar nyelvű könyvekből áll a lajstromok nagy része, viszont néhány forrásban nagyszámú magyar nyelvű munka van feljegyezve.

Hollósy Mihály kanonok³⁵ hagyatékát 1818-ban vették fel.³⁶ A gyűjtemény magyar nyelvű részét szépirodalmi és irodalomtörténeti művek alkotják: versek, regények, fabulák, színdarabok, életrajzok, irodalomtörténetek. Erre a könyvgyűjteményre illik leginkább a hungarikum kifejezés: a művek döntő hányada ugyanis magyar. A könyvjegyzéken lévő kiadványok megjelenési ideje is figyelemre méltó: ezen könyvek nagy része a 18. században jelent meg, döntő többségük a század második felétől az összeírás évéig, 1818-ig, azaz leginkább a felvilágosodás korát ölelik fel. Megtaláljuk Faludi Ferenc *Költeményes maradványi* című verseskötetét. A másik Faludi-mű, amely szerepel a jegyzékben, az *Udvari Kátó* címmel megjelent Gracián-fordítás. A fordításiirodalom példái közül megtaláljuk Báróczi Sándor *Erkölcsei levelek* című munkáját, amelyet franciából ültetett magyarra. Itt vannak a korszak népszerű német regényfordításai: Barczafalvi Szabó Dávid 1787-ben megjelent *Szigvárt* című regénye, amely Johann Martin Miller német író Werther-utánzatának fordítása, és a Gelei József fordította, *Hallónak boldog estvéje* című regény. Ezeket a korban számon tartott, ám azóta kevés figyelmet kapott műveket a korszak irodalmi kontextusának megértéséhez mindenképpen figyelembe kell venni; több hagyatéki jegyzékben szerepelnek, tehát a kor művelt emberének gyakori olvasmányai voltak. A fordítási munkák közé sorolhatjuk a „Nagy magyar Vergilius” bejegyzést. Ez utalhat Baróti Szabó Dávid *Aeneis*-fordítására is, amelynek első kötete 1810-ben, a második 1813-ban jelent meg Bécsben, de vonatkozhat Kovács József fordítására, vagy Rájnis József *Magyar Vergilius. Maro Virgilius Publiusnak eklogái* című művére is. Több színdarabot jegyeztek fel, köztük *Az első hajós* címűt, amely egy Gessner-fordítás. Jean Barclay népszerű regényének, az *Argenis*nek fordítását is megtaláljuk a lajstromban. A regény már a 17. század második felétől ismert volt az országban, de csak 1792-ben jelent meg magyarul.³⁷ A nyelvújítás körüli viták irodalmából is szerepel néhány munka, például az 1805-ben megjelent, *Versegi Ferentznek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága* című vitairat. A Molnár János szerkesztette *Magyar Könyvház* című folyóirat is szerepel a jegyzékben. Gvadányi József művei *Opera* elnevezéssel vannak bejegyezve, csak nagy verses elbeszélését, a *Rontó Pált* említik meg cím szerint.

³⁵ Hollósy [Hollósi] Mihály (1747–1818). Teológiai tanulmányait Győrött végezte. 1771-ben noszlopi plébános, majd 1781-ben győri kanonok. L.: BÉDY Vince, *A győri székeskáptalan története*, Győr, Győregyházmegyei Alap Nyomda, 1938 (Győr egyházmegye múltjából, 3), 469.

³⁶ GYEL IV–VI. doboz 27.

³⁷ Ebben az évben két különböző fordítása jelent meg: BARCLAJUS János *Argenisse*, I–II, ford. Fejér Antal, Egerben, 1792; BARKLÁJ *Argénise*, ford. Boér Sándor, Kolozsvárott és Szebenben, 1792.

Nagy Imre kanonok³⁸ hagyatékában, amelyben kiemelkedő a magyar nyelvű művek száma, szintén vannak folyóiratok, a *Magyar Museum*, valamint a *Magyar Minerva*. Mellettük Dugonics András *Etelkája*, Baróti Szabó Dávid *Kisded szótára*, míg a legkorábbi munka Apáczai Csere János *Magyar Encyclopediája*.³⁹

Szabó Imre kanonok⁴⁰ végrendeletéhez csatolva fennmaradt egy nyilatkozat, amelyben a családtagok igénylik azokat a tárgyakat, amelyeket a végrendelező a 19. pont szerint a család egyik tagjára hagyott: „Alább is megirattak, ugymint Győr Várossában lakozó Bohomek Ferencz és Goda Éva adjuk értésére mindeknek az kiknek illik [...] hogy az minémű mobiliákat néhai Feő Tisztelendő Szabó Imre győri Lector és Canonok, nekünk kedves Soghor Testamentomának 19. punctumában [...] eötsénk urunknak hagyott.”⁴¹ A további leírásból kiderül, hogy jogilag a családtagok járnak el az éppen Rómában tanuló örökös helyett. Így valószínűsíthetjük, hogy Szabó Imre egyházi pályára készülő utódjára hagyta ingóságait. A különböző tárgyak és papi ruhák mellett a lajstrom nagy részét könyvek teszik ki: „következik puha fábul csinált két Bibliothekában való Könyveknek specificatioja”. Majd tételesen, méret szerint csoportosítva sorolják fel a kivétel nélkül teológiai témájú könyveket.

A végrendeletek között egy más típusú forrás is magyar nyelvű könyvek birtoklásáról tanúskodik: Horváth Pál plébános költségeinek jegyzéke szerint 60 forintot költött német nyelvtankönyvre, 85-öt „poesis”-re, 38 forintot fizika- és logikakönyvekre és 85-öt az *Officium Rákóczianum* című imádságoskönyvre.⁴²

Összegezve elmondható, hogy nagyjából a 18. század közepétől növekedett a megjelent művek között a világi témájúak aránya. A könyvtártörténeti kutatások a 18. század közepe előtti forrásanyag alapján elsősorban a nagyobb magán- és egyházi gyűjteményekre irányultak. A köznemesek, a polgárosodó réteg, valamint a világi kultúrához és olvasmányokhoz egyre közelebb kerülő egyháziak művelődési helyzete egyre fontosabbá válik a korszak művelődéstörténetének vizsgálatakor. Az olvasottság, a birtokolt könyvek száma régióként eltérő lehet, ez függ a térségben található iskolák, nyomdák, könyvkereskedők számától.

A győri levéltárakban feldolgozott forrásanyagból – nagy mennyisége ellenére – csupán néhány teljes könyvjegyzék került elő, de ezekből sok információ derül ki az olvasóréteg preferenciáiról. A 18. század végétől a művelt világi személyek könyvjegyzékeinek nagy részét kitevő jogi és történelmi könyvek mellett megfigyelhető a magyar nyelvű munkák egyre növekvő jelenléte. A világi témájú művek a vizsgált könyvtárakban és könyvgyűjteményekben eltérő arányban vannak

³⁸ Nagy Imre (1744–1828). A bécsi jezsuitáknál tanult, majd bogoyoszlói plébános, később soproni olvasókanonok. 1790-ben győri kanonok. L.: BEDY 1938, i. m. 469.

³⁹ GYEL VIII. doboz 45.

⁴⁰ Győrújvárosi plébánosból lett kanonok 1761-ben. 1762–68-ig szeminárium prefektus, egyben az intézmény jötevője, mert 2000 forintot adományozott neki. L.: BEDY 1938, i. m. 474.

⁴¹ GYEL IV. doboz 22.

⁴² GYEL XX. doboz 250.

jelen. Ebből a szempontból a legszembetűnőbb Hollósy kanonok könyvjegyzéke, aki összegyűjtötte kora magyar nyelvű irodalmának számos népszerű alkotását.

A folyóiratok előfizetési listáinak vizsgálatakor megfigyelhető az olvasók társadalmi mozgása. A *Tudományos Gyűjtemény* megjelenésétől kezdve közölte az előfizetők sorrendjét betűrendben, s a kutatás már tárgyalta a győri előfizetők névsorát.⁴³ Az előfizetők számában nagy ingadozásokat vehetünk észre: 1817-ben 23-an olvasták rendszeresen a folyóiratot, 1821-ben a legtöbben, 26 fő, majd számuk folyamatosan csökkent. Ez a jelenség indokolható az általános gazdasági helyzet gyengülésével, az árak növekedésével, a jövedelmi viszonyokkal. A folyóirat indulása utáni első három évben az előfizetők nagy része egyházi személy volt: írók, tudósok, tanárok. Kiemelve és összehasonlítva a megyei előfizetési listákat az előfizetők száma és foglalkozása szerint, változásokat láthatunk. 1817-ben 23 előfizetőből 13 volt egyházi személy, könyvárus, prefektus, vármegyei tisztviselő, ügyvéd. 1820-ban már szélesebb rétegeket találunk az előfizetők között: 3 egyházi személyt, 9 papot, 1 nőt, 1 katonát, két kereskedőt, 1 tankerületi hivatalnokot, 2 jogászt, 1 vármegyei tisztviselőt. Az előfizetők száma nem azonos az olvasók számával, azzal is számolni kell, hogy a környezetükben élők is olvashatták a lapot.

Győrben számos intézmény támogatta az olvasók igényeit és tett eleget a növekvő könyvtermelésnek. A Streibig nyomda Győr első és 1850-ig egyetlen könyvnyomtató műhelye volt.⁴⁴ A vizsgált korszakban Johann Georg Streibig és Joseph Streibig vezette a nyomdát. Legnépszerűbb kiadványaik a kalendáriumok voltak, a nyomda legvirágzóbb időszaka pedig a 18. század utolsó két évtizede. Ekkortájt az itt működő szerzők, Révai Miklós, Ráth Mátyás, Péczeli József hírnevet hoztak a nyomdának, ösztönzőleg hatottak az olvasmányok szélesebb körben való terjesztésére.

A 18. században több egyházi könyvtár volt a városban, ezek azonban csak egy szűkebb réteget szolgáltattak ki. A városban működő kongregációk közül több is rendelkezett kisebb bibliotékával, a legnagyobb gyűjtemény a Szeminárium könyvtára volt. A világi személyek Müller Ferenc olvasókabinetjéből kölcsönözhetek könyvet.⁴⁵

⁴³ Csécs Teréz, *A Tudományos Gyűjtemény Győr megyei előfizetői = Győri Tanulmányok*, 14–15(1994), 21–42.

⁴⁴ A nyomda történetével többen foglalkoztak, a legrészletesebben Pitroff Pál mutatta be a győri városi levéltárban található hagyatéki iratok alapján. L.: PITROFF Pál, *A győri sajtó története, 1728–1850*, Győr, Győr szabad királyi város kiadása, 1915.

⁴⁵ SZEMZŐ Piroska, *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei = Magyar Könyvszemle*, 63(1939), 2, 165–175.

DÓBÉK, ÁGNES

Readers, books, and book collectors in the city of Győr

(1770–1820)

The study focuses on the history of books in Győr in the period 1770–1820. Books were of high value for clergymen, thus it was also necessary to survey them for ecclesiastic and administrative purposes. We can rarely find books in citizens' estate inventories, they were only listed in a detailed, itemized way if the compiler was interested in the books, or if they were important for the testator. The study presents the books of persons of different professions: János Mittinger, a lawyer, bequeathed 106 volumes, mostly on legal topics, Ilona Nemes Nagy, widow of a wealthy citizen of Győr preserved 65 books in her cabinet, the estate inventory of Mihály Hollósy, prebend of Győr, included several hundred book titles, while 54 books were listed for György Keszy, merchant.

Even though the data concerning the books are occasionally incomplete, the examined sources characterize cultural life in the city and the county based on the number of books listed and their topics, and they describe the main trends in readers' interest. They also indicate which works published in the Streibig press flourishing in these decades were the most popular ones among readers.

Keywords: history of books, 18th century, Strebig press, readers, cultural life in Győr.

SÁNTA SÁRA

Az első magyar városmonográfia kiadása Schönvisner István és Szily János levelezésének tükrében

1791-ben jelent meg az első magyar városmonográfia, Schönvisner István (1738–1818) *Antiquitatum et Historiae Sabariensis...*¹ című munkája (továbbiakban: *Antiquitates*). Megírására Szily János, az 1777-ben felállított Szombathelyi Püspökség első főpapja adott megbízást. A mű keletkezéstörténetének vizsgálatához rendelkezésre áll Szily és Schönvisner, valamint a könyv kiadásában közreműködő szakemberek levelezése a szombathelyi Egyházmegyei Könyvtárban.² Mintegy hatvan levélen keresztül követhetjük nyomon a szerző közel öt éves munkáját, az első, 1786. október 30-án kelt levéltől kezdve (melyben készülő műve tartalmi felosztásáról ír) egészen Trattner Mátyás nyomdász 1791. február 3-án kelt nyugtájáig, valamint elolvashatjuk a kiadást követő néhány hónap visszajelzéseit is a művel kapcsolatban. A tudós Schönvisner és a mecénás Szily püspök együttműködése a 18. századi tudóskapcsolatok kiváló példájaként szolgálhat. Kettejük közös munkájának eredményeképpen az 1791-es év Szombathely kulturális életében két szempontból is mérőöldkő: ekkor jelent meg a város történetét feldolgozó *Antiquitates*, valamint az év végén Szily aláírta könyvtáralapító oklevelét,³ amellyel megalapozta a szellemi életet az új egyházmegye központjában. A kötetek kiválasztásában és beszerzésében szintén Schönvisner segítette.

Szily János mellett, hogy megszervezte az egyházmegye működését, beiktatása után azonnal nekilátott, hogy a püspöki székhely kulturális intézményrendszerét kiépítse.⁴ Szily huszonnégy éves regnálása alatt vetette meg azoknak

¹ SCHÖNVISNER, Stephanus, *Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem*, Pestini, Typis Matthiae Trattner, 1791.

² Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár kéziratára, Szily János iratai, II. fasc., A városmonográfiával kapcsolatos levelezés, jelzet nélkül. (továbbiakban SZEK Szily II.) A dokumentumokat a püspöki hivatal iratai (Acta Cancellariae) közül emelték ki és kerültek a könyvtár kéziratárába. Az iratesomóban így a Schönvisner által küldött eredeti levelek, valamint a püspök fogalmazványai találhatóak. A levelezést kronologikusan rendeztük és sorszámmal láttuk el, így a tanulmányban az egyes levelekre keltezésük mellett ezen számok alapján fogok hivatkozni. Szeretném kifejezni köszönetemet Rétfalvi Balázsnak, a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár vezetőjének a kutatás során nyújtott önzetlen segítségéért.

³ 1791. december 21. Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Vasvár-szombathelyi Székeskap-talan Magánlevéltára, Desposita, Adománylevelek 8. (II. 8. a. 8.) Régi jelzet: 74/3.

⁴ Szily intézményszervezéséről ld. bővebben DOBRI Márta, *Szombathely szellemi életének megalapozása. Iskolák, intézmények alapítása Szily János püspöksége idején = Szily János (1735–1799)*,

a – részben ma is működő – létesítményeknek az alapját, amelyek Szombathelyt az alig néhány ezer lakosú mezővárosból szellemi központtá tették. Elsőként a papnevelő intézet létrehozását tűzte ki célul, amelyhez természetesen egy könyvtárat is tervezett. Habár II. József 1782. évi, az állami szemináriumok felállításáról szóló rendelkezése miatt a papnevelde csak 1790-ben nyitotta meg kapuit, Szily már előzőleg igyekezett megalapozni a könyvtár gyűjteményét. Ebben több könyvügynök is segítségére volt: levelezésének tanúsága szerint⁵ Bécsben Anton Kurz, valamint Johann Georg Binz figyelte számára az árverési katalógusokat, Pestről pedig Schönvisner István, az Egyetemi Könyvtár őrre tájékoztatta rendszeresen a könyvpiac kínálatáról. Levelezésük elsősorban a könyvbeszerzésekkel kapcsolatos, és sajnos nem maradt fent az összes levélváltásuk, azonban a leveleket olvasva így is szépen kibontakozik előttünk a várostörténeti monográfia készítésének folyamata.⁶ Kiderül belőlük, hogy Schönvisner munkája során milyen szigorú forráskritikát alkalmazott (ez jól megfigyelhető például a felhasznált tárgyi és írásos források bekérésében), és hogy leírásai, amikor csak lehetett, autopszián alapulnak. Nem véletlen tehát, hogy az 1791-ben megjelent monográfia olyan magas színvonalú, átfogó munka volt, amelyhez még csak hasonló sem született addig Magyarországon.

Schönvisner és Szily: a kezdetek

A jezsuita Schönvisner István a rend feloszlata után, 1773-ban került Nagyszombatba, majd 1777-ben az Egyetemi Könyvtárral Budára költözött, mint a könyvtár másodőre. Ugyanebben az évben nevezték ki az újonnan megalakult érem- és régiségügyi tanszék vezetőjévé. 1786-tól első őr lett, majd 1794-től haláláig, 1818-ig a könyvtár praefectusa volt. Schönvisner több mint negyvenéves könyvtárosi működése mellett a magyar tudományos igényű régészet, a pannóniai provinciális kutatások megalapítója is: 1778-ban, alig fél év alatt feltárta az aquincumi *Thermae Maiores* egy részét, és ásatása eredményeit a *De Ruderibus...* című művében publikálta.⁷ A fennmaradt korabeli egyetemi feljegyzések szerint

Szombathely első püspöke, Konferencia halálának 250. évfordulója alkalmából, szerk. Dobri Márta, Szombathely, Szigatúra Nyomda és Kiadó Kft., 1999, 47–59.

⁵ A könyvügynökökkel folytatott levelezése szintén megtalálható a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár kéziratárában (jelzet nélkül). SZEK Szily János iratai, III. fasc., A székesegyházi könyvtár gyarapításával kapcsolatos levelezés.

⁶ Kettejük levelezése tartalmazza a szemináriumi könyvtár könyvbeszerzéseire vonatkozó adatokat is (tehát minden bizonnyal ezért emelték ki az Egyházmegyei Levéltár *Acta Cancellariae* iratcsoportjából és helyezték el a könyvtárban, ahol jelenleg is található). A kancelláriai iratanyagot átnézve két újabb levél is előkerült.

⁷ SCHÖNVISNER, Stephanus, *De ruderibus laconici caldariique Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partim hoc primum anno MDCCLXXVIII. repertis partim nondum vulgatis*. Budae, Typis Regiae Universitatis, 1778. Schönvisner egyik – talán legfontosabb – megállapítása, hogy Aquincum városát már minden kétséget kizáróan a mai Óbuda területével azonosítja. A mű-

az oktatók közül hozzá fordultak a legtöbbször szakvéleményért.⁸ Szily püspök tehát jó érzékkel választotta a tudós könyvtárost segítőjévé bibliotékája megalapozásához. Emellett Schönvisnert – mint kiváló archeológust – arra biztatta, hogy az építkezések során előkerült régészeti leletek feldolgozásával írja meg a város történetét.

„Mióta az a megtiszteltetés ért, hogy beszélhettem Méltóságoddal, nem múlik el úgy nap, hogy ne gondolnék Szombathelyre!” – írja Schönvisner 1786. október 30-án kelt levelében⁹ a püspöknek, majd közli a Szily biztatására¹⁰ elkezdett *opusculum* vázlatát, amelynek ekkor még a *Notitia Sabariae Veteris et Novae* címet adta.¹¹ A művet eredetileg három könyvre osztotta, de a későbbiekben – minden valószínűség szerint az építkezések (például a székesegyház és a püspöki palota munkálatai) során előkerülő régészeti leletek, így a felhasználható források számának növekedése miatt – kilenc könyvre tagolta. Ekkor kéri a püspököt, hogy küldjön neki rajzokat azokról a tárgyi leletekről, amelyekkel majd illusztrálni szeretné a könyvet, valamint szintén ebben a levélben említi már a könyv és az illusztrációk leendő méretének kérdését is. Válaszában¹² a püspök ezek eldöntését Schönvisnerre bízta (mindössze annyi volt a kérése, hogy a könyv olyan méretű legyen, hogy azt könnyen lehessen olvasni), ő pedig a negyedréteket jelöli meg ideális méretként, mert – amint írja – így a metszetek is jól mutatnak majd.¹³

Schönvisner mindössze néhány hónapon belül, 1787. május 17-i levele mellékleteként¹⁴ már el is juttatta Szilynek a *De rebus civitatis Sabariae* című részle-

vel kapcsolatban ld. bővebben: SÁNTA SÁRA, *The Chronicle of the first planned excavation. István Schönvisner and De rudibus*, Acta Classica Universitatis Debreceniensis, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, 56(2019), 233–246.

⁸ Vö. például MNL OL C 67, Htt. departamentum litterario-politicum. 1779, 156. doboz (Universitas Budensis. F16): a vörösberényi éremlelet és a Thermae Maiores ásátása; MNL OL C 67, Htt. departamentum litterario-politicum, 1781, 224. doboz (Universitas Budensis F20) Kazzay Sámuel debreceni gyógyszerész érem- és régiséggyűjteményének ügye.

⁹ „Ex quo tempore honorem habui Illustritati Vestrae colloquendi, nullus dies abiit, quo non de Sabaria cogitassem.” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 1. Schönvisner István levele. Buda, 1786. október 30.

¹⁰ Erről a Szily által Schönvisnernek küldött fogalmazványban olvashatunk, 1786. november 18. (SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 2. Schönvisner István levele): „Planum libelli, quem requirente me de veteri et nova Sabaria scribere, ac in publicam lucem edere (...) non possum, non probare magnopere.”

¹¹ A címválasztás egyértelműen Bél Mátyás hatására utal, aki Schönvisner előtt a legfontosabb magyar ókortörténész tudós volt. Bél *Notitiájának* régiségtani vonatkozásairól bővebben ld. Tóth Gergely, *Bél Mátyás, a történész = Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Lengyel Réka, Bp., MTA BTK ITI, 2015 (Convincia Neolatina Hungarica, 1), 157–167.

¹² SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 2. Szily János fogalmazványa, 1786. november 18.

¹³ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 3. Schönvisner István levele. Buda, 1787. április 21.

¹⁴ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 4. Schönvisner István levele. Buda, 1787. május 17. A levél melléklete szintén megtalálható a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtárban.

tet, amellyel arról akarta meggyőzni a püspököt, hogy érdemes folytatnia a munkát. A kísérőlevélben elnézést kért, amiért később küldte az ígért anyagot, de állítása szerint a téma nehézsége, valamint megszaporodott könyvtárosi teendői feltartották a munkájában (ugyanis ekkor kezdett el tömegesen érkezni az Egyetemi Könyvtárba a II. József által felosztatott szerzetesrendek bibliotékáinak anyaga).¹⁵ Szily válaszában lelkendezve biztosította támogatásáról, és arról, hogy mindent, amihez a további munkához szüksége van, megküldi számára.

Az Antiquitates illusztrációi: a bécsi műhely

Amint láthattuk, a püspök és a tudós tanár már igen korán elkezdett foglalkozni a mű illusztrációinak kérdésével. Mivel a Szily által elrendelt építkezéseknek köszönhetően az előkerülő régészeti leletek száma egyre nőtt, Schönvisner arra kérte a püspököt, hogy azokat a leleteket, amelyek azóta kerültek elő, hogy ő Szombathelyen járt, küldje el neki, méretük pontos meghatározásával, mert úgy jobban tudna haladni a munkájával. 1787 júliusára¹⁶ már az ábrázolásokat készítő szakembereket is kiválasztották: ekkor két metszőre – egy pestire és egy bécsire – szűkítették azon művészek névsorát, akiket a munka elvégzésével megbízhatnak. Schönvisner azt javasolta a püspöknek, hogy a bécsi rézmetsző akadémia elnökével, Jacob Matthias Schmutzerrel¹⁷ vegye fel a kapcsolatot, aki – ahogy a levélből megtudjuk – szerinte szebben végzi a munkáját és történetesen olcsóbb is. A kérdést azonban ekkor még nem döntötték el. Szily, miután megkapta a néhány fejezetet tartalmazó első kéziratot, arra kérte Schönvisnert, hogy ha kiválasztják, melyik metsző végezze majd el a munkát, mindenképpen hívják meg Szombathelyre, hogy a saját helyükön láthassa az illusztrációnak szánt tárgyakat és romokat, valamint pontosan le tudja mérni és rajzolni azokat.¹⁸ Itt biztosítja Schönvisnert arról is, hogy a metsző leutazásának költségét állni fogja. Érdekes, hogy az itt *chalcographus Pestiensisként* hivatkozott pesti metsző kiléte a többévi levélváltásból nem derül ki, sőt Schmutzer kivételével egyetlen személyt

¹⁵ Az Egyetemi Könyvtár mindössze három fős személyzetére szakadt ez a munka, amely emberfeletti volt, és ezt személyes ellentétek is tetézték. A feljegyzések szerint Schönvisnernek is többször szemére vetették, hogy inkább a tudományos kutatással van elfoglalva, mint a könyvtárosi munkával. Később tisztázta magát, és közel negyvenéves könyvtárosi pályafutása is az ellenkezőjét bizonyítja, azonban ez a példa is jól szemlélteti, milyen körülmények között kellett dolgozniuk. A témáról lásd bővebben: TÓTH András, *Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek felosztatása korában (1773–1790)* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 3(1966), 101–146.; és BRUCKNER János, *A jozefinista kultúrpolitika és az Egyetemi Könyvtár 1780–1784* = *Magyar Könyvszemle*, 72(1956), 112–138.

¹⁶ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 5. Szily János fogalmazványa, 1787. július 14.

¹⁷ Jacob Matthias Schmutzer életéhez és munkásságához ld. bővebben: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, begründet THIEME, Ulrich, BECKER, Felix, hrsg. Hans Vollmer, Leipzig, Verlag von E. A. Seeman, 1936, XXX, 184–185.

¹⁸ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 5. Szily János fogalmazványa, 1787. július 14.

sem neveznek meg, aki a könyv kiadásában közreműködött (például a többi metszőt vagy a nyomdászt), és ezzel – amint később látni fogjuk – igencsak megnehezítik azonosításukat.

Szily a nyár folyamán¹⁹ tájékoztatja Schönvisnert, hogy írt Schmutzernak,²⁰ novemberi leveléből pedig megtudhatjuk, hogy egy rézmetsző meg is érkezett Bécsből, hogy lerajzolja a nevezetes emlékeket.²¹ A püspök az ő nevét sem említi. A műben összesen huszonnégy rézkarc-, és egy rézmetszet-illusztrációt találunk, s közülük húszat egy bizonyos *Fischer* helyszínen készült rajzai alapján metszetek, tehát valószínűleg az ő érkezéséről beszél Szily a levelében. Személyét – nevének gyakorisága miatt – eddig nem sikerült teljes bizonyossággal meghatározni (még keresztnévének kezdőbetűje sem jelenik meg a rézkarcokon). Ha azonban az adott időszakban megvizsgáljuk Jacob Schmutzer akadémiajának körét, arra juthatunk, hogy a rajzokat minden valószínűség szerint Joseph Fischer (1769–1822)²² osztrák festő, litográfus és rézmetsző készítette. Fischer Bécsben született és 1783-tól Schmutzer művészeti akadémiaján tanult. 1786-tól folyamatosan jelentek meg nyomatai, rézkarcai és aquatinta grafikái, és életrajza szerint hosszabb utazásokat tett többek között Magyarországon is. Mivel az *Antiquitates* ábrázolásai közül huszonegy rézkarc készült Schmutzer műhelyében, ebből hetet maga Schmutzer alkotott, a többi pedig tanítványai²³ munkáját dicséri – olyanokét, akik Joseph Fischerrel egyidőben tanultak Schmutzer akadémiaján –, ezért úgy vélem, joggal feltételezhetjük, hogy a rézkarcok alapjául szolgáló rajzok helyszíni elkészítését is egy igen tehetséges tanítványára, nevezetesen Joseph Fischerre bízta. A Fischer rajzai alapján később Bécsben elkészített rézkarok, melyek költségéről Schmutzer 1787. decemberi levelében²⁴ tájékoztatja a püspököt, összesen 257 forintba kerültek. A metsző részletes bontásban közli mindegyik árát. Következő év áprilisában Szily pedig már arról számol be Schönvisnernek, hogy elkészültek az illusztrációk első mintái, és a következő lehetséges alkalommal el is küldi azokat Pestre.²⁵

¹⁹ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 6. Szily János fogalmazványa, 1787. július 31.

²⁰ Kettejük német nyelvű levelezése (hét levél) szintén megtalálható az egyházmegyei könyvtárban. SZEK Szily II. 5. Schmutzer.

²¹ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 13. Szily fogalmazványa, 1787. november 14.

²² Életéhez és munkásságához ld. bővebben: THIEME, BECKER, i. m. XII, 30–31.

²³ A rajtuk található jelzés alapján a rézkarok közül hetet (Tabulae IV., IX., XI., XII., XIII., XVIII., XIX.) maga Jacob Schmutzer készített, hármat (Tabulae III., VIII., XVI.) Joseph Fischer, a rajzoló; hármat (Tabulae VI., XV., XVII.) Ludwig Maillard (?–1806); hármat (Tabulae I., X., XX.) Andreas Leicher (1772–1828), aki Schmutzer tanítványa volt szintén 1783-tól; kettőt (Tabulae II., V.) Kasper Stenger, akiről egyéb adatot, mint hogy szintén Schmutzer tanítványa volt, nem találtam; kettőt (Tabulae VII., XIV.) pedig Zacharias Frey, akiről szintén nincs egyéb adatunk. – Jacob Schmutzer és akadémiaja munkásságáról ld. bővebben: ZMÖLNIG, Brigitte, *Jakob Matthias Schmutzer (1733–1811) – Die Landschaftszeichnungen aus dem Kupferstichkabinett der Akademie der bildenden Künste in Wien*, Wien, Universität Wien, 2008.

²⁴ SZEK Szily II. 5. Schmutzer, 6. Jacob Schmutzer levele, Bécs, 1787. december 9.

²⁵ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 21. Szily fogalmazványa, 1788. április 19.

A bécsi műhely által készített huszonegy táblamelléklet az ókori Savaria területén fellelt régészeti leleteket ábrázolja, többek között a huszonkét feliratos kő közül néhányat, amelyeknek a szövegét Schönvisner az *Antiquitates*ben közli. A kövek leírásánál jól megfigyelhető szigorú forráskritikája és a modern epigráfiai szempontoknak is megfelelő feliratközlési módszere: az ismertetett feliratokat már aszerint is osztályozta, hogy eredetiben is tanulmányozhatta azokat,²⁶ vagy csak irodalmi forrásokból ismerte.²⁷ Schönvisner művét különösen értékesé teszi, hogy a nagy mennyiségű írott forrás felhasználása mellett érveit epigráfiai és egyéb tárgyi bizonyítékokkal is megerősíti, melyek közül néhányat már csak az ő leírásából ismerhetünk. A műben külön fejezetet szentel a nem feliratos tárgyi emlékeknek. Ezek kiválasztásának folyamatát szintén nyomon követhetjük a levelezésben. Schönvisner – még munkája elején – arra kéri a püspököt,²⁸ hogy írja meg neki, milyen anyagból vannak a szobrok, melyeket Szombathelyen látott, mert – amint írja –, nem emlékszik pontosan. Itt igen fontos a „*quas [...] me Sabariae vidisse*” megjegyzés, ugyanis a közel öt évnyi levelezés során mindössze egyszer beszélnek arról (az 1789. szeptember 6-i levélben), hogy Schönvisner személyesen járt ott, ekkor pedig már a kézirat is kész volt, tehát biztos, hogy a régész legalább egyszer a munka elején is megfordult Szombathelyen.

Az ókori emlékek leírásában Schönvisner nagyrészt a feliratos köemlékeket ismerteti, de művében hangsúlyos szerepet kapnak az egyéb régészeti leletek is.²⁹ Ezek közül csak néhányat emelek ki, amelyek alapján képet kaphatunk a Szily által összegyűjtött és kiállított,³⁰ Schönvisner által pedig leírt régészeti leletek gazdagságáról. A műben találjuk meg először az ún. savariai capitoliumi triász leírását, amely talán a legjelentősebb szombathelyi szobrászati emlék. Schönvisner egyesével írja le a fragmentumokat. Helyesen azonosítja Minervával a fehér márvány szobortöredéket (a műben XII-es számmal szerepel), amely 1779-ben került elő a püspöki palota építéskor (1. ábra).³¹

A XIII-as szám alatt lévő, később Jupiterként identifkált torzót Hercules szobrának tartja, mivel a bal vállán található köpenyt tévesen oroszlánbörként értel-

²⁶ A fejezet címe: *Descriptio monumentorum Sabariensium. Inscriptiones in lapidibus superstites* = SCHÖNVISNER 1791, i. m., I. VI, 45–52.

²⁷ A fejezet címe: *Inscriptiones Sabarienses in libris tantum superstites* = SCHÖNVISNER 1791, i. m., I. IX, 53–55.

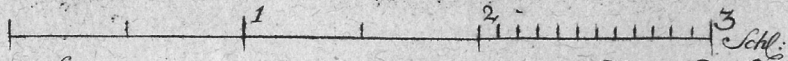
²⁸ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 4. Schönvisner István levele, Buda, 1787. május 17.

²⁹ Az ókort ismertető részt az *Antiquitates* 1–6. könyvében találjuk, a Szombathelyen található régiségek leírását pedig az 1. könyv VI–X. fejezetében. A nem feliratos leleteket bemutató kilencedik fejezet az *Alia Sabariensium monumenta diversi generis recensentur et illustrantur* címet viseli (SCHÖNVISNER 1791, i. m., I. IX, 59–61.).

³⁰ Szily a püspöki palota földszintjén, a Sala Terrenában alakította ki múzeumát, itt helyezte el a feltárt régiségeket. A falakat Dorffmeister István festette: a római mitológia alakjai mellett Róma városának nevezetes épületei adják a háttérrel az ókori Savaria emlékeinek.

³¹ SCHÖNVISNER 1791, i. m., 60.

T. XII. p. 60

Jac. Schmuizer fec.

Fischer. ad Nat. d.

Sabarice in nova Arce Episcopali

1. ábra

mezi.³² A harmadik leírásban található két töredéket Schönvisner nem azonosítja,³³ mindössze annyit állapít meg, hogy a töredékek egy női stólát viselő szobor részei lehetnek. Paulovics István ezeket tartotta a triász harmadik elemének, azaz Juno szobrának,³⁴ a kutatás mai állása szerint azonban biztos, hogy a két töredék nem tartozik össze. Az elsőként Schönvisner által leírt négy fragmentum ma együtt kiállítva, Capitoliumi triász szoborcsoportként tekinthető meg a Savaria Múzeum lapidáriumban.

Egy másik tárgy ismertetésénél is feltűnik fejlett forráskritikai érzéke. Bél Mátyás már közölte³⁵ a vár leírásánál azt a négyszögletű követ, melyet ma Anubisz-relief néven ismerünk, mégis Schönvisner István volt az első, aki az *Antiquitates*ben XV-ös számmal jelölt leletet Isishez kötötte (2. ábra).³⁶

A feltárt szentélyegyüttesen kívül ma már számos feliratos emlék is egyértelművé teszi az Isis-kultusz jelenlétét Savariában,³⁷ de a Schönvisner által helyesen azonosított reliefet tartják a kultuszra utaló legkorábbi bizonyítéknak. Érdekes módon csupán néhány szóban tudósít arról a mozaikról, amelyet 1780-ban tártak fel, ám később a székesegyház építésének esett áldozatul. Leírja, hogy romos állapotban van, és hogy ő maga is látta, különböző virágokat (*multiplipes flores*) és egy madarat (*avis imaginem*) ábrázolt.³⁸ Ez a rövid mozaikleírás ugyanakkor nagy jelentőségű, mert az egyik legkorábbi, amit Pannonia területéről ismerhetünk.³⁹ A levelezésből kiderül: Schönvisner arra számított, hogy ennek ábrázolása is bekerül a Schmutzerék által kimetszett illusztrációk közé, ugyanis – miután 1788 júniusában kézhez kapta azokat – csodálkozását fejezte ki,⁴⁰ hogy a mozaik képét nem találta közöttük. Szily válaszában leírta, hogy azért nem javasolta azt

³² SCHÖNVISNER 1791, i. m., 61. Alföldi András megállapítása óta a kutatás egyetért abban, hogy a szobor Jupitert, vagyis Jupiter pózában a városalapító Claudius császárt ábrázolja. vö. ALFÖLDI András, *Kapitólumok Pannoniában = Archeológiai Értesítő*, 39(1920–1922) 12–14.

³³ SCHÖNVISNER 1791, i. m., 61.

³⁴ PAULOVICS István, *Savaria capitolioma = Archeológiai Értesítő*, 3(1940), 1, 19–34.

³⁵ BEL, Matthias, *Notitia Hungariae Novae historico-geographica... Comitatum ineditorum Tomus II. in quo continentur... Comitatus Soproniensis, Castriferrei, Szaladiensis et Veszprimiensis*. ed. Gregorius Tóth, Textum recensuerunt, notisque instruxerunt Bernadett Benei [et al.], Budapestini, MTA TTI – MOL, 2012, 400–407, különösen 403.

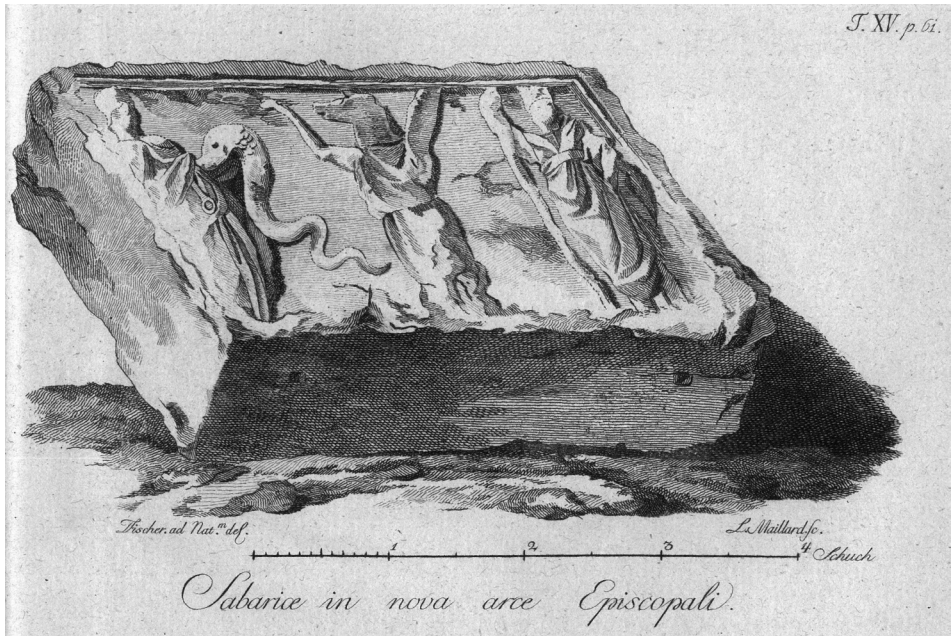
³⁶ „(...) lapis quadratus, in quo Anubis seu Cynocephalus repraesentatur inter duo alia Numina medius, Isidemque et Serapidem?” SCHÖNVISNER, 1791, i. m., 61.

³⁷ Azt, hogy Savariában Isis-szentély lett volna, először az 1954-ben vetette fel Wessetzky Vilmos, 1955-ben pedig egy építkezés során előkerült leletek nyomán megindult a – minden kétséget kizáróan Isis istennőnek szentelt – szentély feltárása. Vö. TÓTH István, *A savariai Iseum kutatásának eredményei és feladatai = Savaria: a Vas Megyei Múzeumok értesítője*, 23(1998), 3, 330.

³⁸ SCHÖNVISNER 1791, i. m., 61.

³⁹ A legkorábbi mozaikleírás egy Eszéken feltárt mozaikról Katanchich Péter művében található: KATANCIVS, Petrus, *Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta*, Eszeki, Typis Joannis Martini Diwalt, 1782, 87.

⁴⁰ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 25. Schönvisner István levele, Buda, 1788. június 27.

2. ábra

is elkészíteni, mert nagyon sérült, és már vissza is temették. Ugyanakkor azt ígéri, hogy lerajzoltatja, és elküldi Schönvisnernek.⁴¹

Schönvisner az *Antiquitates*ben egy egész fejezetet szentel⁴² a püspök gyűjteményében található római pénzérmék leírásának. Összesen harmincegy érmét ismertet, a feliratközléseinél megszokott szigorú pontossággal: leírásai segítségével azok nagy részét ma is pontosan meg lehet határozni. Ezek ábrázolása sem került be a könyvbe, de ennek más oka volt, mint a fent leírt mozaik esetében. Szily püspök már közös munkájuk elején (1786-ban) megígérte Schönvisnernek, hogy elküldi a pénzérméket, amelyek tulajdonában vannak, hogy a tudós azokat is saját szemével vizsgálhassa meg.⁴³ Később azonban Schönvisner megírja, hogy küldi is vissza őket, és ő nem javasolja, hogy ezekről is készíttessenek metszetet. Kifejti, hogy egyik sem kifejezetten különleges, mindegyik szerepel már számtalan műben, és szerinte elég lesz, ha csupán leírás készül róluk a többi régiséget bemutató fejezetek között.⁴⁴ Ezután viszont finomítani akart ítéletén: néhány nappal később arra tesz ugyanis javaslatot, hogy a harmadik könyv elejére (ebben írja le Szombathely történetét az I. és II. században) tegyék ki Claudius császár,

⁴¹ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 26. Szily János fogalmazványa, 1788. július 8.

⁴² A fejezet címe: *Numi veteres Sabariae reperti* = SCHÖNVISNER 1791, i. m., I. X, 62–66.

⁴³ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 2. Szily fogalmazványa, 1786. november 18.

⁴⁴ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 15. Schönvisner István levele, Buda, 1787. december 1.

Savaria alapítójának érmét.⁴⁵ Ez végül tehát nem valósult meg – ahogy később látni fogjuk –, bizonyára pénz- és időhiány miatt.

Az Antiquitates illusztrációi: a budai és pesti műhely

A műben három illusztráció található, amely nem ókori emlékeket ábrázol, és nem a bécsi rézmetsző akadémia műhelyéből került ki. Közülük az egyik Szombathely városát mutatja be (3. ábra),⁴⁶ egy másik pedig a Szily által 1778 és 1783 között építtetett Püspöki Palota késő barokk épületét és annak környékét (4. ábra).⁴⁷

Ezek az első könyv előtt és az utolsó végén szépen keretbe foglalják a művet: elhelyezésükkel Schönvisner minden bizonnyal a püspök kultúrapártoló mecénási alakja előtt tiszteleg. A két rézkarcot Tischler Antal munkájaként tartják számon,⁴⁸ de csak az egyiken, a püspöki palotát ábrázoló rézkarcon található jelzés annak készítőjéről.

A levelezésből kiderül, hogy míg Schmutzerrel Szily tartotta a kapcsolatot, addig a levelekben csak *Budensis*, illetve *Pestiensis Chalcographus*ként emlegett metszőkkel Schönvisner. A várost ábrázoló illusztráció tervéről először 1787-ben beszéltek,⁴⁹ majd Schönvisner 1791. január 6-án arról számolt be a püspöknek, hogy levele mellékleteként elküldi az elkészült metszeteket.⁵⁰ Az ezt követő levélváltásból kiderül, hogy Schönvisner és Szily igencsak összekülönböztek a püspöki palotát bemutatóábrázolás miatt, Szilynek ugyanis nem tetszettek annak arányai és mérete.⁵¹ Schönvisner január 24-i levelében azt válaszolta a püspöknek, hogy a metszet mindenkinek tetszett, akinek csak megmutatta, és ők – ahogy epésen megjegyzi – mind a művészetben járatos emberek voltak.⁵² Elmondása szerint a kép méretét azért kicsinyítette le, hogy jól elkülönüljön az ókori romo-

⁴⁵ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 16. Schönvisner István levele, Buda, 1787. december 4.

⁴⁶ A felirata: SABARIA. Az épületek számozva vannak a képen, alul a készítő a számok szerint közli az ábrázolt épületek nevét. Rézkarc, 7,5 × 15 cm. A rézkarcon nem található a készítőjére vonatkozó jelzés. SCHÖNVISNER, 1791, i. m., 1.

⁴⁷ Rézkarc, 11,2 × 15,3 cm. Jelzés jobbra, lent: „A. Tischler sc. Pest.” SCHÖNVISNER 1791, i. m., 384.

⁴⁸ Vö. például PATAKY László, *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*, Bp., Közkutatásügyi Kiadóvállalat, 1951, 233. Pataky egyébként a valószínűsíthető első előfordulásra, Géfin Gyula cikkére hivatkozik, amikor Tischler munkájaként azonosítja a rézkarcot. Lásd: GÉFIN Gyula, *Szombathely régi látképei = Vasi Szemle*, 5–6(1937), 284.

⁴⁹ *Nimirum ante Librum I. superne vignette, exhibens modernam civitatem Sabariam cum aedificiis ab Illustritate vestra positis*. SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 16. Schönvisner István levele, Buda, 1787. december 4.

⁵⁰ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 42. Schönvisner István levele, Buda, 1791. január 6.

⁵¹ *Ex transmissis duobus cupris, quorum unum initio libri praefigendum Sabariam ob oculos ponit, alterum vero Residentiam Episcopalem repraesentat, neutrum mihi plene satisfacit*. SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 43. Szily János fogalmazványa, Pozsony, 1791. január 19.

⁵² (...) *ab omnibus aliis, quibus hic (sic!) ostendi, et qui profitentur se artis peritos, fert approbationem*. SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 44. Schönvisner István levele, Buda, 1791. január 24.

3. ábra

4. ábra

kat ábrázoló illusztrációktól és beférjen az utolsó oldalra, méltó lezárásaként a műnek. Szily nem elégedett meg a magyarázattal és arra kérte Schönvisnert, hogy – amennyiben a metsző még nem készült el teljesen a munkájával –, készíttessék el ezeket is Bécsben, Schmutzerrel. Schönvisnernek azonban sikerült meggyőznie a püspököt, hogy ne metszessék újra, és a püspöki palota képe végül ebben a formában került a könyv illusztrációi közé. A munkáért öt aranyat fizettek: ugyan a készítője (Tischler) először nyolcat kért, de Schönvisnernek – elmondása szerint⁵³ – sikerült lealkudnia ötre.

A mű elején található városképet szintén Tischler Antal munkájának tartják, noha a rézkarcon nem található a készítő személyére utaló jelzés. Tudomásunk szerint elsőként Géfin Gyula egyháztörténész, a szombathelyi püspöki könyvtár igazgatója állította azt 1937-ben, hogy a rézkarcot a palota ábrázolásával együtt szintén Tischler Antal készítette volna: „A két szombathelyi képet Schönvisner Tischler Antal pesti rézmetszővel készítette.”⁵⁴ Sajnos azt nem közli, hogy a metsző személyére utaló adatokat milyen forrásból szerezte. A levelezésben előforduló megjegyzések és a két rézkarcstíluskritikai összehasonlítása alapján azonban nagy valószínűséggel kijelenthetjük, hogy nem azonos műhelyben készültek. Erre a következtetésre véleményem szerint az alábbi megállapítások mentén juthatunk.⁵⁵

Ha összehasonlítjuk a két rézkarcon található tipikus elemeket (ebben az esetben a feliratok betűit, illetve a felhők, valamint a házak ábrázolásánál alkalmazott metszési stílust), a következő különbségeket vehetjük észre. A feliratokban igen szembetűnő, hogy míg a városképet ábrázoló rézkarcon (1.) az egyes számot „i” betűvel, addig a püspöki palotát ábrázolón (2.) „1”-es számmal jelöli. Igen nagy eltérés a kapitális R és D betűk különbsége. A felhőket az 1. rézkarcon annak készítője vízszintes vonalakkal rajzolta meg, míg a 2. rézkarcon harántirányú vonalakat használt. A harmadik összehasonlítható elem a házak ábrázolása. Mivel a két rézkarc nem azonos méretarányú, ehhez az összevetéshez a 2. számú legkisebb épületét (*Postae Officium*) hasonlítjuk az 1. számú házaihoz. Az 1. rézkarcon láthatjuk, hogy nem folytonos a vonalvezetés, illetve az egyenes falaknál a metsző sehol sem használ ferde vonalat az árnyékolásnál. Ezzel szemben a 2. rézkarcon mindenhol összefüggő harántvonalakkal árnyékol. Ezek az apró részletek olyan elemek, amelyeket megvizsgálva jól megfigyelhető az alkotó egyéni kézjegye, hiszen az – ellentétben például egy ház vagy templomtorony alakjának megrajzolásával – nem igényel külön figyelmet, a metsző mindig, automatikusan ugyanúgy csinálja.

A levelekben is találhatunk néhány olyan utalást, melyek alapján valószínűsíthetjük, hogy nem egy metsző készítette őket. Noha a metszők nevét egyszer

⁵³ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 42. Schönvisner István levele, Buda, 1791. január 6.

⁵⁴ GÉFIN Gyula 1937, i. m., 284.

⁵⁵ Itt is köszönöm kollégámnak, Tóvizi Ágnes művészettörténésznek az illusztrációk értékelésében nyújtott segítségét.

sem írják le, Tischlert következetesen „*Pestiensis*”-ként emlegetik,⁵⁶ a városképet készítő mestert pedig a budai metszők között emlegeti Schönvisner.⁵⁷ A levélben, melyben Schönvisner tájékoztatja Szilyt a metszetek áráról, a következőket olvashatjuk: a püspöki palota képéért öt aranyat fizetett, a Szent Istvánt ábrázoló metszetért (erről később lesz szó) harmincat kért a készítője, a városképért pedig „a nyomdász fizet a szerződés szerint”.⁵⁸ Amennyiben a városképet és a püspöki palotát ábrázoló rézkarcot ugyanaz a személy készítette volna (ti. Tischler), egyszerűen kifizették volna neki a palota képének árával együtt, nem lett volna szükség a nyomdász (Trattner) szerződésébe belefoglalni a rézkarc elkészítésének feladatát is. A Trattner Mátyás nyomdással kötött szerződésben⁵⁹ ugyanakkor nem utalnak erre, de amint láthatjuk, a megállapodás hónapokkal előbb készült. Később talán kötöttek egy kiegészítő szerződést, habár ilyesmi nem maradt fent, sőt, a metsző neve az 1791. február 3-án kelt tételes számlában sem szerepel, melyet Trattner állított ki 976 forintról. A híres városkép készítőjének kiléte tehát egyelőre beazonosíthatatlan, de azt nagy valószínűséggel kijelenthetjük, hogy nem a püspöki palota ábrázolását metsző Tischler Antal munkája.

A harmadik illusztráció, melyet nem Bécsben készítettek, Szent Istvánt ábrázolja, amint felajánlja az országot Szűz Máriának (5. ábra).⁶⁰

Ugyan a metszeten szintén nem található a készítő személyére utaló jelzés, és a levelekben sem találunk erre vonatkozó adatot, a könyv kiadásával kapcsolatos dokumentumok között fennmaradt az a szerződés, amelyet Szily püspök kötött Binder János Fülöp⁶¹ budai rézmetszővel a kép elkészítésére vonatkozóan 1790. szeptember 27-én. Az *Antiquitates* 246. oldalán részletes leírást találunk

⁵⁶ Vö. például Szily méltatlankodását a püspöki palotát ábrázoló rézkarral kapcsolatban: „Quidquid Pesthienses Chalcographi ac alii de Residentiae meae cupro dicant [...] si Pesthienses illud tantopere laudant, signum est vel bonum gustum necdum habeant, vel quod errorem suum palliare studeant.” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 45. Szily János fogalmazványa, Pozsony, 1791. január 29.

⁵⁷ „Uti autem sum coactus diverso (ti. eligere) a duobus illis, qui se apud Illustritatem vestram Budae praesentarunt, Chalcographo, quia hunc reliquis meliorem comperi.” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 42. Schönvisner István levele, Buda, 1791. január 6.

⁵⁸ „Cuprum civitatis vi contractus persolvit Typographus.” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 42. Schönvisner István levele, Buda, 1791. január 6.

⁵⁹ Szily és Trattner Mátyás nyomdász 1790. szeptember 27-én kelt szerződése és az elkészült munka 1791. február 3-i számlája is megtalálható az egyházmegyei könyvtárban. SZEK Szily II. 7. Trattner, 3. Szerződés a városmonográfia nyomtatásáról, 1790. szeptember 27; 4. Számla a városmonográfia nyomtatásáról, 1791. január 17.

⁶⁰ Tabula XXI. p. 246. rézmetszet, 27,3 × 21 cm

⁶¹ Binder János Fülöp (1735 k.–1811) metsző Budán. Rézmetszeteinek legújabb katalógusában nem szerepel ez a metszet. Vö. RÓZSA György, *Grafikatörténeti tanulmányok, Fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából*, Bp., Akadémiai, 1998 (Művészettörténeti Füzetek, 25), 63–135.

5. ábra

a metszetről,⁶² és Schönvisner lábjegyzetben azt is elmondja,⁶³ hogy az alapjául szolgáló rajzot Révai Miklós piarista szerzetes készítette. Erre az illusztrációra a levelezésben mindössze egyszer utalnak. 1791 januárjában Schönvisner sajnálatát fejezi ki Szilynek, amiért nem tudta, hogy a Szent István országfelajánlását ábrázoló metszetet is odaadhatta volna a pesti metszőnek (valószínűleg Tischlernek), „mert ugyan a budai metsző is jól megcsinálta, de nem tudta azt lekicsinyíteni, ezért olyan nagyságúra metszette, amekkora méretben a rajzot megkapta”.⁶⁴ Tehát a szintén csak *Budensis Chalcographus*ként emlegetett metsző nem kicsinyítette le a könyv tervezett méretére (negyedrétre), így a kész könyvbe csak behajtvva fér el, noha az arányai nem indokolják a nagyobb méretet. A levélből azt is megtudjuk, hogy harminc forintba került az elkészítése, így az összes közül messze a legdrágább volt, tehát – nyilván anyagi megfontolásból – nem csináltatták meg újra Tischlerrel.

Azt, hogy milyen ábrázolások kerüljenek a könyvbe, Szily és Schönvisner együtt döntötték el. Többször olvashatunk Schönvisner arra vonatkozó aggályairól, hogy a túl sok illusztráció miatt drága lehet a könyv, valamint, hogy attól fél, a metszési munkálatok elhúzódása miatt késhet a kiadás.⁶⁵ A levelezésben több olyan ábrázolást is említenek, amelyek végül nem kerültek be a könyvbe. Többek között az is kiderül, hogy mindegyik fejezet elejére a szombathelyi városképhez hasonló illusztrációt terveztek,⁶⁶ azonban ez valószínűleg anyagi okokból nem valósult meg. Ugyanígy nem készült el az a kisméretű, Pannóniát ábrázoló térkép, vagy a már említett, Tiberius Claudiust, Savaria alapítóját ábrázoló metszet sem, melyről szintén ebben a levélben⁶⁷ ír. A könyv illusztrációival kapcsolatban összegzőképpen megjegyezhetjük, hogy Schönvisner és Szily az azokat készítő mesterek és végül az ábrázolások kiválasztásának tekintetében is a legjobbra törekedtek. A különböző stílusú rézkarcok és metszetek – a régészeti leletek, a városkép, az utcakép a püspöki palota épületével, valamint Szent István és Szűz Mária ábrázolása – mind különböző szakértelmet kívánnak a készítőktől, így Szily és Schönvisner ennek megfelelően igyekeztek az adott feladatnak leginkább megfelelő mestereket kiválasztani.

⁶² A metszet Szent Istvánt ábrázolja, amint térden állva felajánlja az általa alapított egyházat Szűz Máriának. Rajta kívül a metszet négy sarkában Keresztelő Szent János, Szent János apostol, Szent Jeromos és Szent László király alakja található.

⁶³ „Ex Archetypo delineavit P. Nic. Revay e S. P. curante D. Martino Szunerics Regii Gymnasii Jaur. Directore”. SCHÖNVISNER 1791, i. m., 246. g.) lábjegyzet.

⁶⁴ „Budensis enim Chalcographus etsi bene illum inciderit, nescivit tamen illum ad minus formatum reducere, ideoque in eadem magnitudine eandem expressit, in qua delineationem accepit.” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 42. Schönvisner István levele, Buda, 1791. január 6.

⁶⁵ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 20. Schönvisner István levele, Buda, 1788. április 6.

⁶⁶ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 16. Schönvisner István levele, Buda, 1787. december 4.

⁶⁷ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 16. Schönvisner István levele, Buda, 1787. december 4.

A könyv megjelentetése

Schönvisner aggodalma, hogy a túl sok metszet miatt késhet a megjelenés, végül nem volt alaptalan. 1789. január 4-én azt írta Szilynek, hogy a könyv már a cenzornál van. A cenzúrapéldányban⁶⁸ megtalálhatjuk a Központi Könyvvizsgáló Hivatal (*Officium Revisoratus Librorum*) bejegyzését, mely szerint Riethaller Mátyás főcenzor 1789. április 17-én, majd szeptember 13-án is engedélyezte a mű nyomtatását. Az *Antiquitates* tehát elkészült, ekkor azonban még nem került nyomdába. Ennek két oka lehetett. Először is, amint láthattuk, az illusztrációk nem készültek el időben. A metszetek első példányain, melyeket szintén megtalálhatunk a kéziratok között, valamint a levelezésből⁶⁹ kiderül, hogy Schönvisner többször visszaküldte az illusztrációkat Schmutzernak, különböző javaslatokkal (főként a metszeteken található feliratokkal voltak problémái). Az utolsó levelek, amelyekben Schönvisner és Szily az illusztrációk kérdését vitatják meg, 1791 januárjában keltek. Ez magyarázhatja tehát a nyomtatás késlekedését.

A második lehetséges ok a nyomdász kiválasztásának problémája volt. Ahogy már láthattuk, a levelezésben számtalan, Szombathely város kulturális életében igen fontos adalékra bukkanhatunk. Arról, hogy Szombathelyen lenne nyomda, elsőként egy Szily által Schönvisnernek írt levélből értesülünk.⁷⁰ Szily ugyanis – valószínűleg a II. József által bevezetett intézkedések hatására⁷¹ – úgy döntött, hogy meghívja Sopronból Siess János József nyomdászt, hogy rendezze be a város első tipográfiáját a szeminárium üres épületében.⁷² A püspök azt szerette volna, ha az *Antiquitates* Szombathelyen nyomtatják ki, és úgy tűnik, sokáig így is tervezték: Schönvisner ugyanis 1789. április 26-i levelében azt írja Szilynek, hogy nincs megelégedve az írnok munkájával, aki a kéziratot másolta, sok hibát kellett ugyanis javítania benne. Azt kéri, hogy nagyon figyeljenek oda a helyesírásra, amikor a nyomtatásra előkészítik a kéziratot.⁷³ Vagyis úgy tűnik, hogy Szombathelyen tervezték az *Antiquitates* nyomtatását, ami azonban végül nem ott, hanem Budán, Trattner Mátyás nyomdájában készült el 1791-ben. Láthattuk tehát, hogy Szily tehát nagy alaposággal választotta ki a közreműködőket köny-

⁶⁸ A cenzúrapéldány szintén az Egyházmegyei Könyvtár kéziratrárában található. SZEK XXVIII. 1. 1. 1789. szeptember 13.

⁶⁹ Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Acta Cancellariae, 1789. április 26. Schönvisner István levele.

⁷⁰ ...ipsam autem Historiam Typis Sabariensibus edi curare intendo. Iam enim et Typographia provisiva est Sabaria SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 13. Szily János fogalmazványa, 1787. november 4.

⁷¹ II. József a már említett intézkedéseivel központosította a papnevelést, és az így felszabadult épületeket katonai célokra kívánta használni.

⁷² A szombathelyi nyomdászatról ld. bővebben: V. ECSEDY Judit, *Szombathely nyomdászata és története* = MAMŰL, XI, Balassi Kiadó, Bp., 2011, 303–304.

⁷³ *In delectu scribae non sat felix fui, hinc tot in libro rasurae et correcturae, ob quas demisse peto veniam: optoque, ut, qui curam impressionis habiturus est, ad orthographiam diligenter attendat.* Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Acta Cancellariae, 1789. április 26. Schönvisner István levele.

ve elkészítéséhez, és úgy gondolhatta, hogy a nemrég felállított Siess-nyomda még nem alkalmas arra, hogy megfelelő színvonalú munkát végezzen.

Összegzés

A 18. századi Magyarországon az újjáéledő antikvarianizmus, vagyis az ókor iránti tudományos érdeklődés csúcspontja Schönvisner István régész munkássága. Kivételes életművének egyik legnagyobb eredménye az *Antiquitates*, az első tudományos igényű magyar városmonográfia, amelyhez hasonló, forrásokban ugyanolyan gazdag mű addig szinte példa nélküli volt hazánkban. Szily János, Szombathely első püspöke avatott szakértőt választott a város történetjének megírására a tudós könyvtáros személyében, és bár a fennmaradt levelezésük arról árulkodik, hogy nem mindenben értettek egyet, kettejük közreműködése eredményeképpen korszakalkotó mű született.

A levelezésből kiderül, hogy az *Antiquitates* elkészültének közel öt éve alatt felmerülő kérdések megoldását, vagy például az ismertetett régiségek és az azokról készült illusztrációk, valamint a szerződtetett szakemberek kiválasztását is együtt végezték. A levelezés feldolgozása számos bizonytalanságot eloszlatozott a mű kiadása körül, néhány esetben azonban – így például a híres, 18. századi Szombathelyt ábrázoló metszet esetében – új kérdések merültek fel, melyek megoldása további vizsgálandókat igényel.

SÁNTA, SÁRA

The editing history of the first Hungarian city monograph in the light of the correspondence between István Schönvisner and János Szily

The first Hungarian city monograph, the *Antiquitatum et Historiae Sabariensis...* by István Schönvisner was published in 1791, commissioned by János Szily, the first bishop of Szombathely. Their correspondence can be found in the Library of the Diocese of Szombathely, from which we can get acquainted with the process of the creation, through about sixty letters: for example the selection of the resources, the illustration, or the other professionals involved in the publication of the book. In this paper I seek to figure out a few particular essential phases of the nearly five years of work, the problems appeared during this time, based on their correspondence.

Keywords: 18th century, historiography, antiquarianism, archaeology, Schönvisner, Savaria.

KÖZLEMÉNYEK

A Romániai Evangélikus Egyház Gyűjtőlevéltárának a reformációhoz kapcsolódó nyomtatványai. A Romániai Evangélikus (Szász) Egyház Gyűjtőlevéltárának¹ régi könyvvállománya, a jelenlegi katalogizálási állapotot tekintve, ötvenkilenc 16. századi kötetet számlál, a kolligátumok magas száma miatt ez 126 könyvcímet tesz ki. A legkorábbi, Christoph Hegendorf 1529-ben, Wittenbergben (Hans Lufft nyomdájában) megjelent *Dialogi puerilese*, amely korábbi tanára, Petrus Moselanus *Paedologiájával* van egybekötve.² A reformációhoz kapcsolódó nyomtatványok, ti. a reformátorok művei és az általuk kiadott szövegkiadások, bibliafordítások, ágendás könyvek stb. szám szerint nem haladják meg az ötvenkettőt. Túlsúlyban vannak a halotti prédikációk, az énekeskönyvek, versgyűjtemények, valamint az áhítatos irodalom.

A továbbiakban a Gyűjtőlevéltárban őrzött reformátori nyomtatványokat könyv- és olvasástörténeti céllal vizsgáljuk, ezáltal az Erdélybe került kötetek korabeli használatáról, eddig kevésbé ismert részleteket derítve fel. Azon nyomtatványokat elemeztük, amelyekben a bejegyzések szász possessorokra utalnak, illetve a szerzők erdélyi szászoknak dedikálták műveiket.

Egyike a legérdekesebb köteteknek Paul Eber wittenbergi professzor *Calendarium Historicum Conscriptum*ának egy példánya,³ amelyik Johann Michael Ackner (1782–1862)⁴ gimnáziumi tanár, természettudós és régész hagyatékából került egyházkerületünk tulajdonába. Példányunknak több possessorra is volt. Név szerint négyet lehet azonosítani: Agnetha Armbrustert,⁵ id. Daniel Ehrmant, Georg Ehrmant és Andreas Wernert. A nagysink⁶ születésű id. Daniel Ehrmant 1579.

¹ Zentralarchiv der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien. Székhelye: Nagyszeben (németül Hermannstadt, románul Sibiu). <http://www.teutsch.ro/archiv-bibliothek/>. (Letöltve: 2019. 08. 21.)

² Jelzete: 612–I–42.

³ Wittenberg, Crato, 1579, jelzete: 612–II–50.

⁴ TRAUSCH, Joseph, *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Sachsen*, I, Köln, Böhlau, 1983 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 7/I), 3–8.

⁵ Agnetha Ambruster (szül. 1664) neve csupán a felső védőtábla belsején olvasható, más bejegyzést nem készített. Régi szebeni patriciusi családból származott. Apja, Georg Armbruster (†1685), a város polgármestere és a szászok királybírója volt. Első férje, Georg von Klokner (kb. 1662–1693), Szeben belső tanácsosa. Fiúk, Daniel von Klokner (1690–1754), itáliai utazásait követően szintén politikai pályára lépett, 1722-ben belső tanácsos, 1738-ban villicus, 1745 és 1752 között, valamint 1754 elején, konzul. Agnetha Ambruster második férje Friedrich Kirchmeyer von Altkirchen tüzérparancsnok volt. *Kurze Geschichte der Provinzial Bürgermeister von Hermannstadt in Siebenbürgen*, Hermannstadt, Hochmeister, 1792, 153–154. *Siebenbürgische Provinzialblätter*, III, Hermannstadt, Hochmeister, 1808, 149–151.

⁶ Nagysink (németül Großschenk, románul Cincu), egykori szász többségű község Brassó megye nyugati határán.

március 13-án szebeni prédikátorrá iktatták be.⁷ Feljegyzései többnyire családi és személyes jellegűek, köztük lehet helytörténeti érdekesebbeket is találni, mint például a következőt: „fuit terramotus, in Transylvaniae metropoli Cibinio, paulo post horam 8. matutinam dum in templo sacrum perageretur officium, quod summum vocant. Anno 1583”.⁸ Daniel Ehrmann feljegyezi továbbá azonos nevű fia születését (1583. július 14.), valamint azt, hogy Holcmány⁹ lelkészének választották 1585. február 22-én.

Az előzéklapon szereplő Georg Ehrmann, Daniel fia. Feljegyzéseit apja halálának megemlékezésével kezdi: „Anno 1600 /április 19/ obiit in Domino pater meus Clarissimus Dominus Daniel Ehrmannus pastor Ecclesiae Holtzmengensium inter horam 3. et 4. vespertinam”. Rögzít politikai és természeti eseményeket, amelyek többnyire 1601 és 1604 között zajlottak le: Csáky István szebeni blokádja (1601. november 28-tól 1603. január 7-ig)¹⁰, a várost környező falvak felperzselése, a blokád által kiváltott éhínség és drágulás, a tatár hadak okozta károk, tűzvész stb. Az 1603-as pestisjárvány diákáldozatainak említése arra utal, hogy Georg ekkor a szebeni gimnázium diákja vagy akár tanárja is lehetett. Az országos eseményekből csupán egyről számol be: Basta György 1602. július 2-án nyertes tövisi csatája.¹¹ A családiakból a feljebb említetthez csatlakoznak: leánytestvére, Anna Molitoris¹² (1601. február 2.) és édesanyja, Anna Ehrmann (1602. április 15.) elhalálása, illetve nagybátyja, Johann Ehrmann¹³ második házasságkötése egy Agatha nevezetű hajadonnal (1603. május 5.). Ugyanezen év nyarán (július 27.) Georg Ehrmann is megbetegszik a pestisben, de december 26-ra felépül, ekkor jegyezi fel azt, hogy: „Nota hunc die bene”.

Andreas Werner már az előtáblát követő előzéklapon jelentkezik: „Sum ex libris Andreae Wernerj et Amicorum Anno Milesimo Sexcentesimo Quarto”. Werner egy besatírozott nevű berethalomi¹⁴ rektor beiktatását jegyezi be a kalendáriumba, valamint azt, hogy 1609 és 1616 között Besztercén tartózkodott, ahonnan visszatérése után Berethalomban organista lett. Megemlékezik Johann Budacker berethalomi plébános haláláról (1613. január 29.),¹⁵ az 1614. március 14-én el-

⁷ WAGNER, Ernst. *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*, I, Köln, Böhlau, 1998 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 22/I), 61.

⁸ A forrás közlése folyamatban van és külön közleményben fog megjelenni.

⁹ Holcmány (németül Holzmengen, románul Hosman), egykori szász többségű község Szeben megyében, Nagyszebentől északra.

¹⁰ TEUTSCH, Fritz, *Hermannstadt und die Sachsen im Kampf für Habsburg 1598–1605*, Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge, XIV. Band, II. Heft, Hermannstadt, Closius, 1878, 377–378.

¹¹ KÖPECSI Béla, *Erdély története*, I, <http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/112.html>. (Letöltve: 2019. 08. 21.)

¹² Férje, a szászbogácsi születésű sellembergi (németül Schellenberg, románul Șelimbăr, falu Nagyszebentől délkeletre) plébános, Petrus Molitoris–Molnár (kb. 1572–1608). *Chronologisches Verzeichnis der Pfarrer des Hermannstädter Capitels, seit dem Jahre 1527 bis auf gegenwärtige Zeit*, Siebenbürgische Provinzialblätter, III, 8.

¹³ Azonos nevű szebeni diák 1590-ben az oderafrankfurti egyetemen tanult. WAGNER 1998, i. m. 116.

¹⁴ Berethalom, németül BIRTHÄLM, románul Biertan, mezőváros Szeben megyében, Medgyestől északra.

¹⁵ Johann Budacker Besztercén született, 1594-ben a brassói gimnázium diákja volt, 1595 és 1596 között a genfi, aldorfi és strassburgi egyetemeken tanult. Hazatérése után 1601-ben a besztercei gimnázium rektora, 1602-ben szásztörpényi (németül Treppen, románul Târpiu) lelképásztor, de hamarosan Beszterce vezetőlelkészévé választják. Berethalomi lelkésszé 1611-be választják meg, de már püspökké kinevezése előtt meghal. WAGNER 1998, i. m. 152.

hunynt Vincentius Rhenert, Nagysinkszék bíráját (sedis iudex)¹⁶ viszont „amicus meus intimus”-nak nevezi.

A Főkonzisztórium könyvtárából került levéltárunkba egy hármás kolligátum. Legelső nyomtatványa: WESTHEIMER, Bartholomäus, *Troporum Schematum ac Figurarum Communi libellvs*;¹⁷ a második: CHYTRAEUS, David, *Catechesis recens recognita*;¹⁸ a harmadik MAJOR, Georg, *Sententiae Veterum Poetarum per locos communes digestae*.¹⁹ Az első kiadvány gyűjteményünk reformatori műveinek egyetlen Erdélyben nyomtatott példánya. A kötéstábla, az előzéklapok, valamint Westheimer, bázeli nyomdász és buccerianus teológus²⁰ retorikai tankönyvének címlapja hiányoznak. A kötet gerince és 10 első lapja sérült. A könyvtest nedvesség által okozott rongálásnak volt kitéve, ennek megfelelően egyes oldalak vízfoltokat mutatnak. A keménypapírból készült háttábla őrzi az egykori bőrkötést.

David Chytraeus *Catechesis*ének is hiányzik címlapja. A megjelenés éve és helye, valamint a nyomdász neve a kolofonon olvasható. Ez a mű nagyon érdekelhette a kolligátum egykori possessorát, aki főleg az előszóban, valamint a törvénynek szentelt fejezetben szaporán húzott alá teljes passzusokat. Készített öt nehezen olvasható tömör széljegyzetet is.

Major szentenciás gyűjteménye is csonka, a 99. oldaltól kezdődően hiányzik nyolc lap a mű tartalmi részéből, további négy az indexből, amelyek csupán az utolsó oldala maradt fenn.

A legvaskosabb 16. századi kolligátumunk is tartalmaz a reformációhoz kapcsolódó kisebb írásokat. A kötetbe, amelynek borítója kemény papírból készült, 36 nyomtatványt fűztek egybe, többségük alkalmi költemény, de akadnak prózai szövegek is. Három alkotás Melanchthon halálával foglalkozik: WINSHEIM, Veit, *Oratio habita in Funere reverendi et clarissimi viri Philippi Melanthonis*;²¹ SECUNDUS, Petrus Lothicius, *In obitum clarissimi viri Philipp Melanthonis [...] Elegia [...]*;²² BOCERUS, Johann, *Epicedion reverendi, et clarissimi viri D. Philippi Melanthonis*.²³ A Winsheim-féle oráció a Melanchthon-életrajzok egyik fő forrása, címlapja két possessori bejegyzéssel rendelkezik, amelyek Szikszai Fabricius Balázs²⁴ és Szikszai Fabricius Demeter²⁵ nevét tartalmazzák. A gyászbeszéd üresen maradt három utolsó lapjára Demeter feljegyzett egy, a Kerecsényi László, Békés megye főispánja és gyulai várkapitány, 1561. február 2-án, Gyulára való bevonulására költött verset, amelyet már 19. századi kutatás is felfedezett magának.²⁶

¹⁶ Vincentius Rhe(i)ner 1612-től látta el ezt a tisztséget. Arhivele Naționale ale României – Serviciul Județean Sibiu, Parohia Evanghelică C. A. Mediaș, registru nr. 4, jelzet: SB–F–00100–1–4, 17.

¹⁷ Kolozsvár, Heltai, 1562, RMNy, 187.

¹⁸ Wittenberg, Crato, 1562.

¹⁹ Wittenberg–Lipce, Rhambau, 1560, jelzete: 612–I–55.

²⁰ STRASSER, O. E., *Westheimer, Bartholomäus = Die Religion in Geschichte und Gegenwart* (a továbbiakban: RGG), VI, hg. von Kurt GALLING, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1962, 1666.

²¹ Wittenberg, Seitz, 1560.

²² Wittenberg, Crato, 1560.

²³ Wittenberg, Crato, 1560, jelzete: 612–II–87.

²⁴ Szikszai Fabricius Balázs (1530–1576) Kassán tanult és különböző helyeken rektor. 1561-ben ment Wittenbergbe és a következő év április 1-jén indult haza és a pataki iskola rektora lett. 1564 és 1566 között kolozsvári, majd újból pataki rektor. SZABÓ András, *Coetus Ungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017, 245–248.

²⁵ Szikszai Fabricius Demeter, Balázs öccse, 1557-től Gyulán rektor, 1561-ben bátyával együtt megy ki Wittenbergbe, ahonnan 1563. augusztus 6-án indult haza. Uo., 249.

²⁶ BUNYITAY Vince, *Kerecsényi László békésmegyei főispán – gyulai vár- kormányzó – és alsó-magyarországi főkapitánynak 1561. febr. 7-én Gyulára való bevonulására írt üdvözlő vers*

A kolligátumnak van egy másik erdélyi vonatkozása is: Kecskeméti Agricola János két egymástól független propemptikonja: *Ecloga propemptica reverendo viro, doctrina, et pietate praestanti D. Tito Amicino Coronensi*,²⁷ illetve: *Carmen Propempticon [...] D. Benedicto Keczkemeti*.²⁸ Az első a szász egyháztörténet egyik rejtélyes alakjához fűződik, Titus Amicinushoz, aki 1553-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Két év után felszentelték és visszaküldték szülővárosába, Brassóba, ahol prédikátorként működött.²⁹ Ezután egy második wittenbergi tartózkodás következett, majd 1561. május 26-án beiktatták a brassói főlelkészi állásba. A korabeli beszámolók szerint fellépése „zavargásokat” okozott, és ugyanebben az évben le is váltották. Kecskeméti Agricola *ecloga propempticája* azért is fontos, mert megemlíti, hogy a szülővárosából Wittenbergbe menekülő Amicinust 1563-ban meghívták Kolozsvárra, ahol lelkipásztorként működött 1566. augusztus 29-én bekövetkezett haláláig.³⁰

Szintén Wittenberghez kötődik a következő kötetünk is: *Omnium Operum [...] Martini Lutheri [...] Tomus Quartus [...] Continens Enarrationes in Ecclesiasten, Cantica Canticorum, Esaiam, Ezechielem, Danielelem, & in Prophetas minores*.³¹ Az időközben restaurált bőrkötésű könyv címlapja hiányzik, pontos címét, megjelenési évét és a többi könyvészeti adatot az oldalszám és tartalomjegyzék alapján, más példányokkal történő összehasonlítás után állapítottuk meg. Az előtábla előzékei öt wittenbergi professzor, Melanchthon, Johannes Bugenhagen, Johannes Forster, Georg Major és Paul Eber albumbejegyzésre emlékeztető ajánlásait tartalmazza. A kötet sorsáról meg tudjuk, hogy egy Paul Fridrich nevezetű, erdélyi származású diák tulajdona volt (1550. október 11-én jegyezték be nevét az egyetem anyakönyvébe), amint ezt Eber is megjegyzi: „scribebat in gratiam Pauli Fridrichi Transylvani 1553”. Nem ismerjük ennek a szász diáknak a további sorsát, mivelhogy neve nem fordul elő a hazai lelkipásztori vagy prédikatori lajstromokban. 1887-ben a kötet a nagyszebeni könyvkereskedő és kiadó, Franz Michaelis tulajdonában volt.³² Az első előzéken olvashatjuk, hogy 1964-ben Hermann Binder püspökhelyettes megajándékozta vele a 80. évét betöltő főnökét, Friedrich Müller-Langenthal.

Az előzéken kezdődnek a professzorok ajánlásai. Melanchthon első írása egy 16 soros vers, amelynek előljáró mottója: „de dicto non potest sibi homo sumere quidquam nisi datum sit ei a Deo” (János 3,27 szabad fordításban). A vers arra inti olvasóját, hogy hivatalában Istenhez és Jézus Krisztushoz forduljon segítségért. Melanchthon ezen epigrammáját többször is dedikálta 1554 után,³³ tehát ez az erdélyi dedikáció a legkorábbi. Melanchthon második írása az ún. *Traditio domus*

Szikszay Fabriczius Demetertől, A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 1890/1891, összeállította Dr. Karácsonyi János, 15. kötet, Gyula, A Társulat kiadása, 1891, 110–112.

²⁷ Wittenberg, Lucius, 1563.

²⁸ Wittenberg, Lucius, 1563.

²⁹ PHILIPPI, Paul, *Luthers umstrittenen Erbe in Wittenberg und in Kronstadt, Ein neues Dokument über Titus Amicinus = Gefördert und geeignet, Die Kirche der Siebenbürger Sachsen und ihr lutherisches Erbe: Festschrift zum 500. Geburtstag D. Martin Luthers*, hg. von Hermann Pitters und Gerhard Schullerus, Sibiu-Hermannstadt, Das Landeskonsistorium der Evangelischen Kirche A. B. in der Sozialistischen Republik Rumänien, 1983 (Beihefte der „Kirchlichen Blätter”, 4), 101–103.

³⁰ *Uo.*, 109.

³¹ Wittenberg, Lufft, 1552, jelzete: 612–IV–3.

³² MICHAELIS, Ludwig, *Bericht über neuaufgefundene Handschriften von Melanchthon, Bugenhagen, Georgius Maior und Paulus Eberus aus dem Jahre 1553 = Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 10(1887), 85.

³³ HAMMER, Wilhelm, *Die Melanchthonforschung im Wandel der Jahrhunderte*, II, 1800–1965,

Eliae: „sex millia Annorum Mundus Et postea destructio Duo millia annorum. Inane Duo millia annorum. Lex Duo millia annorum, Dies Messiae Et si qui anni ex his deerunt, propter peccata nostra quae multa sunt”. Melanchthon a Talmudból veszi át és 1532-ben beépíti Johann Carion matematikus és asztrológus által készített *Chronicon Carionis* kiadásába.³⁴

Bugenhagen egy ötsoros epigrammát költött a Krisztus által szerzett ismeretekről, amellyel már 1546-ban találkozhattunk egyik levelében.³⁵ A hebraista Forster egy teljes dogmatikai szentenciát jegyzett be, Isten Igéjének helyes „felboncolásáról”.³⁶ Eber szintén egy 16 soros latin epigrammát írt Fridrichnek, amelynek mottója a *Septuagintából* vett két vers: „menj be népem, menj be szobáidba, és zárd be ajtóidat utánad, és rejsd el magad rövid szempillantásig, míg elmúlik a bús harag! Mert imé az Úr kijő helyéről, hogy meglátogassa a föld lakóinak álnokságát, s felmutatja a föld a vért, és el nem fedi megöletteit többé” (Ézsaiás 26,20–21).³⁷

A reformátorok műveit a közelmúlt történeteinek feljegyzésére is felhasználták. A nagyapoldi evangélikus egyházközség könyvtárából került hozzánk egy zsoltárkommentár Luther tollából: *Der Dritte Teil der bücher des [...] Martini Lutheri: darin zusammen gebracht sind christliche vnd tröstliche Erklerung vnd auslegung der furnemesten Psalmen*,³⁸ amelynek egykori possessora Erdély és a százok 1599 és 1602 között lezajlott eseményeiről számol be. A nyomtatvány kötése siralmas állapotban van. A falemezekből készült fatáblák egykor bőrrel voltak bevonva, amelynek nyoma már csak a háttáblán található. Az előtáblának csupán egy 3 cm-es, a gerinchez közeli része maradt fenn, amelynek belsején a következő possessori bejegyzés töredéke olvasható: „Gutteter, [...] Chry- [...] [...]”³⁹-laten”. Az előtábla előzékei, valamint a címlap hiányoznak. Az Melanchthon által fogalmazott előszó hat lapját kitépték. Az egyetlen széljegyzet alapján ez a bizonyos Chry[stianus] 1610-ben Szebenben tartózkodott. A háttábla három előzéklapján, valamint maga a tábla belsején olvashatóak a kortörténeti bejegyzések.

A továbbiakban azokról a kötetekről lesz szó, amelyek élethűen tanúskodnak a százok által kézbe vett reformátori kiadványokról.

A gnéziólutheránus irodalmat leginkább a következő, két művet tartalmazó kolligátum képviseli:⁴⁰ első darabja ALTHAMER, Andreas, *Conciliationes Locorum Scripturae qui specie tenus inter se pugnare videntur Centuriae duae*;⁴¹ második darabja ANDREAE, Jakob, BRENZ, Johannes, *Simplex ac dilucida expositio Sententiae De Coena Domini ex qua summa controversiae/ quae de illa orta est facillè cognosci potest/ scripta Germanicè à Doctore Iacobo Andreae/ Pastore Goppingensi:*

Gütersloh, Gerd Mohn, 1968 (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, XXXVI), 173, 356, 387, 810, 898.

³⁴ BEN-TOV, Asaph, *Eine späthumanistische Konfessionalisierung der Antike, Die Griechen in der protestantischen historia universalis = Antikes erzählen, Narrative Transformationen von Antike in Mittelalter und Früher Neuzeit*, hg. von Anna Heinze, Albert Schirrmeyer, Julia Weitbrecht, Berlin/Boston, De Gruyter, 2013, 123.

³⁵ HAMMER, Wilhelm, *Die Melanchthonforschung im Wandel der Jahrhunderte, III: Nachträge und Berechtigungen 1519–1970*, Gütersloh, Gerd Mohn, 1981 (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, IL), 484.

³⁶ MICHAELIS 1887, i. m. 87–88.

³⁷ *Uo.*, 88–89. A fordítást a Károlyi-Biblia alapján idéztem.

³⁸ Wittenberg, Lufft, 1550, jelzete: 612–IV–106.

³⁹ Az idézetben a szögletes zárójelek közé helyezett pontok a hiányos szövegrészeket jelzik.

⁴⁰ Jelzete: 612–II–1121.

⁴¹ Nürnberg, Hayn, 1553.

& nunc in gratiam externarum Ecclesiarum Latiné reddita Cum Praefatione Ioannis Brentij.⁴² A fatablás, metszett bőrkötésű kötet jó állapotban van, egyetlen hiányos helye, a címlap jobb-alsó sarka.

A *Conciliationes* szerzője, Andreas Althamer (1500–1538), Nürnbergben hitvitázott Hans Denck anabaptista teológussal, majd 1528-tól a Sebaldskirche prédikátora volt. Aktívan részt vett az Ansbach környéki brandenburgi területek reformációjában (1524–1533). Egy káté és egy egyházi rendtartás (Kirchenordnung) szerzője.⁴³ A kiadvány tartalma 200 rövid magyarázat olyan bibliai versekhez, amelyek látszólag ellentmondanak egymásnak. A szerző módszerét a következőképpen lehet összefoglalni: „Collatio Scripturarum conciliat unione”.⁴⁴ Az egymásnak ellentmondó igehelyeket bibliai idézetek alapján egymással összehangolja és beilleszti a lutheránus dogmarendszerbe. Mindenik „centuria” gyakorlati példákkal zárul.

Az előtábla borítóján utólag tintával kifestett monogramot (superexlibris) találunk: „M. H. B. 1560”, ám alaposabb vizsgálódás után megállapíthattam, hogy az eredetileg bemetszett monogram: „L. B. B. 1560” volt. A címlapon a következő bejegyzés olvasható: „Ex libris: M. H. B. A(nn)o 1566 3. Feb.(bruarii). d(ie). 50”, ez a vásárlás dátumára utal. A borítóbelső és előzék sem segítenek a possessor identitásának megfejtésében, mivelhogy többnyire bibliai idézetek és teológiai értelmezéseket tartalmaznak. A rendelkezésünkre álló lelkészi lajstromok alapján sikerült vizsgálni a monogramot azonosítani: Laurentius Bombrecher BIRTHALBENSIS 1559-ben a brassói gimnáziumban tanult, és 1560-ban Wittenbergben prédikátorrá szentelték.⁴⁵ „M. H. B.” esetleg egy másik berethalomi prédikátor vagy iskolamester lehetett. A gyülekezet a 16. században egyidejűleg 2-3 prédikátort alkalmazott. Vizsgált teljes prédikatori vagy rektori lajstrommal ebből a századból nem rendelkezünk.⁴⁶

A bejegyzések és kézírások jellege azonos, koromfekete, barna-zöldesbarna, illetve vörös tintával készültek. Egyes bejegyzések, illetve címsorok elegáns antiqua stílusú betűkkel íródtak, míg mások kusza kézírással. Minden bizonnyal nem egyszerre keletkeztek.

A borítóbelső és előzék bejegyzéseinek jellege bibliai és filológiai. Találkozunk bőven bibliai idézetekkel, illetve azok magyarázatával is. Az előtábla belseje a Jeremiás próféta sirmait idézi. Az istentelnek megbüntetéséhez a possessor egyik nembiblikus bejegyzésével találkozunk: „Dives aut iniquus est aut inqui haeres”. Az előzéklapra feljegyzi: „Praedicatio poenitentialis Jer(ermia). 28”, alatta egy 9 soros idézet olvasható, amellyel David Chytraeus a Babilóniai torony építését magyarázza egyik kommentárjában: „[Itaque,] sapiens quidam princeps interrogatus cur non extrueret in sua ditione arces munitas [?]; respondet se unam habere munitionem firmissimam cuj nomen sit, turris fortissima, Nomen Domini. Deinde habere se fideles subditos. benevolos vicinos et mediocres cupias infinitum, qui non armis tantum sed et[iam] precibus pugnare possint”.⁴⁷ Feljegyzőnket továbbá érdekli az úrvacsorai fogalmak etimológiája is: „testamentu a testare [...] oranmentum a ornare, sacramentum a sacrare”. A háttábla belsején és az előzéklapon szinten egy bibliai, valamint egy Cicero-idézet olvasható.

⁴² Frankfurt am Main, Braubach, 1559.

⁴³ KOLBE, Theodor. *Althamer, Andreas = Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* (a továbbiakban: RE), hg. von Albert Hauck, I. Band, 1896, 413–414.

⁴⁴ ALTHAMER, Andreas, *Conciliationes Locorum Scripturae*, Nürnberg, Hayn, 1553, [szám nélküli 12. oldal].

⁴⁵ WAGNER 1998, i. m. 55; SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, IV), 149.

⁴⁶ Johann Michael SALZER, *Der königlich freie Markt BIRTHÄLM, Ein Beitrag zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, Wien, Graeser, 1881, 450–452, 508–512.

⁴⁷ CHYTRAEUS, David, *In Genesin ennaratio recens recognita*, Wittenberg, Johannes Crato, 1576, 282. A szögletes zárójelek közé szorított szövegrészek a bejegyzés kihagyásait képezik.

A széljegyzetek között találunk két hosszabbat. Az elsőt a következő ígehelyek magyarázata aljára jegyezte fel: „perdes omnes qui loquuntur mendacium, Psalm. v. Abraham menitus est & non persit, (Genesis 12.)”. A possessor hozzátold egy másik öszövettségi ígét, „coram Pharaone. regem Egyptior[um]. Item mentitus est Isaac coram Abimelech. Gen(esis). 26”. A lap alján idézi a hazugság hármasság voltát, amint az Peter Lombardusnál is előfordul: „triplex mendacium: 1. Perniciosorum, quod fit injusta voluntate nocendi [...] 2. Officiosorum, cum [...] justam et honestam [...] aliquid occultati [...] 3. Jocosorum, ut sunt poemata, et false dicta etc.”⁴⁸ Possessorunk megjegyzi, hogy az utolsó két típus nem kimondottan bűn, de tartani kell attól, hogy ne ártsunk akarattal (*voluntate nocendi*). A második hosszabb széljegyzet a IX. számú magyarázatnál⁴⁹ fordul elő: „differunt natura & officio. Alius est Deus natura. Alius item qui officio Deus [...]”.⁵⁰ Mózes, Isten parancsára, a Mindenható szerepét magára vállalja, hogy megbüntesse a fáraót, de természetesen végig ember maradt.

A possessor bejegyzések, széljegyzetek és aláhúzások alapján elmondhatjuk, hogy a nyomtatvány használata megfelel egy egyetemet járt prédikátor könyvhasználatának, aki értett a biblia-magyarázathoz, ismerte a klasszikus auktorokat, humanista műveltséggel rendelkezett. Althamer polemizálásának recepciója annyiban észlelhető, hogy azon a helyen, ahol a reformátor kifejtette, hogy az anabaptisták a *justitiam operibus*nak vannak elkötelezve és inkább Krisztus királyságának lényegtelen részleteivel foglalkoznak, itt possessorunk feljegyezte a lap margójára az „anabaptista” szót.

A *Simplex ac dilucida expositio* szerzője Jakob Andreae (1528–1590). A stuttgarti pedagógiumban, illetve a tübingeni egyetemen tanult, 1546-ban a stuttgartiak prédikátorrá választották. Miután megszerezte a doktori címét, 1553-ban a württembergi fejedelemséghez tartozó Göppingenbe kaptt meghívást, ahol előbb plébános, majd szuperintendens volt. Innen vezette be a környéki tartományokba a reformációt. Johannes Brenz közeli munkatársa. Számos dispután vett részt, mindig is kitartott a Brenz által fogalmazott *ubiquitas* és *communicatio idiomatum* tanai mellett. 1559-ben aláírta a Stuttgarti Hitvallást.⁵¹ Miután a wolffenbüttel-braunschweigi tartományban bevezette a reformációt, 1568 és 1580 között az Egyességi irat (Formula Concordiae)⁵² egyik munkatársa volt.⁵³

A levéltárunkban őrzött értekezése a Johannes a Lascóval folytatott hitvita eredményeként keletkezett 1556-ban. Fő célja, Brenz előszava alapján, beszámolni az úrvacsorai hitvita állapotáról, valamint az egymással vitázó pozíciók bemutatása.⁵⁴

⁴⁸ STONE, Martin W. F., *In the Shadow of Augustine, The Scholastic Debate on Lying from Robert Grosseteste to Gabriel Biel = „Herbst des Mittelalters?” Fragen zur Bewertung des 14. und 15. Jahrhunderts*, hg. von Jan A. Aertsen, Martin Pickavé, Berlin, Walter de Gruyter, 2004 (Miscellanea Mediaevalia, 31), 288.

⁴⁹ Címe: „Deus tuus unus est, Deut(eronomium). vi. Ego constitui te Deum Pharaonis, Exodi”. ALTHAMER 1553, i. m. XX.

⁵⁰ ALTHAMER 1553, i. m. vii.

⁵¹ Az 1559-es stuttgarti zsinaton a német lutheránus egyházak elfogadták Brenz krisztológiai és úrvacsorai tanait. WAGENMANN, Julius August, HERMELINK Heinrich, *Stuttgarter Synode = RE, XIX, 1907, 116–119.*

⁵² A *Formula Concordiae* a lutheránus egyházak utolsó reformációkori hitvallása, amelyet 1577-ben, azért fogalmaztak, hogy az egyházban létező különböző teológiai irányzatokat közös nevezőre hozzák és a református felekezettől láthatóan eltávolodjanak. FRANK, Franz, SEEBERG, Reinhold, *Konkordienformel = RE, X, 1901, 732–745.*

⁵³ WAGENMANN, Julius August, KOLBE, Theodor, *Andräe, Jakob = RE, I, 501–505.*

⁵⁴ ANDREAE, Jakob, *Kurtzer vnd einfeltiger Bericht von des Herrn Nachtmal*, Tübingen, Morhart, 1557, i.

Példányunk possessora alig nyúlt hozzá a nyomtatott szöveghez, mindössze hat széljegyzet, Ágoston nevének említése és néhány aláhúzás található a kötetben. A leghosszabb széljegyzet azon a meg nem számozott oldalon található, amelyen Brenz második *ubiquitas*-prédikációja kezdődik: „P. M. – Enter praesenter Deus hic et ubique potenter. Praesentemque Deum quaelibet herba refert”. A monogram jelentése valószínű Philipp Melanchthon. Az idézet első mondata egy középkori szoklioni, amelyet a reformátor is ismert.⁵⁵ A második egy proverbium, amelyet egy középkori ismeretlen szerzőnek tulajdonítanak.⁵⁶ Az aláhúzások több ízben a Luther véleményét magyarázó sorok alá kerültek. Possessorunkat Zwingli úrvacsorátana nem érdekelte.

Könyvtárunk tulajdonában van Wolfgang Musculus (1497–1563) fő művének egyik példánya is: *Loci Communes Sacrae Theologiae*.⁵⁷ A kötet az ecéli⁵⁸ evangélikus egyházközség tulajdonából került hozzánk. A falemezről készült táblákat metszett bőrbe vonták. Az egykori fémkapcsokból csupán a rögzített részek maradtak fenn. Az előtábla belsejéről leragadt lapon, halványbarna tintával, ez a bejegyzés áll: „D(esiderius) ERAS(MUS): In parabolis Draconites nec poliri po(tes)t, nec arte(m) admittit: Ita Divina (Scri)ptura suum h(ab)et nitore(m), nec artifi(cium) philo(s)phiae aut Rhetorices admittit”.⁵⁹ Az címelőzőken egy még halványabb bejegyzés észlelhető: „HILARIUS Non convenit nos esse imapt(i)e(n)tes in ignoratione Dei. Si ferimus placide, quod plurima scire nequimus obruta quae voluit sensibus esse Deus: Cur non ferre pia moderati mente velimus, Sie decreta Dei nos quoque multa latent”.⁶⁰

A két idézet alatt található a következő exlibris fekete tintával: „ex libris Johannes Seüvertt Bogati”,⁶¹ az oldal alján viszont egy sokkal újabb kézírással: „Georg. Roth”. Egy 16. századi szászbogácsi⁶² származású, vagy ottan tevékenykedő Johann Seivertről nincsenek adataink. Ami Georg Roth személyét illeti, létezett egy azonos nevű, aki Segesvárt volt orvos, 1669-ben rövid ideig kisselyki⁶³ lelkész volt. Felesége Sara Seiwert, akit 1658-ban vett el. Nem kizárt, hogy kötetünk a menyasszony hagyatékából való.⁶⁴

Hasábjai kb. 30, egy kéztől származó széljegyzetet tartalmaznak, többségük rövid megjegyzés ige hely alakjában, a possessori bejegyzésekhez hasonlóan, fekete, illetve világosbarna tintával. Ezek közül érdemes azokat megemlíteni, amelyek hivatkozásokat tartalmaznak. A *De Operibus Dei* fejezetben, a teremtés célja kapcsán megjegyzi: „vide Instit(utio). Cal(vini). Cap(ut): 14. dist(i-

⁵⁵ *Corpus Reformatorum, Volumen IX*, ed. Carolus Gottlieb Bretschneider, Halis Saxonum, apud C. A. Schwetschke et filium, 1842, 326.

⁵⁶ CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, *Magyar Arión*, Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről, Bp., rec.iti, 2011, 92–93.

⁵⁷ Bazel, Hervagius-Bischof, 1567, jelzete: 612–II–1865.

⁵⁸ Ecel (németül Hetzeldorf, románul Ațel), egykori szász többségű falu Szeben megyében, Medgyestől keletre.

⁵⁹ Kihagyásokkal átvett szöveg. Lásd: ERASMI, *Opera omnia, tomus primus*, Lugdum Batavorum, Vander, 1703, 599.

⁶⁰ Szinte szó szerint megegyezik a következővel: STRIGELII, *Poematum Liber I.*, Ienae, Ritzenhayn & Rebart, 1560. A kötet oldalai nincsenek megszámozva. A fejezet címe: *Loci Sacrae Scripturae, Dictum Hilarii*.

⁶¹ Származási helyére utalhat: Oláhbogát (németül Reichhof, románul Bogatu Român), falu Szeben megye délnyugati részén.

⁶² Szászbogács (németül Bogschdorf, románul Băgaciu), egykori szász többségű falu Maros megyében, Dicsőszentmártontól délkeletre.

⁶³ Kisselyk (németül Kleinschelken, románul Șeica Mică), egykori szász többségű falu Szeben megyében, Medgyestől délnyugatra.

⁶⁴ WAGNER 1998, i. m. 264.

chon). 21. 22. lib(er). 1°. A *De Lapsu Hominis*ban viszont Victorin Strigelius (1524–1569)⁶⁵ *Locijára* hivatkozik: „wictorini in h(u)nc locum”. A *De Sacris Scripturis*ban viszont Rudolph Gwalther egyik prédikációjára vonatkozik, amelyben egy rövid „sacrae scripturae methodus”-t vélt találni.⁶⁶ Melancthon nevét egy, a nyomtatott szövegben előforduló idézet mellé írta ki; Ágostoné viszont a *De bonis Operibus* fejezetben fordul elő, szintén egy idézet kapcsán. A *De Coena Domini* fejezetben possessorunk ki is írta az idézetet a margóra: „non manducatur corpus Christi et non bibet de corpore Christi”. A *De Judiciis Dei*ben azon paragrafus mellé, amely a gonoszok kényelmes életviteléről, valamint az igazak szerencsétlenségéről tárgyal, bejegyzi: „idem fit cu(m) Johanne Friderico etc.” Feltehetőleg I. Johann Friedrich szászországi választófejedelemről lehet szó, aki a schmalkaldeni háborúban (1546–1547)⁶⁷ szenvedett veresége után öt évre császári fogságba került. Fontos pártfogója volt a protestáns ügynek.⁶⁸ Az aláhúzott fejezetek olyan témaköröket fednek le, amelyek jellegzetesek voltak a korabeli lutheránus-református hitvitákban: *De discrimine Veteris ac novi Testamenti*; *De libero arbitrio*; *De redemptione generis humanae*; *De signis sacramentorum*; *De Coena Domini* stb.

A kötet nem csupán a possessor skolasztikai és poétikai ismereteiről tanúskodik, hanem a református és filippista (melancthoni ihletődésű) irodalomban való járatosságáról, ami viszont nem egyedülálló a korabeli szász lelkészi karban.

Széljegyzetekben szintén gazdag kötetünk Béza *Újszövetsége: Iesv Christi D(omini) N(ostr)i Novum Testamentum Gr(aecum). & Lat(atinum). Theodoro Beza interprete*.⁶⁹ Fából készült háttáblája kettészakadt, metszett bőrkötése megrongálódott, az egykori fémkapcsok alapzata viszont megmaradt. Az előtábla kötésén a következő monogramot olvassuk: „D. V. R. 1586”, íróját a riomfalvi⁷⁰ születésű Daniel Urdesiussal azonosíthatjuk, aki 1581-ben a brassói gimnáziumba, majd 1586-ban az oderafrankfurti egyetemre iratkozott be.⁷¹ További pályafutásáról nem tudunk semmit, de feltételezzük, hogy a kötetet peregrinációja alatt vásárolhatta. A többi bejegyzésekkel rendelkező possessorok egyike sem tanult külföldön.

Az előtábla belseje a következő possessori bejegyzést tartalmazza: „suum fecit Johannes Seiverth Martschelkensis⁷² d. 65 anno Vltimi temporis sI fIDIs CVI fIDAs VIDE prid(ie). Jdus Jan(uar)ii”. A nagybetűk összeadásával az 1616-os évet kapjuk. A possessor személyét illetőleg Wagnerra hivatkoznánk, aki egy azonos nevű, 1588. október 16-án Nagyselyken született lelképásztort ismer. Seiverthet 1616-ban segesvári rektornak nevezték ki, majd prédikátor volt ugyanitt. Nagyselyken

⁶⁵ Korai filippista, mestere *Locijáról* tartott több előadást, Wittenberg, Erfurt, Jéna, Leipzig és Heidelberg egyetemein. Élete utolsó éveiben kálvinistává lett. WAGENMAMM, Julius August, KOLBE, Theodor, *Strigel, Victorinus* = *RE*, XIX, 1907, 97–102.

⁶⁶ Rudolphi GWALTHERI, *In Epistolam D. Pauli Apostoli Ad Romanos Homiliarum Archetypi*, Zürich, Froschauer, 1590, 279–281.

⁶⁷ Az ún. schmalkaldeni háborúban V. Károly német-római császár szétverte a Schmalkaldeni Szövetségben tömörülő, többnyire protestáns választófejedelemeket. *Károlyi Árpád, Magyar huszárrok a schmalkaldeni háborúban* = *Századok*, 7(1877), 642–645.

⁶⁸ FLATHE, Theodor *Johann Friedrich (Kurfürst von Sachsen)* = *Allgemeine Deutsche Biographie*, 14, 1881, 326–330.

⁶⁹ *Genf, Stephanus*, 1580, jelzete: 602–II–1694.

⁷⁰ Riomfalva (németül Reichesdorf, románul Richiș), egykori szász többségű falu Szeben megyében, Medgyestől délkeletre.

⁷¹ WAGNER 1998, i. m. 126.

⁷² Nagyselyk (németül Martktschelken, románul Șeica Mare), egykori szász többségű falu Szeben megyében, Nagyszebentől északra.

1623-ban, majd 1628-tól tíz éven keresztül Kisselyken lelkészkedett.⁷³ Ezen bejegyzés fölött a következő olvashatjuk, a két hosszabb széljegyzettel azonos kéztől: „tu supplex ora, tu protege, tuque labora [...]”, alatta egy *Caesareae Eusebius Historia Ecclesiasticá*jának latin kiadásából vett idézet került: „laudare oportet, et absque invidia amplecti, si quid recte dictum est: discuti vera et discerni, si quid minus sane scriptum est”.⁷⁴ A címlapon – a szászkeresztúri⁷⁵ evangélikus egyházközség pecsétjét leszámítva – a következő possessorok nevével találkozunk: „Johannis Seivert Kischelkensis Paulus Vitoris Meschendorf(ensis).⁷⁶ Mich(ael). Schmidt Diac(on)”. A kisselyki Johann Seiverth az előző Johann Seiverth fia, Nagyselyken született, és a segesvári gimnázium, valamint a szatmári református kollégium diákja volt, 1636-ban Kisselyken volt prédikátor.⁷⁷ Paul Vitoris-Binder, Szásmúzsán⁷⁸ született, 1564-ben Brassóban diákoskodott, 1577-ben prédikátor volt Szásmúzsán, majd lelkipásztor Vurpódon⁷⁹, 1598-ban halt meg.⁸⁰ Michael Fabri-Schmidt Mesén született, ahol 1628-ban prédikátorrá szentelték.⁸¹ A címlap alját kivágták, az évszám alatt kézírás nyoma látható. A háttábla előzéklapja a vasárnapi episztolai és evangéliumi igék konkordanciáját tartalmazza.

Megítélésünk szerint a széljegyzetek többsége egy kézből származnak (talán Urdesiustól), vékony hegyű tollal, barnás-vöröses tintával. Vastaghegyű tollból csupán egy-két széljegyzet származhat, viszont a vásár- és ünnepnapok megnevezései, *Petri et Pauli, post F(estum). Trinit(at)is* VI. stb. feljegyzése olyan igehelyek fölé, amelyeket a prédikációk és liturgiára való felkészülésre használhattak, más kézből valók (talán az idősebb Seiverthé).

Az Újszövetség első hasábján, Jézus családfájánál feljegyzi az Urdesius írására emlékeztető kéz, de ahhoz képest kevésbé tetszetős, apró betűkkel, Lucas Osiander (1534–1604)⁸² nevét, megmagyarázza, hogy a Máté és Lukács evangéliumában bemutatott családfák annyiban különböznek egymástól, hogy míg az első József vonalán jut vissza Dávidig, addig az utóbbi Mária felmenőin keresztül kapcsolódik a királyi családhoz. Osiander nevét viszont azért említi, mert az 1600-as tübingeni Szentírás-kiadásában egy Mária-családfát is közöl.⁸³

Ugyanez a kéz Simeon énekéhez azt fűzi hozzá, hogy ennek eredete a rabbinikus irodalom, éspedig egy bizonyos Jonathán rabbi, aki a héber bibliát arámi nyelvre fordította. Bizonyítékul Ézsaiás próféta könyvéből idéz (7,14): „ecce virgo concipiet etc.” Ennek az igehelynek rövid homiletikai magyarázata következik, amelyet, az oldal aljához közeledve, egyre nehezebb kibogozni, de annyi bizonyos, hogy eredete a következő: „ex concione Georgij Melae”.⁸⁴ Georg Melas

⁷³ *Uo.*, 285.

⁷⁴ EVSEBIL, *De historia ecclesiastica tomus tertius*, Basel, Petri, 1542, 134–135.

⁷⁵ Szászkeresztúr (németül Deutschkreuz, románul Criș), egykori szász többségű falu Brassó megyében, Köhalmotól északnyugatra.

⁷⁶ Mese (németül Meschendorf, románul Meșendorf), egykori szász többségű falu Brassó megyében, Köhalmotól északnyugatra, Szászkeresztúr szomszéd falva.

⁷⁷ WAGNER 1998, i. m. 285.

⁷⁸ Szásmúzsna (németül Meschen, románul Moșna), egykori szász többségű falu Szeben megyében, Medgyestől délkeletre.

⁷⁹ Vurpód (németül Burgberg, románul Vurpăr), egykori szász többségű falu Szeben megyében, Nagyszebentől északnyugatra.

⁸⁰ *Uo.*, 54.

⁸¹ *Uo.*, 168.

⁸² A württembergi választófejedelemben működő lutheránus szuperintendens. 1573-ban és 1586-ban jelent meg Tübingenben hét kötetben a *Vulgáta* magyarázata, amelyet iskolai használatra szánt. WAGENMANN, Julius August, BOSSERT, Christoph G., *Osiander = RE, XIV*, 1904, 509–512.

⁸³ OSIANDRI *Biblia Sacra*, Tübingen, Gruppenbach, 1600, az *Újszövetség* címlap verzóján.

⁸⁴ WAGNER 1998, i. m. 85.

(1537–1592), szebeni születésű lelkipásztor. Brassóban és Wittenbergben (1562) tanult. 1562-ben riomfalvi plébánosnak szentelték fel (miután 1559-ben ugyanitt iskolamester volt), utólag több helyen lelkészkedett, és 1582-től nagyszebeni plébános volt. Melas akár Urdesius iskolamestere is lehetett Riomfalván.

Találunk olyan széljegyzeteket is, amelyek irodalmi hivatkozásokat tartalmaznak. A 39. oldalon a possessor a következő ígeversben: „necesse est enim, vt veniant offendicula” (Máté 18,7) aláhúzza a *necesset*, hozzáfűzve az oldal margójára: „solutionem obiection(um) quae hinc extruat(ur) ad stoicam necessitatem confirmandam vide Ethicis Strigelij pag(ina) 277.”⁸⁵ A 9. versben „et si oculus tuus facit ut tu offendas, erue eum” aláhúzza az *oculus tuus*, megjegyezve: „vide Strigelij Dia(lecti)ca pag(ina) 1039 ubi inquit Figura est non asse(n)tiendum esse doctori vel gubernatori abducendi anumum a Deo”.⁸⁶ Erre a két Strigelius-műre többször is hivatkozik possessorunk. Más megnevezett szerzők Melanchthon és Matthaeus Dresser (1536–1558).⁸⁷ A János Jelenéseit követő óegyházi hitvallások kezdeteihez az a kéz rögzített széljegyzeteket, melyek Jézus családfájához és Simeon énekéhez már megtette. Ezek egyháztörténelmi adatokat tartalmaznak.

Református kiadójától eltekintve, ez az Újszövetség az erdélyi szász papok és prédikátorok filippista szimpátiáit hivatott aláhúzni, egy olyan időszakban, amikor az egyházi és világi vezetőség ellenségesen kezdett figyelni a „kriptokálvinistákra”. Mathias Schiffbaumer (1601–1611)⁸⁸ halála, Simon Paulinus segesvári vezetőlelkész megdorgálása (1615),⁸⁹ de főképp az 1650-es vizitáció után egyre kevesebb filippistával találkozunk.⁹⁰

A reformátori művek példányainak tanulmányozása során a következő megállapításokhoz jutunk: a többi 16. századi kiadványhoz hasonlítva, példányszámuk alacsony, bejegyzéseik többnyire bibliai vagy dogmatikai jellegűek. Magas a klasszikus szerzőktől átvett idézetek, szólásmondások és egyháztörténelmi adatok száma is. Többségük keletkezése a possessor egyetemi éveire vezethető vissza. A 16. század második felének szász papjai többnyire diákévekben tanulmányozták a reformátorok írásait, az egyetemi előadásokkal párhuzamosan. A bejegyzések tartalmát végigkövetve úgy tűnik, hogy egy alapos, általános teológiai műveltség megszerzése volt possessoraink első számú célkitűzése, amelyhez Luther és Melanchthon hitbéli tételei is hozzátartoztak. Az úrvacsorai hitviták és a kimondottan református álláspont iránti érdeklődés erre épült. A fentiekkel magyarázható, hogy ahol református irodalmi utalásokat találunk, ott jelen vannak az átmenetet képező Strigelius Melancthon-kommentárjai is. Ezt az irodalmat a 17. század közepéig szívesen olvasták a szász értelmiségiek, a változatosság kedvéért, a lutheránus ortodoxia „igájának” megkönnyítéséért, de léteztek egyes „kriptokálvinista fészkek” is, mint a már említett Szászműzsnán, Kis- és Nagyselyken, ahol a helvét modellt tartották a reformáció következtetészerű beteljesedésének.

BÁNDI ANDRÁS

⁸⁵ STRIGELII, *In Epitomen Philosophiae Moralis Philippi Melancthonis Hypomnēmata [...]*, Neustadt an der Haardt, Harnisch, 1580, 277.

⁸⁶ STRIGELII, *In Erotēmata Dialecticae Philippi Melancthonis Hypomnemata [...]*, Neustadt an der Haardt, Harnisch, 1586, 1039.

⁸⁷ Filippista, a klasszika-filológia, retorika és dialektika professora Erfurtban és Lipcsében. ADAMI, *Vitae Germanorum philosophorum*, Frankfurt am Main, Nicolaus Hoffmann, 1615, 495–497.

⁸⁸ JEKELI, Hermann, *Unsere Bischöfe 1553–1867, Charakterbilder aus sächsischer Vergangenheit*, Hermannstadt, Honterus, 1933, 40–41.

⁸⁹ Simon Paulinus (†1643. április 16.) 1603-tól haláláig Segesvár plébánosa. WAGNER 1998, i. m. 89; JEKELI 1933, i. m. 47.

⁹⁰ TEUTSCH, Friedrich, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen, I, 1150–1699*, Hermannstadt, Krafft, 1921, 468.

Alvinczi Péter postillái I. Rákóczi György tábori könyvtárában*. Korábban két Debrecenben őrzött kötetet mutattunk be idősebb Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648) könyvtárából.¹ Ezúttal Alvinczi Péter (1570–1634) kassai lelkész prédikációgyűjteményének első részével járunk hozzá a gyűjtemény rekonstrukciójához:

TtRE Nagykönyvtára Rmk 619a

ALVINCZI Péter, *Postilla az az, egymás utan következő praedikatiuk az urnapi szent evangeliumok szerént rövid magyarázatokkal és világos tanúságokkal*, mellyek az nemes szabad királyi városban Cassaban praedikáltattak Alvinczi Peter pap által, [Kassa], [özv. Schultz Dánielné], [1633], [8], 669 p., 4°. – RMNy 1566

Megjegyzés: Korábbi jelzete: H 833a. – A csonka nyomtatványból hiányzó levelek: A¹⁻⁴, §§¹⁻⁴–§§⁴, Q²–R⁴, Gg¹–Nn⁴, Aaa¹–Iii⁴, Qqq¹–Vuuu³.

Ma is a 17. századi pergamenkötés védi a könyvet. A kötéstáblák sávozással keretezettek, a középmező sarkaiban gránátalmatöves bélyegző lenyomata látható. Középen ugyanezen bélyegzőkből összeállított kereszt alakú középdísz helyezett el a könyvkötő. Az első tábla helyenként alig kibetűzhető vaknyomásos felirata: „ILL[ustrissimi] P[rinci]PI[s] TRANS[ylvaniae] DOM[ini] DOM[ini] GEOR[gii] RAKOCZI A[nno] D[omini] MDCXXXIII^o”. Metszése aranyozott-poncolt, a könyvtestet összefogó zöld szalagokat pótolta a Széchényi Könyvtár restaurátora. A kötést utólag karmazsinszínűre festették, amely mára erősen lekopott.

A hátsó kötéstábla belső oldalán kézírásával ez áll: „vegeztem el olvasasat az taborban 10 8b[ris] estve 8 orakor”. A pataki Kollégiumban őrzött, egykor Rákóczi saját használatában lévő vizsolyi *Újszövetség* hasonmás kiadásával való összehasonlítás meggyőző eredményt adott. Az 1619–1620 között keletkezett marginálisokkal összevetve a kézírás mellett az olvasás befejezését rögzítő formula is egyezett.²

A kötet lapjain olvasható további bejegyzések már nem Rákóczitól származnak, a „notabéné”-t helyettesítő lapszéli nagyméretű ikszeket sem ő jegyezhetette be.³

A kötettel kapcsolatban több kérdés is felmerül. Az első a bejegyzés keltezésének helye és ideje. A supralibros arról árulkodik, hogy a munka már a megjelenés évében eljutott a fejedelemhez. A bejegyzés „taborban”, vagyis a fejedelem legnagyobb szabású hadivállalkozása alatt, az 1644–1645. évi hadjárat során születhetett, több, mint tíz évvel az ajándékozás után. A harmincéves háborúba bekapcsolódó uralkodó a vallásszabadságon és a rendi jogokon esett sérelmek orvoslásával indokolta a részvételét, s bár jelentősebb hadi sikereket nem aratott, a Linzi békében (1645) elért területi nyereségek mellett komoly eredmény volt, hogy részese lehetett a nagyhatalmi békekötésnek (1648).⁴

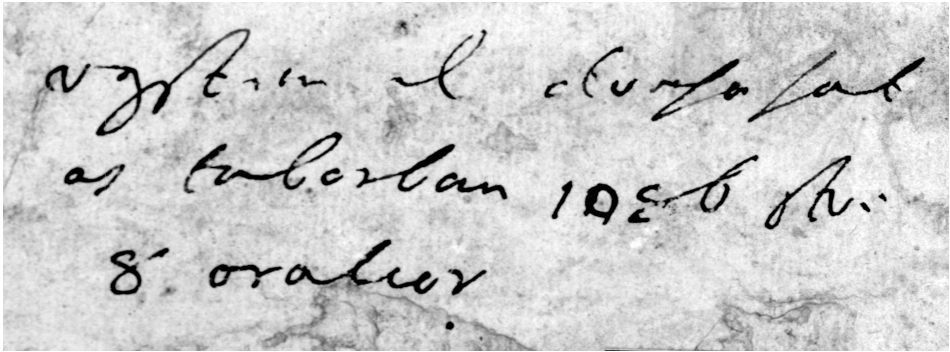
* A kutató az Emberi Erőforrások Minisztériumának *Szegedi Kis István ösztöndíjasa*.

¹ Lásd: OLÁH Róbert, *Samuel Rochotius könyvei a Rákóczi család gyűjteményében = Magyar Könyvszemle*, 134(2018), 25–42.

² Lásd pl.: „Anno 1620 22 die Mai az én kegielmes Istenemnek kegies engedelmebeol vegeztem el ez keöninek olvasasat Ónodban, estve 8 és 9 hora keozeot, kiért legien aldot az eo neve, Amen”. *Az mi urunc Iesus Christusnac wy testamentoma*, Vizsoly, Mantskovit, 1590, hasonmás kiad. MONOK István és DIENES Dénes tanulmányaival, Sárospatak, Hernád, [2015], 173r.); valamint: DIENES Dénes, *I. Rákóczi György a Szentírás = I. Rákóczi György a könyvgyűjtő bibliaolvasó*, Sárospatak, Hernád, [2015], 12–16.

³ A kéziratoss bejegyzések lelőhelye a kötetben: 24, 84, 105, 123, 138. p.

⁴ Lásd: CZIGANY István, *A harmincéves háború és I. Rákóczi György 1644–1645-ös hadjárata = Erdély és Patak fejedelemszonya Lorántffy Zsuzsanna*, Tanulmányok születésének 400. évfordu-

1. kép: A fejedelem kézírása Alvinczi művében

A fejedelem által bejárt útvonal pontosan követhető a családi levelezés segítségével. Rákóczi 1644. október 7-én még Tokajból, 1644. október 14. már „ex castris Gesztel positis”, azaz a Miskolc melletti Gesztelyről keletkezett a feleségének küldött leveleit.⁵ A várral megerősített Tokaj a Tisza–Bodrog összefolyásnál fekvő stratégiai fontosságú átkelőhelyként természetes állomása volt az erdélyi csapatok északnyugati felvonulási útvonalának. A tőle nyugatra fekvő Hernád-parti Gesztely a zempléni hajdútelepülések egyike volt.⁶ Rákóczi 1644. október 10-én este fejezte be Alvinczi postilláskötetének olvasását, a „táborban” kifejezés egybevág az említett levél végén olvasható, Gesztelyre vonatkozó „ex castris” keletkezéssel.

Kérdéses továbbá, hogy hogyan került Alvinczi műve a fejedelemhez. Jakó Zsigmond feltételezte,⁷ hogy a Szilágyi Sándor által közölt levélben található homályos utalás a lelkésznek járó 500 forintról,⁸ a Kassán elhangzott prédikációk kiadásához nyújtott támogatásként értelmezhető. Ha elfogadjuk ezt a verziót, akkor a kötetéskönyvről nyomott supralibros segítségével a bőkezű támogatóknak küldött tiszteletpéldányként azonosíthatjuk a kötetet. Ez esetben Alvinczi az elveszett címlapra vagy az eredeti előzéklapokra további ajánlást is írhatott, s egy későbbi tulajdonos szakíthatta ki azt, s festhette le a kötetet, hogy elfedje a supralibrost. Ugyanakkor a kiadás támogatása nélkül is megajándékozhatta Alvinczi a fejedelmet. A prédikátor jó kapcsolatot ápolt a református uralkodókkal, Bocskai István udvari papja, majd testamentáriusa, Bethlen Gábor tanácsosa és bizalmasa volt. A teológiai tárgyú polemikus művein túl szívesen bocsátkozott publicisztikai csatározásba a Habsburg-pártiak táborából Pázmány Péterrel és Balásfi Tamással. A 17. század első harmadában

lójára, I, szerk. Tamás Edit, Sárospatak, Rákóczi Múzeum, 2000 (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek, 40), 287–307.

⁵ *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése*, szerk. Szilágyi Sándor, Bp., MTA, 1875 (Magyar Történelmi Emlékek, I. Osztály, Okmánytárak, 24), 268–272.

⁶ BODNÁR Tamás [et al.], *Gesztely története*, Gesztely, Önkormányzat, 2014, 69–73.

⁷ JAKÓ Zsigmond, *A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)* = *Uő, Írás, könyv, értelmiség*, Tanulmányok Erdély történelméhez, Bukarest, Kriterion, 1976, 202.

⁸ A fejedelem Tolnai István pataki lelkészhez: „Akarnánk, ha Alvinczi uram eleget tenne igéretének, melyet kegyelmed szorgalmazzon; az praefectusnak [ti. Debreceni Tamásnak – O. R.] megparancsoltuk, az ötszáz forintot egyszersmind adassa meg; kegyelmed szépen jó módjával hordassa be az várban több könyveinkhez”. Lásd: SZILÁGYI Sándor, *I. Rákóczy György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal*, II = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 18(1875), 20, 650.

az erdélyi politikát érintő kiáltványok és rölapok jelentős része az ő tollából származott. Az egykori heidelbergi peregrinusok általában véve jelentős szerepet játszottak a fejedelmi politika elméleti megalapozásában és kommunikációjában.⁹

Már Monok István is felvetette, hogy a postilláskötet kiadásának támogatásán kívül valamilyen más ügy is állhatott az 500 forinttal kapcsolatos kifizetés háttérben.¹⁰ Ha megnézzük az első és a második rész ajánlását, egyiknek sem Rákóczi volt a címzettje. Alvinczi mindkét kötetet patrónájának, Nyári Istvánné Telegdi Annának ajánlotta.¹¹ A lelkész Kassa városára hagyta a könyvtárát, így azt nem fizethették ki a levélben leírt ügylettel.¹² Ha másoktól származó könyvek árát egyenlítették ki Alvinczi segítségével, akkor könnyen elképzelhető, hogy a Magyarországon menedéket kereső exuláns cseh testvérekkel kapcsolatos beszerzés nyomát látjuk. 1629-ben például Samuel Rochotius (ante 1580–post 1629) lelkész könyvtárából érkeztek kötetek Sárospatakra, a családi gyűjteménybe.¹³ Az üldözött prédikátorok közül többen megfordultak a környéken (1628-ban például hárman),¹⁴ őket is segíthette Rákóczi a Rochotius esetéhez hasonló módon, a nélkülözhető könyveik megvásárlásával. Általában szívesen gyarapította a pataki bibliotékát értelmiségi gyűjteményekből.¹⁵

Az erdélyi uralkodók utazó vagy tábori könyvtárát tartottak fenn, amelyek mérete és összetétele folyamatosan változhatott. Bethlen Gáborról feljegyezték, hogy a hadjáratok alkalmával „egy arra rendeltetett Bibliothékát hordozott magával és szorgalmasan a könyveket olvasta”. A költségeket nem sajnálva külön kocsit készíttetett, hogy a legkedvesebb könyveit az utazások során is maga mellett tudhassa.¹⁶ Az idősebb Rákóczi György hasonló gyűjteményébe tartozott egykor Alvinczi Péter munkája, amely arról is tanúskodik, hogyan foglalta keretbe a kegyesség a táborba szálló fejedelem mindennapjait. A lelki életét és egyháza iránti jóindulatát méltató egykori udvari pap, Medgyesi Pál (1605?–1663?) kiemelte, hogy az uralkodó milyen szorosan ragaszkodott a napi istentiszteletek megtartásához. „Ha nappalt nem várhatot, ejfélben, három, nég’ orakor, es estve későn g’ért’ánál-is meg kellett annak lenni” – idézte fel a lelkész a temetés alkalmával.¹⁷ 1645

⁹ Lásd: HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601–1655*, Bp., OSZK, 2008 (Res Libraria), 285–286; HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 126–155.

¹⁰ Lásd: MONOK 1996, i. m. XVIII.

¹¹ RMNy 1566, 1583.

¹² *Magyarországi magánkönyvtárak*, I, 1533–1657, sajtó alá rend. Varga András, Bp., MTA Könyvtára, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13), 152–153; MONOK 1996, i. m. XVIII.

¹³ Lásd: OLÁH 2018, i. m. 39–40.

¹⁴ Lásd Miskolci Csulyak István peregrinációs albumának három bejegyzését: JAKÓ Zsigmond, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma = Kísérő tanulmányok Miskolci Csulyak István peregrinációs albumához*, szerk. Dienes Dénes, Oláh Róbert, Sárospatak, Hernád, Debrecen, TTRE Nagykönyvtára, 2018, 31.

¹⁵ MONOK István, *Rákóczi György a könyvgyűjtő = I. Rákóczi György a könyvgyűjtő bibliaolvásós*, Sárospatak, Hernád, [2015], 3.

¹⁶ VITA Zsigmond, *Bethlen Gábor könyvtára és Utasításai = Uő, Művelődés és népszolgálat, Tanulmányok*, Bukarest, Kriterion, 1983, 9; TOMBOR Tibor, *Két adalék a hazai „mozgó” könyvtárak történetéhez = Magyar Könyvszemle*, 78(1962), 323.

¹⁷ MEDGYESI Pál, *Erdély s’ egész magyar nép egymás után tsak hamar hamar érkezett harmas jajja s’ siralma... = Uő, Sok jajjokban, s’ bánatos szivel ejtett könyhullatásokban merült, és feneklett, szegény igaz magyaroknak, egy-néhány keserő siralmi...*, Sárospatak, Rosnyai János, 1658, 28 (RMNy 2796).

júniusában, a hadmozgás idején is gondja volt a fejedelemnek a lelkek ápolására, amikor úgy rendelkezett, hogy „az mely napon praedicationk nem lészen, reggel 6, délest 2 és 5 óraker minden nap könyörgés” legyen, azaz naponta háromszor, „mikor táborunk mind nap estig nem fog menni”.¹⁸

Udvari lelkészek¹⁹ kísérték a mindenkori fejedelmet a hadi vállalkozásokra, ahol a körülményekhez illő formában hirdették az igét. Jó példa erre a Nagyari József (1650–1694), aki I. Apafi Mihály (1660–1690) táborában szolgálta végig az 1681–1683. évek hadjáratait.²⁰ Rákóczi 1644–1645. évi kíséretéhez tartozhatott az istentiszteleteket és az imádságokat vezető Medgyesi mellett Csulai György (?–1660 k.) későbbi erdélyi püspök.²¹ A kiváló prédikátorok által vezetett, naponta ismétlődő istentiszteletek, a közös és az egyéni imádságokon túl a fejedelem csöndes magányában is gyakorolta a hitét. A Medgyesi által is megörökített rendszeres bibliaolvasással,²² valamint Alvinczinak az adventtől pünkösdig tartó időszakra kiadott vasárnapi és ünnepi postilláinak tanulmányozásával múlatta az estéket. Ehhez járultak az otthon maradtak imái és az országos böjt.²³ A penitencia-tartást maga a fejedelem is gyakorolta. „Amint böjtöléssel indultam [ti. a hadjáratra – O. R.], úgy most is hálaadásúl böjtöt és isteni szolgálatot rendelék szeptember 17-ére.” – írta 1645.

¹⁸ *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése...* 1875, i. m. 324.

¹⁹ I. Rákóczi György idején Geleji Katona István, Medgyesi Pál, Tolnai Dali János, Keresztúri Bíró Pál, Csulai György voltak az udvari lelkészek. Lásd: JENEY-TÓTH Annamária, *Néhány gondolat az udvari papokról és szerekpükről a Rákócziak korában (1630–1655)* = *Új Nézőpont*, 5(2018), 1, 17–32. A hadjáratban jelen volt továbbá Rákóczi Zsigmondnak (1622–1652), a székelyek generálásának tábori papjaként szolgáló Tolnai Dali János is 1644 végéig. Lásd: ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, 3. jav. bőv. kiad., Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 644–645.

²⁰ NAGYARI József *tábori prédikációi (1681–1683)*, sajtó alá rend., jegyz., előszó, bevez. Györi L. János, Debrecen, DE Kossuth Egyetemi K., 2002 (Csokonai Könyvtár, Források, Régi kortársaink, 9), 20–23.

²¹ Herepei János még úgy vélte, hogy Csulai helyett inkább a nála fiatalabb Medgyesi lehetett a táborban. (HEREPEI János, *Adatok Medgyesi P. Pál életéhez* = *Uő, Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, szerk. Keserű Bálint, Szeged, JATE, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1), 383.). Ezzel szemben a Tokajban, 1644. szeptember 3-án kelt levélben Rákóczi felidézett egy esetet: „Az mely pap felől irtunk volt, az subordinatus volt, csalni akart, mi bizony Csulai uramnak mindjárt megmondánk, de nem hívé, egy éjjel el is szökék innét...” (*A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése...* 1875, i. m. 247.) Az ifjabbik udvari pap az 1644 áprilisában kelt levél utalása szerint („Medgyesit bár ne küldd ki”) még nem volt a fejedelem mellett. (*A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése...* 1875, i. m. 141.)

²² Rákóczi élete során az *Ószövetséget* tizenháromszor, az *Újszövetséget* harminckettőnél többször olvasta végig. A bibliaolvasást „nem hog elvesztegette volna, de tsak szokott oráiról-is igen ritkán halasztotta el.” Lásd: DIENES 2015, i. m. 12.

²³ 1644. november 1-jén kelt levelében: „Istenem tisztelete is s hazám szabadsága is kevesebet éré nálam magam hasznánál: legyen Isten abban is bíró, ezt sem terjesztem; hogy értünk, édesem, országúl böjtöltök s imádkoztok, istenes s hasznos cselekedet, s legyen az Úr Isten ennek is jobban meghallgatója. (*A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése...* 1875, i. m., 247.) Bethlen Gábor 1619. évi hadjáratahoz hasonló módon ekkor is országos böjtöt rendeltek el. Lásd: FAZAKAS Gergely Tamás, *Kora újkori „nemzeti” imádságok nemzetközi összefüggésben*, Országos könyörgés és közösségi bűnbánat Bethlen Gábor idején = *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. Bogár Judit, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok), 81–90.

augusztus 30-án.²⁴ Mindez jól példázza, hogy milyen szakrális keretek között zajlottak az erdélyi hadjáratok.

„Alvinczi Peter Postillája” szerepel a fejedelem kisebbik fia, Rákóczi (IV.) Zsigmond (1622–1652) neve alatt 1660 körül összeírt katalógusban, feltehetően a most ismertett példányt vették jegyzékbe.²⁵ A postilláskötet is a pataki Kollégiumba vándorolt a Rákóczi család közel 2000 kötetes könyvtárával együtt, majd onnan 1671 után, a diákság elűzésével szétszóródó gyűjtemény sorsában osztozva került ki.²⁶ A címlapját vesztett és több helyen hiányos példányban ma két bejegyzést olvashatunk, amelyek a könyv további sorsáról tanúskodnak. Az első kötetstábla belső oldalára „Johannes P. Pátkai” írta be a nevét. A debreceni Kollégiumban két Pátkai János nevű diák tanult a 18. század közepe táján,²⁷ bármelyiké lehetett a kötet. A töredékesen fennmaradt kötetstábla-belső-kön részben Pátkaitól származó kézíratos imádságokat, zsoltárszövegeket (a 115. és a 147. zsoltár első versét) és gazdasági feljegyzéseket olvashatunk. Ugyanott egy további ceruzás bejegyzés látható: „Vit[ézi] app. XI. nro. 1170. mancum”. A TtRE Nagykönyvtára Kézírtatárában találjuk meg Vitézi József könyveinek jegyzékét (1831), s rajta az 1170. tételt: „Predikatiók magyarul. sine initio et fine”.²⁸ Vagyis ekkor már biztosan Debrecenben őrizték a csonka kötetet.

OLÁH RÓBERT

Az erényes politikus példaképe – Bercsényi László gróf francia életrajza egy 18. századi lotaringiai politikai értekezésben. Székési gróf Bercsényi László a 18. századi franciaországi magyar emigráció legismertebb és legsikeresebb személyisége volt. Pályafutásának csúcán, 1758-ban egyetlen magyarként nyerhette el a neves Franciaország marsallja címet, amellyel bekerült kora legmodernebb hadseregének elitjébe, a legnevesebb hadvezérek sorába. A francia marsallok társasága 1515 és 1793 között alig kétszáz főt számlált, és amint a legújabb kutatások is megerősítették,¹ egy olyan intézményt alakított ki, amely az ancien régime francia monarchiájának egyik legmagasabb stratégiai irányítására volt hivatva. Bercsényi László életéről már számos monográfia

²⁴ *Magyarország vármegyéi és városai*, szerk. Sziklay János, Borovszky Samu, 19 = *Szatmár vármegye és Szatmár-Németi*, Bp., Apollo, 1896, 460.

²⁵ MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai*, 1588–1660, szerk. Császtvay Tünde, Szeged, Scriptum, 1996 (A Kárpát-medence Koraújkorai Könyvtárai, 1), 147 (544. tétel).

²⁶ MONOK István, *A művelt arisztokrata*, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században, Bp., Kossuth, Eger, EKF, 2012 (Kulturális örökség), 234–238.

²⁷ *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, szerk. Szabadi István, Debrecen, TtRE, 2013 (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium Fennállásának 475. Évfordulója Tiszteletére, 1), 390, 454, 466. Az utolsó két beiratkozás ugyanahhoz a személyhez köthető.

²⁸ „Series Thecae Vitezianae, confecta p[er] Moïsem Kalos. O[r]dinarium] B[ibli]o[thec]arium, descripta per Dan[ie]lem Melegh, emerit[um] B[ibli]o[thec]ar[um] anno 1831.” Jelzete: TTRE Nagykönyvtára R 71/1. A könyvjegyzéken 1229 tétel található szerzői név, cím, kiadás helye és ideje, kötés és formátum megjelöléssel. A nagyrészt latin, kisebb részben német, francia, görög és magyar nyelvű kiadványok többsége a 18. században jelent meg. A vegyes összetételű gyűjteményben teológiai, filozófiai, jogi, történeti, természettudományi (földrajzi, természetrajzi) és szépirodalmi munkák mellett nyelvtankönyvek szerepelnek.

¹ L. ehhez: EL HAGE, Fadi, *Histoire des maréchaux de France à l'époque moderne*, Nouveau Monde, Paris, 2011; SURREAUX, Simon, *Les Maréchaux de France des Lumières, Histoire et dictionnaire d'une élite militaire dans la société d'Ancien Régime*, Paris, SPM, 2013.

jelent meg neves magyar és francia történészek tollából,² ám ezidáig nem foglalkozott behatóbban senki a híres magyar származású katonatiszt életében megjelent viszonylag részletes életrajzával, amely 1762-ben Nancyban, a helyi akadémia által publikált politikai értekezés előszavában található. A kötet Aubert, Antoine-François *Le politique vertueux* című munkája, amely 1762-ben jelent meg Jean-Baptiste-Hyacinthe Leclerc nyomdájában.³ Írásomban a több mint két és fél évszázada megjelent mű megjelenésének körülményeit, és a benne található Bercsényi László életrajz hitelességét szeretném bemutatni az újabb kutatások alapján.

A Nancyban ma is működő Académie Stanislas egyike a legrégebbi és legrégibb franciászági tudós társaságoknak, amelynek gazdag és nemzetközi jelentőségű múltjának köszönhetően az egyik legjelentősebb európai értelmiségi pólusnak tekinthető már alapítása óta. A neves intézmény létrejöttét Leszczyński Szaniszló hányatott sorsú lengyel királynak köszönhetjük, aki a lengyel örökösödési háborúban (1733–1736) a saját hazájában elszenvedett veresége után, 1737-ben lotaringiai nagyherceggé vette át a sokat vitatott európai hercegség trónját. Szaniszló király kormányzata a felvilágosult reformok aranykorát hozta el Lotaringia számára, ahol ma is Jótevő Szaniszlóként (Stanislas le Bienfaisant) őrzik a hajdani uralkodó emlékét. Leszczyński Szaniszló uralkodása idején készült el a város jelenlegi híres központja, és számos intézmény alapítására is sor került. Ezek közül a leghíresebb az 1750. december 28-án alapított Société royale des Sciences et Belles-Lettres de Nancy nevű tudós társaság, a mai Académie Stanislas jogelődje és a vele együttműködő városi nyilvános könyvtár. A tudós társaság egyik fontos feladata volt, hogy javaslatokat tegyenek a könyvtár állományának gyarapítására is. Egyúttal a király két díjat is alapított, egyet tudományok, a másikat az irodalom és művészetek kiváló lotaringiai művelői számára. A helyi akadémia első tisztségviselői is a könyvtáros és az őt segítő cenzorok voltak. Az első könyvtáros a lengyel király régi bizalmi embere, Pierre-Joseph de Solignac volt, aki az uralkodót kalandos lengyelországi háborús évei óta hűségesen kísérte, és már több akadémia – köztük a neves párizsi Académie des inscriptions et belles-lettres – tagja is volt a nancyi tudós társaság alapításakor.⁴ Őt tekinthetjük a társaság szellemi atyjának. Ez az eredeti terv egy nagyszabású filozófiai, tudományos és politikai intézmény létrehozására irányult, amelyre kedvező földrajzi helyzete miatt fontos összekötő szellemi hid szerep is hárult, amely révén Párizs, London, Berlin és Róma akadémiaival együttműködve, egyfajta stratégiai helyzetű európai szellemi pólus jöhetett létre a kontinens szívében.⁵ A szellemi hid természetesen a közép-európai területek felé is fontos összekötő szerepet játszott. Gondoljunk csak a lengyel könyvkultúra számára elvülhetetlen szerepet játszó Joseph André Zaluski püspökre

² Életéhez I.: FORSTER Gyula, *Gróf Berchényi László Franciaország marsallja*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1925; FORSTER Gyula, *Utóhang gróf Berchényi László Franciaország marsallja*, Bp. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1929; ZACHAR József, *Bercsényi László, a Rákóczi-szabadságharc kapitánya, Franciaország marsallja*; Vaja, Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, 1979; ZACHAR József, *Franciaország magyar marsallja, Bercsényi László*, Bp., Zrínyi, 1987; Le général BOISSAU, Raymond, *Ladislav Bercheny Magnat de Hongrie Maréchal de France*, Paris–Bp.–Szeged, Institut Hongrois de Paris, 2006.

³ AUBERT, Antoine-François, *Le politique vertueux, La candeur et la bonne foi sont plus nécessaires à l'Homme d'Etat, que la ruse et la dissimulation*. Nancy, J.-B.-H. Leclerc, 1762. L. a kötet elektronikus változatát: http://docnum.univ-lorraine.fr/pulsar/RCR_543952103_90004.pdf (Letöltve: 2019. 01. 24.)

⁴ PFISTER, Christian, *Histoire de l'Académie de Stanislas = Table alphabétique des publications de l'Académie de Stanislas (1750–1900)*, szerk. Jean Favier, Nancy, 1902, 2–3.

⁵ Doyen Laurent VERSINI, *Pourquoi Stanislas a-t-il fondé une Académie? = Stanislas et son Académie*, szerk. Jean-Claude Bonnefont, Nancy, Presses universitaires de Nancy, coll. Publications du Centre d'étude des milieux littéraires, 2003, 32.

(1702–1774), aki korának neves bibliofil személyiségeként lotaringiai tartózkodása idején – 1737 és 1742 között – Szaniszló király udvari lelkészeként levelezést folytatott a kor számos jelentős tudósával. Az ő nevéhez fűződik az első nagy lengyel nemzeti könyvtár, irodalmi bibliográfia és akadémia gondolata. Itt kezdte el gyűjteni a király megbízásából a könyveket, amelyek megalapozták a későbbi nancyi könyvtár első gyűjteményét (Petit fonds Zaluski).⁶ Később Lengyelországban megalapította az első nyilvános lengyel könyvtárat, amelynek a gyűjteményei gyorsan gyarapodtak, és 1780-ra elérték az előkelő 400 000-es darabszámot.⁷

Leszczynski Szaniszló és udvartartása kiemelten kezelte az emigráns magyar arisztokratákat, akikkel két lengyelországi uralkodása során is kapcsolatba került. Bercesényi László gróf az egyik bizalmi emberének számított, akit elhalmozott kegyeivel és több lotaringiai udvari tisztséggel is felruházta. Karrierje sokat köszönhetett a száműzött lengyel királynak, akivel 1718-ban ismerkedett meg az elzászi Wissembourgban. Barátságuk egészen a lengyel uralkodó haláláig tartott. Amikor Szaniszló király Nancyban és Lunéville-ben rendezte be udvarát, Bercesényi Lászlót – régi barátságunkra való tekintettel – már 1738. április 21-én kinevezte udvari főlovászmesterévé.⁸ Később Bercesényit kinevezte még tanácsnokának, valamint az udvari lovagi címmel is megtisztelte. Ekkora már Bercesényi családjával a Lusancy-kastélyban lakott, amely Párizs és Nancy között félúton helyezkedett el. A királyi családot meglátogató lengyel király többször is Lusancyban töltötte az éjszakát, amelyek dátumait a kastély folyosóján ma is megtalálható rézlemezre vésette Bercesényi.⁹

Noha a 18. századi Lotaringiában élő magyar emigránsok és a nancyi akadémia közötti kapcsolatokról nagyon keveset tudunk, a tudós társaság égisze alatt megjelent könyvecske terjedelmes előszavát a szerző Antoine-François Aubert Bercesényi László gróf életpályájának szentelte. A kötet teljes címe sokatmondó *Le politique vertueux, La candeur et la bonne foi sont plus nécessaires à l'Homme d'Etat, que la ruse et la dissimulation* (Az erényes politikus, A jámborság és jóindulat szükségesebb az államférfinak, mint a ravaszság és képmutatás). Ez a címében antimachiavellisztikus értekezés 1762-ben jelent meg Nancyban, Jean-Baptiste Hyacinthe Leclerc nyomdász műhelyében. A kötet szerzője Antoine-François Aubert, Leszczynski Szaniszló király lunéville-i udvari ügyvédje volt, aki előszeretettel publikált keresztneveinek feltüntetése nélkül, ami a kézkönyvek tanúsága szerint gyakran okozott félreértést még a legalaposabb helytörténeti munkákban is.¹⁰ A szerző életéről viszonylag keveset tudunk, de a rendelkezésre álló források alapján vitathatatlanul a korabeli lotaringiai közélet egyik fontos szereplője volt.

Antoine-François Aubert 1728 január 26-án született Nancyban, ahol másnap keresztelték meg a helyi Szent Sebestyén templomban. Apja, Rémy Aubert, helyi kereskedő volt, anyja neve a kereszteltői anyakönyv szerint Catherine Grandjean. Jogi tanulmányai után Lunéville-ben, Szaniszló király udvari tanácsainak hivatalos ügyvédje és hivatását emellett a nancyi városi bíróságon is gyakorolta. Később kinevezték Lotaringia első bírókonzuljának és a nancyi árvaház igazgatójának. 1777. november 19-én elnyerte a nancyi parlament (királyi főbíróság) referens tanácsosi állását.

⁶ BOYÉ, Pierre, *Le petit fonds Zaluski de la bibliothèque publique à Nancy = Bulletin de la Société d'archéologie lorraine*, 1920, 112–119. Vö. GABER, Stéphane, *Le fonds Zaluski de la bibliothèque publique de Nancy = Annales de l'Est*, 1975, 157–165.

⁷ GABER, Stéphane, *Un bibliophile polonais à la cour de Stanislas, Joseph-André Zaluski = Le Pays lorrain*, 1974, 65–82.

⁸ ZACHAR 1987, i. m. 126.

⁹ ZACHAR 1987, i. m. 119.

¹⁰ Példaképpen Michel Caffier nemrég megjelent lotaringiai irodalomtörténeti szótárában François-Hubert Aubert-t tartja a *Le politique vertueux* című munka szerzőjének. Vö. CAFFIER, Michel, *Dictionnaire des littératures de Lorraine*, Metz, éditions Serpenoise, 2003.

1777. november 9-én hunyt el, és a Nancy melletti Malzéville-ben helyezték örök nyugalomra.¹¹ Egyes források szerint több könyvet is írt, többek között neki tulajdonítják Szaniszló király¹² és leányának, XV. Lajos feleségének az első életrajzát is. Ezen kívül nagy valószínűséggel ő volt a szerzője a *Vies des femmes illustres et célèbres de la France* (1762–1766) című hatkötetes műnek is.

A *Le politique vertueux* című kötet címkéjén Bercesényi László francia marsall mellkép-portróját láthatjuk, kékszalaggal díszített katonai egyenruhában. A felirat a marsalli és lotaringiai udvari főlovászmesteri címét hangsúlyozza ki. A metszetet nagy valószínűséggel Dominique Collin metszőmester készítette.¹³ A kötet szerkezetét vizsgálva meglepő arányokat fedezhetünk fel. A mindössze 169 oldalas értekezéshez a Bercesényi László életpályáját méltató ajánlás nem kevesebb mint 66 oldalt számlál. Ez alapján az olvasó számára egy igen részletes és adatgazdag életrajz jelenik meg. Annak ellenére, hogy a szövegben található magyar személynevek helyesírása sok esetben hagy maga után kívánnivalót, megállapítható az is, hogy Aubert igen alapos és pontos információkkal rendelkezett a magyar történelemről és Bercesény családjáról.

Mint ismeretes, gróf Bercesényi László 1689. augusztus 3-án született Eperjesen. Szülei Bercesényi Miklós és első felesége, Homonnai Drugeth Krisztina voltak. Gróf Bercesényi Miklós, Rákóczi híres generálisa igen élethűen jelenik meg a kötet lapjain, és ehhez hasonlóan képet kaphatunk a 17. század végi magyar történelem olyan véres eseményéről is, mint az eperjesi vésztörvényszék működése, amely nagy felháborodást váltott ki Magyarországon. Apja Lengyelországba való távozása után László tanulmányait a kassai jezsuita konventben végezte. Bercesényi fiatalságáról viszont csak nagyon keveset tudhatunk meg e szövegből. Teljesen kimarad belőle a Rákóczi-szabadságharcban játszott szerepe, a Nemesi Kompániában töltött időszaka és az a hőstett is, amellyel állítólag a nevezetes trencsényi csatában Rákóczi életét megmentette. A hajdani rebellis múltról talán azért nem esett említés, mivel Bercesényi gróf élete vége felé elnyerte a császári kegyelmet, és igyekezett magyarországi kapcsolatait szorosabbra vonni. A szatmári béke után a fejedelemmel Lengyelországba távozott. Innen 1712-ben indult Franciaországba, ahol rögtön a híres királyi muskétások soraiban szolgálhatott, majd hamarosan a francia hadsereg kötelékeiben küzdő Ráttky-huszárezred alezredesként folytatta a Habsburg-ellenes harcot. Katonai pályájának fontos fordulópontja volt 1720, amikor a király engedélyével egy saját tulajdonú huszárezred alapításába kezdett. Az írás természetesen megemlékezik a nevet viselő huszárezred megalapításáról, és a nevezetes Mikes Kelemen által is megemléltett 1720-as törökországi toborzójáról. Fiatalkora ellenére Bercesényi László pályája gyorsan emelkedett a katonai ranglétrán és a francia társadalmi hierarchiában. Karrierje sokat köszönhetett Leszczyński Szaniszló száműzött lengyel királynak, akivel 1718-ban ismerkedett meg az elzászi Wissembourban. Barátságuk egészen a lengyel uralkodó haláláig tartott. 1725-ben megházasodott és fiatal elzászi nejjével Brie-ben vásárolt birtokán telepedett le.¹⁴

A lengyel örökösödési háború során Bercesényi kiválóan vezette ezredét és katonai tehetsége révén hamar emelkedett a ranglétrán: 1734-ben brigadéros, majd 1738-ban altábornagy lett.¹⁵ A harcok után Szaniszló egykori lengyel király és lotaringiai nagyherceg köréhez kapcsolódott, aki megtette főlovászmesterének, tanácsnokának, valamint udvari lovagi címmel is megtisztelte. Ekkor már Bercesényi családjával a Lusancy-kastélyban lakott, amely Párizs és Nancy között félúton

¹¹ De MAHUET, Antoine, *Biographie de la Cour Souveraine de Lorraine et Barrois et du Parlement de Nancy (1641–1790)*, Nancy, Sidot, 1911, 9.

¹² *La vie de Stanislas Leszczyński, surnommé le bienfaisant, roi de Pologne, duc de Lorraine et de Bar*, Paris, Chez Moutard, 1769.

¹³ BEAUPRÉ, M., *Deuxième supplément à la notice sur Dominique Collin et Yves-Dominique Collin = Mémoires de la Société d'archéologie lorraine*, 1866, 164.

¹⁴ FORSTER 1929, i. m. 8–9.

¹⁵ Service Historique de la Défense (Vincennes), série MF (Maréchaux de France) 230.

helyezkedett el.¹⁶ Az osztrák örökösödési háború újabb lehetőséget nyújtott a katonai előmenetele szempontjából. A magyar huszárok és vezetőjük teljesítményének elismerését igazolja az a tény, hogy XV. Lajos 1743 végén létrehozta a huszárezredek főfelügyelője beosztást, melynek elnyeréséről d'Argenson gróf hadügyminiszter december 8-án kelt levelében tájékoztatta Bercsényi Lászlót.¹⁷ Ezt követően Bercsényi generális még eredményesebben küzdhetett a franciaországi huszárság magyar jellegének megőrzéséért. A következő évben XV. Lajos tábornokká nevezte. Bercsényi ezidőtájt majdnem az összes francia szolgálatban álló magyar huszár parancsnoka lehetett.¹⁸ Az életrajz megemlíti a lawfeldi csatát (1747. július 2.), amely az osztrák örökösödési háború egyik legfontosabb ütközete volt.¹⁹ 1748-ban Bercsényi László elnyerte Commercy város katonai kormányzói kinevezését, majd 1753-ban megkapta a Szent Lajos királyi és katonai rend nagykeresztjét, majd pályája csúcán 1758-ban a marsallbotot is.²⁰

A szöveg részletesen megemlékezik Bercsényi családtagjairól, fontos adatokat közöl és másfelől pedig bizonyos kompromittáló részleteket elhallgat. Az igazsághoz tartozik, hogy Bercsényi László fiatalkorában szerelmi kapcsolatot tartott fenn későbbi feleségével, aki hamarosan teherbe esett. A gróf azonban csak azzal a feltétellel ígért házasságot a megesezt lánynak, ha a születendő gyermek fiú lesz... Ladislas Jean Thaddée de Berchény 1726. május 11-én született meg, a házasságot pedig a gróf ígéretének megfelelően három nap múlva kötötték meg a frouet-i kápolnában.²¹ Az esetet az emlékiró Ladislas Valentin Esterhazy, aki egyébként apja halála után Bercsényi László fogadott fia volt, így örökítette meg memoárjaiban: „Bercsényi grófné, majd marsallné, nincstelen lány volt. A gróf szerelemből vette el.”²² Bercsényi családi helyzetére vonatkozólag is igen pontos információkkal szolgál a szöveg. Házasságának körülményeit és gyermekei születési adatait a legújabb kutatások is megerősítik.²³ A száműzött magyar gróf méltatásában a klasszikus hősközhöz hasonlítja érényeit, amely záró rész gyakorlatilag átvezeti az olvasót a kötet fő részét alkotó értékezéshez.²⁴

¹⁶ A királyi családot meglátogató lengyel király többször is Lusancyban töltötte az éjszakát, amelyek dátumait a kastély folyosóján ma is megtalálható rézlemezre vésette Bercsényi. ZACHAR 1987, i. m. 119.

¹⁷ ZACHAR 1987, i. m. 148.

¹⁸ ZACHAR 1987, i. m. 159–160.

¹⁹ Ebben a csatában a francia sereg igen jelentős veszteségek árán (10 571 fő!) kierőszakolta a szövetséges csapatok visszavonulását. Bercsényi László ebben az ütközetben a Berry lovasbrigád élén tevékenykedett. Sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az ellenséges hírekben is megemlékeztek róla a csata három nagy hadvezére sorában: „Szász Móric marsall, Löwendal és a magyar Bercsényi alkotta azt a hadviselésben jártas triáaszt, amely szinte kizárólag volt arra képes, hogy a francia hadakat győzelemre vezesse”. Idézi: ZACHAR 1987, i. m. 178.

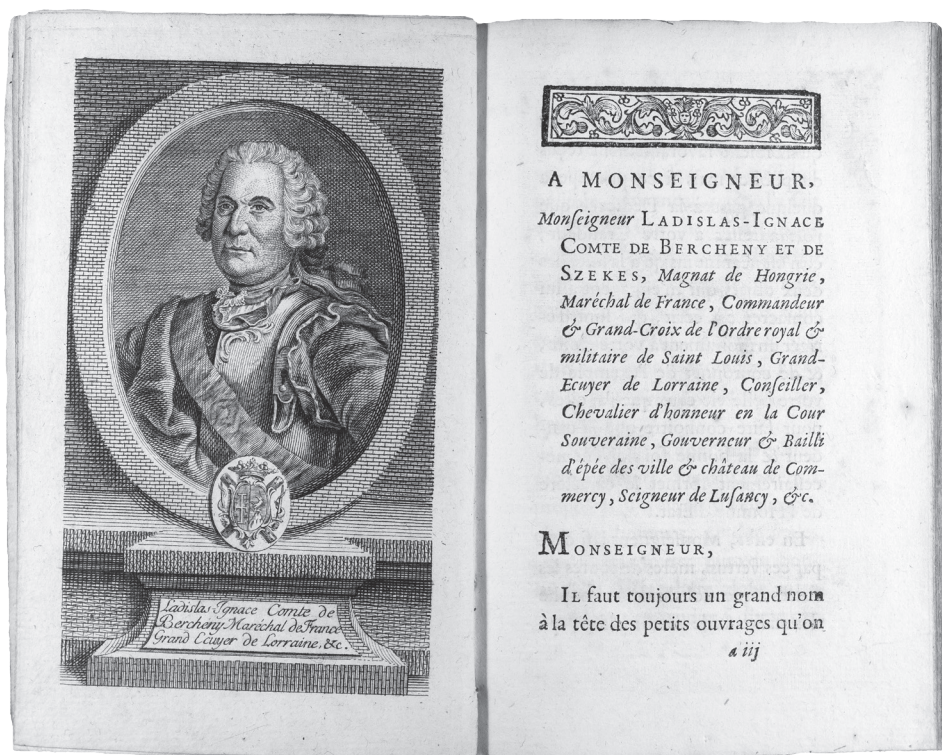
²⁰ TÓTH Ferenc, *Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815)*, Bp., 2000 (Officina Hungarica, IX), 65.

²¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Gall. 55 fol. 3.

²² *Mémoires du comte Valentin Esterhazy*, kiad. Ernest Daudet, Paris, 1905, 13. – Ford. Tóth Ferenc.

²³ L. ehhez: MERÉNYI-METZGER GÁBOR, *A Bercsényi család utolsó három generációjának anyakönyvi forrásai = Fons*, XVIII(2011), 1, 55–82.

²⁴ „M. le Maréchal de Bercheny, dit-on, dans toutes les sociétés, est ami comme Ephestion l'étoit, époux comme Caton, sage comme Socrate, pere comme Paul Emile, brave comme le vainqueur d'Annibal, prudent & citoyen comme Fabius, homme de bien comme Scipion Nasica, & vertueux comme Sully.” AUBERT 1762 i. m. LXV–LXI.

1. ábra A Le politique vertueux című kötet címképe

Az értekezés szövege valójában morálfilozófiai és politikatudományi gondolatok gyűjteménye antik és modern szerzők példáival fűszerezve. A dolgozat forrásait nem mindig és nem is pontosan adja meg a szerző, de azok a klasszikus ókori görög és római írók (Hérodotosz, Plutarkhosz, Szicíliai Diodórosz, Cicero, Cato stb.) műveinek, bibliai szövegeknek és modern történeti és filozófiai munkáknak a gazdag dokumentációját foglalják magukban. A mű fő témáját a jámborság és jóindulat politikában játszott szerepének méltatása és az ámitás és intrikák negatív hatásainak elítélése alkotja. A szerző részletesen kifejti, hogy milyen gyakorlati előnyök származhatnak abból, ha a politikusok e két fontos erényt figyelembe véve cselekszenek és az egész emberiség javát szolgálják, ha megszabadítják a világot a romlottságtól. Külön kiemeli az oktatás szerepét ezen erények pallérozásában, különös tekintettel az uralkodó nevelésének fontosságára. Aubert felhívja a figyelmet arra is, hogy a jámborság és jóság önmagában nem elégséges, tisztában kell lenni a politikusoknak a rájuk leselkedő gonosz szándékok és intrikák káros hatásaival is, és számos történelmi példán keresztül illusztrálja azok leleplezésének következményeit. A szerző által felvázolt ideális politikai uralkodó jellemvonásai közé tartozik a koherens magatartás, a morális integritás, a bölcs tanácsok követése, az igazságszeretet és a reneszánsz és klasszikus szerzők által is oly gyakran emlegetett elővigyázatosság (*prudentia*) eszméje. A mű valójában azokat a 17. századi politikai irodalomban gyakran előforduló politikai döntéshozatal elméleti problémáit taglalja, amelyek röviden a szerencse (*fortuna*), az erény (*virtù*) és az elővigyázatosság (*prudentia*) eszméivel és azok egymáshoz való viszonyával jellemezhetőek. Ez szoros összefüggésben állt a modern államférfi figurájának

kialakulásával, amely egy igen gazdag és egész Európában elterjedt politikai irodalmi műfajban jelent meg.²⁵

Arra a kérdésre, hogy Bercsényi László eseményekben gazdag pályájának méltatása milyen módon kapcsolódott Aubert politikai értekezéséhez – erre vonatkozó források hiányában – igen nehéz válaszolni. Elképzelhető, hogy a kötet nagyobbik részét alkotó esszé már jóval korábban megszületett, és talán egy akadémiai pályázati kiírásra készült dolgozatról van szó, amelynek kiadására éppen az 1760-as évek elején nyílt alkalom. Hogy miért éppen Bercsényi László képe került fel a kötet címlapjára, és miért került bele részletes életrajza, arra talán az adhat magyarázatot, hogy mivel a magyar származású marsall Leszczyński Szaniszló volt lengyel király és lotaringiai nagyherceg barátjának és bizalmi emberének számított. Az sem kizárt, hogy az életrajzot Leszczyński kérésre vagy akár Bercsényi megrendelésére készítette el a szerző, és tette a politikai értekezés ajánlásába. Mindenesetre a mű megjelenésével Aubert nagy valószínűséggel kiérdemelte a Bercsényit támogató udvari elit, Leszczyński Szaniszló és környezete, valamint a versailles-i udvarban annak leánya, Maria Leszczyńska királynő körül csoportosuló buzgó katolikus párt (*parti dévot*) elismerését. Bármilyen volt is a szerzői cél, az így fennmaradt szöveg értékes forrást nyújt neves magyar származású francia marsall életrajzához.

TÓTH FERENC

²⁵ L. ehhez Förfköli Gábor doktori dolgozatát: Gábor, FÖRKÖLI, *Fortuna, lieux communs et exemples historiques dans la littérature politique du XVIIe siècle*, Université de Paris-Sorbonne, 2016 (Paris IV).

SZEMLE

Buzinkay Géza, A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig, Budapest, Wolters Kluwer, 2016. 548 p.

Hatalmas munkát végzett el Buzinkay Géza azzal, hogy egyszemélyes vállalkozásban összefoglalta a magyar sajtó valamivel több, mint kétszáz éves történetét 548 oldalon. Ennek bizonyos részletei már feltártak, publikáltak voltak, azokat kiegészítette, újragondolta, de belefoglalta saját több évtizedes kutatói munkásságának eredményeit is, melyek szorosan kapcsolódnak a *jelen kötet témájához* témájához. Korábban e tárgyban megjelent könyvei ennek előmunkálataként is felfoghatóak. Így a jelen munka egyfelől korábbi kutatásainak időbeli kiterjesztése, másrészt szintézise is egyben.

Buzinkay Géza monográfiája a szakirodalom eddigi publikációira, valamint saját évtizedekre visszanyúló kutatómunkájára (elsődlegesen a tárgyalt majd' kétszáz év közel hétszáz [!] napilapjának több millió oldalára, levéltári és kéziratok anyagokra) támaszkodik. Sajtótörténeti alapállása bevallottan politika- és társadalomtörténeti szemléletű. Érdeklődése főleg a politikai napi- és hetilapokra irányul, vagyis a közéleti sajtóra, amelyek „önmagukat közéleti tényezőnek, a nyilvánosság fórumának tekintik”, amelyeket hivatásos újságírók készítettek, s ily módon lehetőségük volt a közvélemény befolyásolására. A szépirodalmi lapok – bár nem állnak a szerző figyelmének középpontjában – mégis jelentőségükhez mérten – méltatásra kerülnek.

A kötet erénye, hogy némileg megváltoztatja az akadémiai sajtótörténet periodizálását, s emellett, ahol szükséges, itt-ott tartalmi kritikával is szemléli azt. Itt most példaként kiemelve annak a *Felső Magyar Országi Minervát* (1825–1836) elavultnak és színvonaltalannak minősítő írását (68). A magyar sajtó megszületésének ideje az 1780–1820-as évek, Rát Mátyás *Magyar Hirmondójától* (1780–1788) az 1820-as évekig, az első magyar nyelvű folyóiratok megjelenéséig tart. Az 1830 körüli időre már elkülönült egymástól az újság és a folyóirat típusa, és létezett – egy bár korlátozott, egy-kétezer fős – olvasóközönség, ekkorra – ahogy Buzinkay találóan megfogalmazza – „A magyar sajtóélet kinőtt embrionális korszakából”. Bár a nyomdák felszereltsége némi elmaradásban volt más európai országokéihoz képest, de Magyarország is törekedett az elmaradás felszámolására, ami az 1890-es évekre megközelítette, ha nem is érte el a nagy nyelvterületek országaiban található nyomdák technikai színvonalát.

1848/49 korszakhatár a magyar sajtó történetében is. Részletekbe menő esemény- és jogtörténeti bemutatást követően Buzinkay abban látja a '48-as év fő vívmányát, hogy a forradalom a „véleményformáló és ennek révén közvélemény-teremtő sajtó előtt tette szabaddá az utat” (116). A sajtószabadság kivívása után – főleg a rövidéletű, radikális – lapok száma nőtt meg (ezeknek különböző típusait azok megjelenési helyei szerint bemutatja), kitér a kormányközeli és az ellenzéki lapokra; és arra a megállapításra jut, hogy a példányszámok magasabbak voltak ugyan, de nem tértek el jelentősen a forradalom előttiektől, mivel azok már elérték ismertségük határait, melyet döntően az írni-olvasni tudás elterjedtségi szintje határozott meg.

Ezután részletes beszámoló következik a Bach-rendszer, a forradalom utáni bő másfél évtized sajtóval kapcsolatos jogi, politikai és társadalmi feltételeinek változásáról, alakulásáról, majd a szer-

ző leszögezi, hogy semmiképpen sincs szó arról, hogy a magyar irodalmi és sajtóéletet újra kellett volna alapítani, hiszen már volt mire építkezni. Az 50-es évek közepétől változáson ment keresztül az a közeg, amelynek információigényét a sajtónak ki kellett elégítenie. Az újságírók, írók sorsának további alakulására is kitér (börtön, emigráció, vagy itthon maradás és a helyzethez való alkalmazkodás), publikációs lehetőségek megtalálása.

A könyv törzsrészét, legnagyobb terjedelmű fejezetét (több mint 200 oldalt) az 1849-től 1944-ig terjedő időszak tárgyalása teszi ki, egyrészt, mert ez az időintervallum a leghosszabb, másrészt, mert a szerző itt építközhet legjobban saját kutatási eredményeire. Buzinkay Géza munkájában szól a nyomdák számáról, a könyvkereskedői hálózatról, a postai szállítás nehézkességéről a 19. század 50-es éveiben. Szociológiatörténeti szempontból is figyelemreméltó összehasonlító adatokat közöl a szerkesztők, főmunkatársak, belső munkatársak, valamint a külföldi levelezők honoráriumairól. Behatóan elemzi ezen kívül az egyes orgánumok előfizetőinek számbeli adatait. E korszakon belül kiemelt helyet foglal el a szabad sajtó időszaka, a „magyar sajtó liberális aranykora” (az 1860-as évek közepétől az 1880-as évek közepéig), melyben a vasút és a posta mellett a sajtó volt az emberek közti kommunikáció harmadik legfontosabb szervezett kereteken belül mozgó eleme. A szerző legnagyobb erőnyei, saját alap kutatásán alapuló tényfeltáró és tényösszegző munkájának eredményei is itt mutatkoznak meg, stílusa rendkívül olvasható.

Bár Buzinkay érdeklődésének középpontjában a sajtóéletet, a sajtó fejlődését meghatározó országos érdekű és terjesztésű napilapok állnak, de foglalkozik a regionális sajtó legfontosabb képviselőivel, kitér a kiegészítés után a már szabad sajtóviszonyok között a kisebbségeket előnytelenül, negatívan megkülönböztető módon érintő magyar törvényi szabályozásra. Megjegyzésre érdemes, hogy a határon túli német nyelvű sajtó, főleg az osztrák lapok kitüntetett figyelemben részesítették a nemzetiségi törvény egyes részleteit. Így például még a liberális beállítottságú orgánumok is kritikával illették például az oktatási törvényt, amely a nemzetiségi törvény leggyengébb pontja volt. A liberális bécsi *Die Presse*-ben saját kutatásaim alkalmával jómagam is találkoztam a törvény bizonyos részeit kritizáló megjegyzésekkel. Az 1868. XLIV. törvénycikk foglalkozott a nemzetiségek egyenjogúságának ügyével. A *Neue Freie Presse* című szintén liberális bécsi újság 1871. augusztus 13-ai írásában például nem tartotta helyesnek, hogy – bár a népiskolákban minden diák saját anyanyelvén tanulhatott – a törvény időbelileg elhúzódó végrehajtása során nemzetiségi területen is bevezették kötelező tantárgyként a magyar nyelvet, amelyhez azonban ott nem volt mindenhol kellő számú oktató. Az osztrák lap a német nyelv háttérbe szorulását és ezzel együtt a német kultúra veszendőbe menését vizionálta. Ez a törvény a szlovák nemzetiségi területeket is érzékenyen érintette. Buzinkay lényeglátóan írja a nemzetiségekhez való kormányzati viszonyt összegezve: „A Szent István-korona országainak területén heterogén sajtórendtartás érvényesült”, melynek politikai értelme az volt, hogy a magyar sajtó számára biztosítsa a szabadságot, a nemzetiségekkel való bánásmódban viszont élhetett az abszolutizmus eszközeivel (179–180).

Az 1870-es évektől megjelenik a sajtóban a hirdetéssel az üzleti szempont, ennek magyarországi elterjedését nagyon helyesen nemzetközi, elsősorban német és amerikai kontextusban mutatja be a szerző. A hirdetéssel és a lapterjesztéssel kapcsolatos törvények, rendeletek dátumát, a törvény-cikkek számát mindig precízen feltünteti. Az 1870-es években a budapesti napilapok erősen pártokhoz kötődtek, a Deák-párt és a balközép 1875-ben bekövetkezett fúziója is befolyásolta egyes lapok összeolvadását, illetve megszűnését, valamint a mindenkori ellenzék sajtóját. Buzinkay végigköveti az újságírószakma értelmiségi foglalkozássá válásának folyamatát, beszámol egyes kiemelkedő újságírók kitüntetéséről, ugyanakkor a sajtóerkölcs ellen vétő zugújságírók eseteiről is. A Millennium idejéből felvázolja a nagy, országos politikai lapok szerkesztőségének összetételét, megadja munkatársainak számát, valamint leírja azok feladatköreit. Nem kerül el figyelmét az újságírói szakma érdekvédelmi és önképző szervezeteinek bemutatása sem. A világháborúig terjedő

korszak sokszínű sajtóját (a napilapokat és a folyóiratokat) politikai indíttatásukat, szerkesztőiket, fontosabb munkatársaikat és példányszámadataikat behatóan elemzi.

Önálló fejezetek ábrázolják a kisebbségi, illetve a két háború közti, majd az 1956 utáni emigrációs magyar sajtót, a mai Magyarország területén létező vidéki orgánumokat is; a lapok elterjedtségét, ismertségét minden esetben példányszám-adatokkal érzékeltetve. A filmhíradó, majd a mozgófilm és a rádió magyarországi megjelenésével a nyomtatott sajtó a médiatörténet részévé vált. Buzinkay a tőle megszokott alapossggal tárgyalja a 20-as évek rövidebb életű liberális orgánumait, az egyre inkább teret hódító propagandasajtót, a nyilasok uralmának centralizált sajtópolitikáját és az azt kiszolgáló orgánumokat, minden alkalommal kitér szerkesztőikre és a példányszámadatokra. Az 1945 és 1948 közötti rövid koalíciós évek és a megújuló sajtó után az egypárt-rendszernek alárendelt, egysíkúvá váló, elszíntelenedő, pártérdeket kiszolgáló újságírás korszaka következett be.

Buzinkay Géza munkájában a magyar sajtótörténet hagyományos periodizációját az új kutatások eredményeképpen némiképpen módosítja. Így külön korszakként tárgyalja a reformkor, az 1830–1840-es évek sajtóját, a következő etapnak a kiegyezés utáni időszakot az 1860-as évek közepétől, a szabad sajtó létrejöttétől az 1880-as évek közepéig, a tömegsajtó elterjedéséig tekinti, majd 1918-ban húzza meg a következő korszakhatárt. Az 1945 utáni időszakot kisebb korszakokra bontva ugyan, de egészként tárgyalja, mert véleménye szerint az 1956-os sajtószabadság rövid életű volt, és az egész korszakra jellemző volt a pártállam központi sajtóirányítása, a Rákosi-korszakban nyíltan diktatórikus módszerekkel, a Kádár-korszakban, a „konzolidáció” idején óvatosabban, de cinikusan. Az 1956-os forradalom sajtótörténeti jelentősége – véleménye szerint – összevetve az 1848-as forradalom sajtótörténeti jelentőségével csekélyebb, mivel csak az eszmék és az addig nyilvánosságot nem kapott követelések megfogalmazásában jelentett némi újdonságot, de sem a sajtó szerkezetében, sem rovatait tekintve, sem publicisztikai stílusában nem hozott változást. Egyébként munkájának úttörő részét képezi az 1948-tól a rendszerváltásig terjedő évtizedek sajtópolitikájának, személyeiben változó pártirányításának a legújabb forrásokra alapozott, részletes, precíz, közérthető és olvasható, ilyen formában még soha nem publikált összefoglalása. Újdonsága még könyvének a rendszerváltást megelőző és azután következő időszak visszafogott, objektívításra törekvő ábrázolása a legújabb publikációk felhasználásával és ismételten a mindenkori példányszámadatok orientációt segítő közlésével. A rendszerváltás óta eltelt 30 évben sok minden megváltozott a magyar sajtón belül, privatizálás, illetve többszöri tulajdonosváltások zajlottak le, korszakos jelentőségű lapok szűntek meg, ezen kívül az azóta napvilágot látott publikációk, memoárok, feltárt iratanyagok sokban hozzájárultak az események értékelésének finomhangolásához. Itt említendő meg Földes Anna írása az *Irodalmi Újságról*, illetve a közelmúlt olyan neves újságíróival, mint Polgár Dénessel, Pálffy Józseffel és Gömöri Endrével készült interjúk.

A rendszerváltást követően a piaci viszonyok közepette megjelenő igény a nyomtatott sajtó iránt aztán az 1990-es évek közepétől fokozatosan visszaesett, és ez az országos és a vidéki lapok számának visszaeséséhez, több orgánum megszűnéséhez vezetett. Egyébként ekkorra világszerte is a nyomtatott sajtó iránti igény visszaszorulása a rádió, a televízió és az internet javára jellemző, és ez vezet a példányszámok jelentős csökkenéséhez. A printmédia pusztán rétegerdeklődést elégít ki, elsősorban a nagyvárosokban – összegzi a szerző munkája zárásaként.

A kötet végén a felhasznált irodalom (benne levéltári és kéziratok források), sajtóbibliográfiák és a szekunder irodalom jegyzéke, valamint a kötet használatát segítő újság-és folyóiratcímek mutatója és névmutató található. A kötet hasznos információkhoz tartozik, hogy Buzinkay előszavában kitér az újságok címével kapcsolatban az első világháborúig megszokott I és U betűk régies rövid ékezetes írásmódjára.

Buzinkay Géza összefoglaló munkája alapvető és hézagpótló sajtótörténeti kézikönyve a további társadalom- és kultúrtörténeti kutatásoknak, emellett világos és élvezetes tárgyalásmódja, valamint adatgazdagsága miatt az oktatásban is jól használható.

Retter der Antike, Marquard Gude (1635–1689) auf der Suche nach dem Klassikern, hrsg. von Patrizia Carmassi, Wiesbaden, Harrassowitz, 2016 (Wolfenbütteler Forschungen, 147), 576 p.

Miről szól egy tanulmánykötet? Nyilván a benne szereplő esettanulmányok tartalmáról, illetve arról a szakmai koncepcióról, amely összefogja, tartalmában összetartja a kötetet. Ezt a koncepciót a szerkesztők bevezetése, vagy utószava általában *expressis verbis* is tartalmazza. De ismerjük a mondást, „*de captu lectoris...*”, vagyis minden olvasónak van külön olvasata is a könyvről, vagy csak éppen egy-egy, benne szereplő írásról. Továbbgondolkodva azonban világos az is, hogy a kötet megjelenési időpontja sem mindegy az „olvasat” szempontjából. Lehetünk ebben a kérdésben kételkedők, hiszen egy-egy szimpózium anyagát általában akkor adják ki, ha pénzt találnak rá, és a résztvevők – általában késve – leadják tanulmánytá formált előadásaik szövegét. Van olyan eset, amikor a konferencia megrendezése, a témaválasztás másfajta aktualitást hordoz, mint a megjelent kötet, mert a közben eltelt két-három évben olyan események történtek – politikai, gazdasági, kulturális, vagy éppen tudományos – amelyek egészen másfajta összefüggésrendszerbe helyezik a kötetet. A most ismertetett kötet esetében egy 2011-ben kezdődött alaputatás eredményeit mérlegelhetjük, és a kutatás célkitűzéseinek megfogalmazásakor, nyolc évvel ezelőtt, senki sem számolhatott – és miért is számolt volna – az eredményt olvasónak 2019-beli szempontrendszerével.

Marquard Gude (1635–1689), ahogy Thomas Haye tanulmányából részletesen megismerjük életrajzát (*Späthumanismus und Gelehrtenkultur im Zeitalter Marquand Gudes. Ein einführender Essay zu den Voraussetzungen im deutschsprachigen Raum*), egy olyan generációnak a tagja, amely az első, aki általános békében élhette felnőttkorát. Haye kiemeli és elemzi a harmincéves háború pusztító hatását (a gazdaságban, a kulturális és tudományos infrastruktúrában, így a könyvtárakban, és persze az emberi életekben és lelkekben), és azt, hogy Gude élete egy újárendezett Európában zajlott. Egy új európai rendben élő országokat látogatott végig Samuel Schassius társaságában. Itáliától Svédorszáig. A wolfenbütteli tanulmánykötet tehát egy nagy, nemzetközi (európai) háborút követő időszakról szól, és ennek a korszaknak az értelmiségi dilemmáiról. Hiszen minden válság-korszak, nagyobb konfliktus utáni rendezés értékválság utáni is. A gondolkodó emberek számba veszik, mit gondoltak rosszul, amelynek maga a konfliktus is következménye volt, vagy lehetett, és miként lehet a jövőben egy új, egy stabil értékrendszert felépíteni, megelőzendő a következő össze-tűzést és a vele járó pusztítást. A 21. század eleji Németországban sok ilyen szaktudományos kötet jelenik meg, amelyben a múltról írnak, de összességében a jelenhez szólnak. *Altero nomine, de Te fabula narratur*. Persze nem újságírói felületességgel és megfizetettséggel, hiszen a mai újságírás nem több merő pártpolitikánál. És azt is tudjuk, hogy egy tanulmánykötet szavát nem mindenki érti. Cél is ez, hiszen egy értelmiségi csak hezitálva tud gondolkodni. „Mindenk” számára a hezitatív beszédmód néha veszélyesebb lehet, mint a kerekre formált („mert ez gömbölyű”) féligazság (vagyis egyvalaki igazsága).

„*auf der Suche nach dem Klassikern*” – mondja a tanulmánykötet címe. Nem mondja, hogy kétségbeesett keresése valamilyen erkölcsi fogódzónak, mert az nem is lenne igaz. Egy háború utáni generáció tagja természetesen módon keres erkölcsi alapértékeket. Marquand Gude, tehetős polgár, kiváló filológus az ókori és kora középkori keresztény szövegek új változatait kereste, olyanokat, amelyeket a 15. század óta eltelt időszak humanista kiadásai – több ilyen kiadási hullám volt, és az újabbak mindig több szövegvariánst vontak látókörükbe – nem vettek figyelembe. Emellett külön figyelt már a német nyelv nyelvemlékeire, illetve a germán kultúra alapköveit jelentő szövegekre. Élete, annak ellenére, hogy közfunkciói is voltak (tanácsos, diplomata), belterjesnek is gondolható klasszika-filológiai tevékenységgel, szövegkiadással, ókori feliratok és kéziratok gyűjtésével telt. A korszellem azonban, amelyben élt, az ő munkássága által is olyannak mutatható be, amilyen-nek ma ismerjük. És ezt a korszellemet jellemzik részleteiben a kötet első részének tanulmányai. A 17. század második fele kapcsán a 21. század elejének magukat „haladó”-nak mondó gondolko-

dói azt ünneplik, hogy – szerintük – az európai gondolkodás megszabadul a „vallás” béklyóitól, legalábbis elindul ebbe az irányba. Ez az út a Felvilágosodáshoz („ész Istennő nevében”) vezet. Része ennek a folyamatnak az is, hogy a jogi és a gazdasági gondolkodásból – az elméletekből mindeképpen – kivetődik a morális elem, vagyis – ahogy a mai „sikeres” emberek mondják –, az erkölcsnek nem szabad szerepet játszani sem a jogban, sem a gazdasági gondolkodásban. Tegyük hozzá rögtön, hogy ezt a 17. században azért tehették, mert megvolt az az erkölcsi alap, amelytől lehetett függetleníteni a törvénykezést – önmagában vett, belterjes rendszerré –, és mert a gazdaságban, Európában, komolyan vehető szereplő egyáltalán nem gondolta, hogy az erkölcstelenül szerzett haszonra büszkének kell lenni. Ezt az erkölcsi alapot az ókori és a keresztény hagyományból vették, amelyet – mint Gude példázza – újra és újra meg kell ismerni, annak teljességét áttekinteni, és az alapértékeket korszerűsítve – nem elfeledve, vagy lecsérélve – megtartani. Ez a közös európai hagyomány bővül ki a Gude-generáció látókörében a nemzeti közösség hagyományával, és ennek hordozóival, a korai vernakuláris emlékekkel. Ez nem nacionalizmus, és senki ellen nem irányult, még az oszmánok, az oroszok, vagy éppen a gyarmatokról megismert bármely kulturális csoporttal szemben sem tartalmaz ez a szemlélet semmit. Thomas Haye tanulmánya korszerű szemlélettel megírt kép a 17. század német országairól, számomra újnak tűnik a harmincéves háborúnak a korszak kulturális és tudományos szemléletére gyakorolt hatásának a bemutatása. Nagyon fontosnak tartom ezt, hiszen a mai értelmiségi gondolkozás szinte programszerűen törli a múltat egy-egy aktuális kérdés megítéléséből (a buta politikai korrektség része ez, és nem a bölcs politikai korrektségé). Teszi ezt annak ellenére, hogy semmilyen múltbeli, vagy mai jelenség a tudományos, a kulturális, vagy a közgondolkodásban nem jellemezhető helyesen az egyes generációk történelmi élményének mérlegelése nélkül (csak nem kellene elfeledni, hogy nemcsak nekünk magunknak vannak fájdalmas emlékeink, hanem másoknak is). Haye eszmetörténeti tablóján helyet kap a korabeli értelmiségi karrierlehetősége, a magánkönyvtárak gyűjtésének keretei és tartalmi jellemzői, a filológiai szemlélet változása a latinitásból a vernakularitás irányában, és ami nagyon fontos, hangsúlyozza a kapcsolati háló jelentőségének a megnövekedését. A nem magányosan dolgozó tudós, aki már a munkája forrásait is személyes kapcsolatainak kihasználásával, tudatos bővítésével, és a kortárs értelmiség véleményére adva szerzi meg. Norbert Kössinger már a korszak német nyelvű szövegeinek kortárs értékelésére, a német filológia történetére koncentrált (*Philologie in der Frühen Neuzeit. Deutschsprachige Texte des Mittelalters im 16. und 17. Jahrhundert*), Harald Bollbruck pedig áttekint az ókori feliratok gyűjtésének a 17. századig eltelt történetét, és hangsúlyozza Gude gyűjtésmódszerének új elemeit (*Marquard Gude als Inschriftensamler, Autopsie, Kritik und Evidenz*). Aki használta már a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek katalógusait, tudja, hogy a *Gud. lat.* vagy a *Gud. graec.* jelzet a Gude könyvtárából megszerzett kódexeket jelenti. Ezért is fontos tehát Werner Arnold tanulmánya, amelyben a kéziratoknak a fejedelmi könyvtárba kerülése előtti időkről ad képet, illetve áttekintést kapunk Herzog August általános kézíratszerzeményezési politikájáról is (*Bibliotheca Augusta, Erwerbung von Handschriften im 17. Jahrhundert*).

A tanulmánykötet második részében „belépünk Gude könyvtárába”, vagyis az általa gyűjtött kéziratok egyes darabjait, illetve csoportjait elemzik a szakértők. A gyűjtés történetének dokumentálásán túlmenően valamennyi tanulmány komoly újdonságokat is bemutat. Kezdjük az utolsó tanulmánnyal, amelyben Bertram Lesser ugyanis közvetlenül folytatja Arnold írását, immár egy speciális szempontból, a kéziratok katalógizálás-történetének nézőpontjából (*Longe maximum vero Bibliothecae Augustae ornamentum, Zur Geschichte und Katalogisierung der Codices Gudiani in Wolfenbüttel*). Jó lenne, ha a mai kulturális politikát irányítók, a könyvtárakért felelős politikusok elolvasnák ezt a történetet, és persze az antikváriusok is. A könyvtárak személyi állományának csökkentése ugyanis mindig úgynevezett „pragmatikus”, és „racionális” okokból történik, és nem a döntéshozók ostobaságából. Gude kézirateit először akkor katalógizálták – látták el metaadatokkal –, amikor a fia eladta azokat, vagyis az aukciókatalógus számára (1706, 1709). Már ekkor „kül-

ső szakértőket” foglalkoztattak, tekintve, hogy az eladó, és a kereskedők sem tudtak mit kezdeni a kéziratokkal. A wolfenbütteli könyvtár részeként ezek után többször katalogizálták az állományt (1723-tól kezdve), de például, ahogy a mostani kutatás is tanúsítja, mindig lesznek olyan elemek, amelyeknek a katalógus szintű leírására is szükség lesz a jövőben is. Nem egyszerűen azért, mert technológiai újítások a jövőben is várhatók. A 18. században, vagy akár a 20. század végén sem írhatta volna le senki azokat a Karoling-kori rajzokat, amelyeket a kódexek palimpszeszt-kutatása mentén tártak fel, ahogyan azokat Ludovico V. Geymont most bemutatja (*Carolingian Drawings in the Wolfenbüttel Centaur Palimpsest*). Patrizia Carmassi is egy palimpszeszt-vizsgálat szenzációs eredményét mutatja be, új Sallustius- és Lucanus-szövegváltozatokat (*From the codex to the libraries, A Gudianus latinus palimpsest, HAB Cod. Guelf. 125 Gud. lat.*). De minden újabb filológiai vizsgálat is tud olyan újdonságokat feltárni egy-egy kézíraton, amelyeket a könyvtárosok évszázadokon keresztül nem kell, hogy észrevegyenek, és ennek megfelelően a „hiányos” ismereteket rögzítik a katalógusok. A filológus természetesen nem a katalógust kívánja javítani, saját mikroszintű vizsgálatait megfelelő elméleti magyarázatokkal is ellátja arra a korra vonatkozóan, amikor a kódex keletkezett, vagy éppen amikor a kéziratot a gyűjtő megszerezte magának. Federica Toniolo például nyolc, Itáliában, a 14. és 15. században másolt kéziratot vizsgál (ókori klasszikusok, korai egyházatyák, illetve középkori óraskönyv) a szöveg és kép viszonyát elemezve, és közben két, eddig nem megnevezett egykori, itáliai tulajdonost is azonosított (*World and Image, Italian Illuminations in the manuscripts of the Marquard Gude's collection at the HAB*). Hiszen a gyűjtéstörténet egyik leginkább érdekes, és a kapcsolati háló is jól jellemző része az, hogy kinek az egykori könyvtárából származó darabokat sikerült megszerezni Gude-nak. Marco Petoletti igazából a 15. századi Pier Candido Decembrio, milánói humanista munkásságáról írt, azokról a margináliákkal és javításokkal ellátott kódexei alapján, amelyeket a humanista halála után két évszázaddal Gude megvásárolt (*Pier Candido Decembrio e i suoi libri*). Ahogy Eleonora Gamba Euripidész Hekabéről írott munkájának wolfenbütteli és a velencei *Biblioteca Marciana*-ban őrzött szövegét hasonlítja össze. Ez a kézirat is, ahogy másik 13, Pietro da Montagnana könyvtárából való. Ezek a könyvek a padovai San Giovanni di Verdana kolostorba kerültek a 15. század végén, innen Gude 1663-ban vásárolta meg őket (*Da S. Giovanni di Verdana a Wolfenbüttel. Riflessioni intorno alla biblioteca di Pietro da Montagnana e all'Euripide nel Cod. Guelf. 15 Gud. graec.*).

Egy könyvtár anyagát elemezzük tartalmi összetétele szerint is. Persze, mindegyik gyűjtő esetében érdemes egyes tematikus csoportokat úgy kiválasztani, hogy a korszakról is mondjon valamit elemzésünk, miért pontosan ezeket a darabokat választotta a gyűjtő. Az általános, az antikvitásra irányuló figyelmének köszönhető a nem csupán az ókori irodalmi emlékekre figyelés. Így kerültek Gudéhoz olyan könyvek is, amelyek alapján az ókori Róma távolság mértékegységeinek, a méretarány használatnak a középkori használatát lehet elemezni (Uta Kleine, *Die Rezeption der römischen Vermessungsliteratur im frühen Mittelalter; Der Gudische Agrimensorencodex [HAB Cod. Guelf. 105 Gud. lat.] in seinem kodikologischen und historischen Umfeld*). Iolanta Ventura pedig három Gude által megvett, de az orvostörténeti hagyományban nem kellőképpen figyelembe vett orvosi műre irányítja a figyelmet, általában is jellemezve a Gude könyvtár orvosi gyűjteményét (*Mittelalterliche Medizin in der Bibliothek Marquard Gudes*). Gude gyűjtőszenvédélye, de egyben figyelme is, a legkorábbi német nyelvemlékekre is kiterjedt. Azt is mondhatnánk, hogy az antik örökség mellé, egyenrangúan oda helyezi saját kulturális közössége emlékeit is. Emellett kiterjedt a figyelme a kortárs és közel kortárs tudósokra, és nem csupán a kapcsolatai bővítése szándékával. Könyvtárának érdekes színfoltja a tudós portrégyűjteménye, amelyet Michael Wenzel mutat be (*Die Bilder der Bibliothek. Gelehrtenporträts aus dem Besitz von Marquand Gude*).

Visszatérve könyvismertetőnk kezdeti gondolataihoz. A 2011-től kezdődött alap kutatás, amely a wolfenbütteli *Herzog August Bibliothek*-ba került Gude könyvtár történetét, anyagát, mikrofilológiai és történeti összefüggéseit tárta fel, nemzetközi csapatot mozgató. Gude a 17. században

beutazta Európát, hogy megszerezze ezeket a kódexeket. Európai szintű kapcsolati hálót épített maga köré, aktívan eszmét cserélve tudósokkal, kereskedőkkel, politikusokkal. A 21. század elején a saját kulturális örökségüket kutatók fogtak össze, hogy olyan jelenségekre hívják fel a figyelmet, amelyek messze túlmutatnak az olyan filológiai eredményeken, hogy egy ókori szerző szövegvariánsai gazdagíthatók voltak (ami persze önmagában is óriási eredmény). A harmincéves háború utáni európai értelmiségi generáció visszanyúlt a saját hagyományaihoz azért, hogy a jövőre nézve erőt mérítsen magának. Ez a hagyomány, és ez a lehetőség a ma élőknek is rendelkezésre áll.

MONOK ISTVÁN

Formularium ecclesiae Strigoniensis (Collectanea Studiorum et Textuum, vol. I/4), Edendo operi praefuerunt Petrus card. Erdő, Cornelius Szovák, Petrus Tusor coadiuvantibus Gabriele Sarbak, Theresia Horváth, Adamo Porubszky, Budapest, kiadta az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport az MTA–ELTE–PPKE Ókortudományi Kutatócsoport és a Gondolat Kiadó közreműködésével, 2018. (LXXXIV + 880 oldal + 7 fekete-fehér fénykép.)

Az „esztergomi egyház formuláskönyve” cím alatt megjelent vastag kötet egyfajta „2 in 1” forráskiadással gazdagította a magyar történettudományt, illetve segéd- és társtudományait, amennyiben az egyes számú cím lényegében két – bár egymásra épülő – *formularium* kiadását jelenti. Ezek közül az első, „a magyar egyházi bírósági gyakorlat első átfogó formuláskönyve” (BÓNIS György, *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv = Levéltári Közlemények*, 44–45[1974], 89–101, az idézet: 93.) Beneéthy Mátéé, az esztergomi szentszéki bíróság jegyzőjéé, amely a benne keltezéssel előforduló darabok tanúsága szerint legkésőbb 1504-től tartalmaz okleveleket 1512-ig, Beneéthy feltételezett haláláig. A másik pedig ennek bővített és némileg átdolgozott változata, amely Nyási Demeter esztergomi érseki helynök irodájában készült, és mintegy hetven, 1511–1521 közti oklevéllel egészíti ki az előző munkát, amellet, hogy jónéhány fölöslegesnek ítélt szöveget elhagy a korábbi gyűjteményből. A kiadók az utóbbi változatot vették alapul, elsősorban annak szintetizáló mivolta miatt, de az apparátusban feltűntetik a Beneéthy-féle változat eltéréseit, ennek többleteit pedig függelékben (681–780) kínálják az olvasónak. A kötet azonban nem csupán a szövegeket és a nagy gonddal kialakított, korrekt apparátust tartalmazza – ebben az illető oklevelek formuláskönyveken belüli pontos helyének, a Beneéthy-kéziratot feldolgozó Bónis György regesztái (BÓNIS György, *Szentszéki regeszták, Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*, a szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerk. Balogh Elemér, Bp., Püski, 1997 [Jogtörténeti Tár, 1/1]) sorszámainak, az egyes szövegek esetleg megtalált forrásainak vagy egyéb előfordulásainak, a két kézirat eltéréseinek, valamint a személy- és helynevekre vonatkozó legfontosabb információknak feltüntetésével –, hanem függelékében hozza a két formuláskönyv konkordanciajegyzékét (781–795), továbbá fel van szerelve három bevezető tanulmánnyal is. Ez utóbbiaknak – valamint minden más magyar szövegnek – angol fordítása is megtalálható a kötetben; teljes joggal, minthogy a kötet nemzetközi érdeklődésre is számot tarthat. Erdő Péter a „középkori egyházi bíraskodás és a Nyási-formulárium” címmel írt (XLIX–LIV; angolul: XI–XVI), Sarbak Gábortól a kötetek kodikológiai leírása származik („Kodikológiai megjegyzések Beneéthy Máté és Nyási Demeter formuláskönyveihez”, LXXIX–LXXXIV; angolul: XLI–XLVI); Szovák Kornél pedig „formuláskönyvek a középkori Magyarországon” című, nagyobb terjedelmű, bőséges szakirodalomra támaszkodó dolgozatában tágabb keretek közé helyezte el a két kiadott *formulariumot* (LV–LXXVII; angolul: XVII–XL). Ez utóbbi írás tartalmazza a szövegkiadás során követett elveket is, valamint hírt ad egy „tudományos kommentárkötet” (LXXVII) tervezéséről is. A késő középkori – nyugatról nézve: kora újkori – magyarországi egyházi bíraskodás két legfontosabb emléke tehát a jelen kiadvánnyal általánosan hozzáférhető lett a kutatás és az oktatás számára.

Ennek előnyei jelentősek és világosak. Ezek közt talán nem a legfontosabb, de nem is lényegtelen, hogy a munka a további forráskiadások jelentős támasza lehet, egyes sérült oklevelek *lacunáinak* pontos kitöltéséhez elsődleges segédeszközt kínálva – a kiadók is a Nyási-féle kötet terjedelmes szöveghiányait a korábbi formuláskönyv alapján pótolták. Nem elhanyagolható az egyetemi oktatás szempontja sem, amennyiben a diplomatikai képzéshez oktatók és hallgatók értékes segédkönyvet találhatnak a jelen szövegkiadásban.

A magyar késő középkor kutatói pedig, jóformán szűkebb érdeklődési területüktől függetlenül, értékes anyagokra bukkanhatnak az egyházi bírászkodás ezen dokumentumaiban. Oka ennek az, hogy – bár az egyházi és világi törvényszékek hatásköre legalábbis a 14. század közepétől erősen vitatott volt, és a későbbi *Kulturkampf*ot anticipáló kompetenciavita a középkor végére a világi bíróságok egyértelmű szupremáciájának érvényre jutásával végződött, különösen a birtokpekrek vonatkozásában – még a 16. században is, részben a pereskedők személye (*ratione personae*), részben a per tárgya (*ratione rei, ratione materiae*) okán, rengeteg ügy tartozott a *vicariusok*, tehát az egyházmegyei bíróságok élére helyezett püspöki helynökök jogkörébe. (Mindehhez ld. BÓNIS, György, *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526 = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 80 Kanonistische Abteilung*, 49[1963], 174–235, különösen: 207–208, 211–218, 224–231 [a tanulmány magyar fordítása: BALOGH Elemér, *Az egyházi bírászkodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon* = BÓNIS 1997, i. m. 621–658]; BÓNIS 1974, i. m., különösképp 96–98; BÓNIS György, *Egyházi és világi jog határai a középkorban = Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. Székely György, Bp., Akadémiai, 1984, 235–241, különösen: 236–237, 240. Nyugaton az egyházmegyei bíróságok élen álló személyt *officialisnak* hívták, de ez a szó Magyarországon a világi jószágigazgatót jelentette, s így szentszéki bíróra alkalmazva nálunk nemigen fordult elő: „*officialis* bedeutete den weltlichen Gutsverwalter in Ungarn, für einen geistlichen Richter wurde das Wort nur selten und formelhaft in Papsturkunden gebraucht” [BÓNIS 1963, i. m. 203, és *uo.*, 117. jegyz.].)

Elsősorban természetesen az egyháztörténet szempontjából jelentős a kiadvány. A kánoni jog magyarországi érvényesülésének és használatának mértéke azonban e diszciplína művelőin kívül minden történeti érdeklődésű ember számára érdekes, minthogy ebben valamennyire Magyarország európaisága tükröződik. Természetesen nem arról van szó, mintha a két fenomén egyenesen arányos lenne, azaz minél függetlenebb és szofisztikáltabb a kánoni jog, annál európaibb az ország. Erről már csak azért sem lehet beszélni, mert a függetlenség és a jogi finomság korántsem jártak együtt: a kánoni jog alkalmazásának színvonala a szóbeli kezdetektől egészen a két tárgyalt formuláskönyv megírásáig többé-kevésbé emelkedett, függetlenségének és érvényesülésének virágkora azonban a 13. századra, illetve a 14. század elejére esett (BÓNIS 1963, i. m. különösen 191–198). Nem szabad megfélekedni arról sem, hogy az egyházi bírászkodás visszasságai (ezekről viszonylag bőven: BÓNIS 1963, i. m. 232–235) a középkor végére széleskörű elégedetlenséget váltottak ki az országban (*uo.*, 235).

Létezett azonban a kánoni jognak, illetve hatásának egy másik arca is. Nem elhanyagolható az a szerep, amit – Bónis összefoglalása szerint – az esztergomi szentszéki bírászkodás „a feudális magyar jog fejlesztésében és hézagainak kitöltésében, másrészt a társadalmi különbségtétel elmélyülésének akadályozásában játszott”. Az elsöre részben a világi bíróságokkal való érintkezés alkalmával, az ottani bírák indirekt képzésével, részben pedig a Magyarországon újnak számító, vagy legalábbis kielégítően nem szabályozott jogterületek kultiválásával került sor; a világi bírászkodásra nemcsak eszmei, hanem formulaszinten is megmutatkozó hatást gyakorolva (példákkal együtt ld.: BÓNIS 1974, i. m. 98; az idézetben előforduló „feudális” jelző ma már furcsán hat, de 1974-ben még nehezen megkerülhető volt).

Még jelentősebb azonban, hogy míg „a magyar birtokososztály az egyházi bíróságokkal szemben is a jobbágyok teljes mediatizálására törekedett”, addig „a szentszék nem tett különbséget férfi

és nő, nemes, jobbágy és polgár, keresztény és zsidó között a perképesség szempontjából” (BÓNIS 1974, i. m. 99; vö. BÓNIS 1963, i. m. 230–231). A társadalmi, rangbeli különbségek ezen nagyvonalú meghaladása óhatatlanul emlékeztet arra a módra, ahogy a – csaknem kortárs – római inkvizíció (*Sacra Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis*) a kínvallatást kezelte. Az tudott dolog, hogy a Szent Hivatal igen visszafogottan élt ezzel az eszközzel (PETERS, Edward, *Inquisition*, First paperback printing Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1989 [eredetileg New York, The Free Press, 1988], 117–118.), a világi bíróságoktól eltérően abban az igazság kiderítésének nem első, hanem utolsó lehetőségét látva (ANGENENDT, Arnold, *Toleranz und Gewalt, Das Christentum zwischen Bibel und Schwert*, Münster, Aschendorff Verlag, 2012 [Nachdruck der fünften, aktualisierten Auflage 2009] 284) inkább a keresztkérdéses, adott esetben megismételt kihallgatást preferálta (MONTER, William, *Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe*, Athens, Ohio, Ohio University Press, 1984, 72). A tortúrára pedig akkor kerített sort, ha a tényállás tisztázásához ez múlhatatlanul szükséges volt, mert az igazság feltárásában a terhelt nyilvánvalóan nem működött együtt az inkvizícióval, azaz kétségtelen bizonyítékokat tagadott, vagy vallomása egyértelműen hiányos volt (ANGENENDT 2012, i. m. 284). Szempontunkból itt az az érdekes, hogy ha mégis indokoltnak tűnt az információnyerés e módjának alkalmazása, akkor alóla az inkvizíció előtt – ismét eltérően a világi jogtól – semmiféle rang vagy magas társadalmi állás nem jelentett felmentést (TEDESCHI, John, *Die Inquisitionsakten im Trinity-College, Dublin = Inquisition, Index, Zensur*, Wissenskulturen der Neuzeit im Widerstreit, hrsg. v. Wolf, Hubert, Paderborn–München–Wien–Zürich, Ferdinand Schöningh, 2001, 71–87, közelebről: 83; érdekes ennek 17. századi indoklása [uo., 42. jegyz.]: ha felségsértési esetekben érvényüket veszítik a kínvallatást kizáró privilégiumok, akkor annál inkább így kell ennek lennie az isteni felség megsértésének esetén.).

Visszatérve a most kiadott formuláskönyvekre, nyilvánvaló, hogy „mutatók és föliószámok nélkül e kötetek nem használhatók, mivel az anyag elrendezése esetleges” (SARBAK GÁBOR LXXXI), és ennek természetesen a *formulariumok* hajdani összeállítói is tudatában voltak: nem véletlenül illesztettek már maguk munkájukhoz indexeket „*repertorium sive tabula huius libri*”, illetve „*titulus huius libri*” feliratozással. A jelen publikációhoz csak személy- és helynévmutató készült, ezek mellett csupán az egyes címeknek a kiadott kézirat sorrendjében való felsorolását találni meg a könyvben „*index titulorum*” elnevezéssel. Így tehát a mintaoklevelek jogi szakkifejezéseinek gyűjtése, azaz a kötet tárgymutatózása sokat emelt volna az *editio* használhatóságán – másfelől viszont igaz az is, hogy a kiadók munkájuk végére még nem tették ki a legvégső pontot, és a Szovák Kornél bevezetőjében említett „tervezett tudományos kommentárkötet” (LXXVII) ezt az itt említett hiányt bőségesen pótolhatja.

Örvendetes és korrekt, hogy a kiadók az új forráskiadásban szemmel láthatóan nem akarnak megfeledezni senkiről, aki részt vett a kötet mögött álló, szemmel láthatóan hatalmas munkában, és így a könyvben angolul (VII) és magyarul (VIII) is olvasható, hogy „az előkészítő, szerkesztési és lektorálási munkálatokban továbbá részt vettek: Mayer Gyula, Somogyi Szilvia, Tóth Krisztina és Kanász Viktor”. Az viszont sajnálatos, és a felhasználóban némi hiányérzetet kelt, hogy a műből nem derül ki, pontosan miképp is oszlott meg a közreadók és munkatársak közt ez a munka. A bevezető írások természetesen, a mutató – nem természetesen, de annál inkább üdvözlendő – névvel jegyzése mellett sem világos, hogy a kiadvány lényegét képező szöveg és apparátus, illetve ezek egyes részei ténylegesen kihez vagy kikhez köthetők, azaz hogy ezek mögött kinek vagy kiknek a tudása és fáradozása áll, ezekért kit vagy kiket illet az elismerés, illetve – ha a további kutatás olvasati vagy egyéb hibákra bukkanna, és Magyarországon ilyesmi szokás lenne – az egyes fogyatékosságokért kinek vagy kiknek kellene vállalni a felelősséget.

Összességében tehát nyilvánvaló, hogy a kiadott formuláskönyv, pontosabban formuláskönyvek megjelenése magában is jelentős segítséget nyújt a 16. század eleji egyházi bíráskodás, illetve a késő középkori élet ez utóbbi tárgyául szolgáló, meglehetősen számos szegumentumának megis-

meréséhez, továbbá a magyar diplomatika is sokat nyert vele. Csak remélni lehet, hogy a tervezett tudományos kommentárkötet nem sokat várát magára.

SÜTTŐ SZILÁRD

Giampiero Brunelli, *La santa impresa, Le crociate del papa in Ungheria (1595–1601)*, Róma, Salerno editrice, 2018 (Collana „Aculei”, 32).

A Magyar Királyság történetének megismeréséhez elengedhetetlen külföldi hungarika-kutató-sok az utóbbi időben örömteli módon gyarapodnak, ehhez pedig – talán még nagyobb öröme okot adva – társul a külföldi kutatók éledő figyelme a Kárpát-medencében lezajlott események iránt. Természetesen esetükben a vizsgált korszakok kiválasztásánál a komoly nemzetközi jelenlét és beavatkozás a magyar eseményekbe katalizálja a kutatásokat. A tizenöt éves háború iránti érdeklődést is a Habsburg-uralkodók és a pápa magyar területen történő hadviselése és törökellenes politikája kelti fel.

Giampiero Brunelli, a San Raffaele egyetem (*Università Telematica San Raffaele*) előadója, számos tanulmányában foglalkozott a 16–17. századi pápai katonasággal, gyakran újszerű, társadalomtörténeti szemszögből közelítve a témához. Így került látóterébe a tizenöt éves háború, melynek a pápai állam hadseregének részvételével lezajlott három hadjáratát *La santa impresa, Le crociate del papa in Ungheria (1595–1601)* (A szent vállalkozás, A pápa keresztes hadjáratai Magyarország területén) című olasz nyelvű könyvében ismerteti.

A kiadvány kézreálló méretű, kartonborítója strapabíró, ugyanez az ellenállóság igaz a kötésre is, a recenzíós példányon két olvasó sem tudott mély nyomot hagyni. A belívek tördelése, tipográfiai elrendezése is igényes, öröm kézbe venni és olvasni a könyvet. A szövegen kívül az olasz olvasók számára nélkülözhetetlen, fekete-fehér térkép található a könyvben, mely bemutatja a Kárpát-medence területén lévő felségterületeket az 1575-ös évben. Ezen felül a VIII. Kelemen síremlékének Esztergom ostromát megjelenítő részéről készült színes fénykép díszíti a könyvet, mely az utószó eszmeftuttatásához nyújt elengedhetetlen fogódzót.

A munka tartalma sem hagy kívánnivalót maga után. Az első részben Brunelli összefoglalja a törökök balkáni előrenyomulását és a magyar területeken megállapodásukat, ezen kívül már a tizenöt éves háború kirobbanásához vezető eseményeket és a harci cselekményeket megelőző diplomáciai tárgyalásokat is ismerteti. A második rész három fejezete egy-egy Gian Francesco Aldobrandini vezette hadjáratot mutat be; ezek egyenként tovább tagolódnak az előzményeket, a hadjáratok legjelentősebb összecsapásait és a pápai csapatok hazatérését taglaló alfejezetekre.

Mivel a háború kitöréséhez vezető eseményeket már az első részben megismerhette az olvasó, az 1595-ös hadjáratot ismertető fejezet első szakasza legfőképpen a pápai sereg toborzására, felszerelésére és magyar földre juttatására fókuszál; emellett Brunelli egy teljes alfejezetet szentel a hadvezér, Aldobrandini alakjának és az előkészületekben betöltött szerepének bemutatására. A részletes és egyben szemléletes leírásoknak köszönhetően képmellékletek híján is élesen tűnik elénk olvasás közben a pápai katona alakja és felszerelése. A későbbiekben a hadi készülődés alapos ismertetése mellett hangsúlyt kapnak a hadjáratok közt eltelt évek eseményei, így a három Aldobrandini-expedíció tökéletesen követhető eseménytörténeti ívbe kerül. A harcok leírásában (Esztergom bravúros elfoglalása Aldobrandini vezetésével, Pápa bevétele, Győr körülvétele majd a visszavonulás, Kanizsa tragikusan végződő ostroma) Brunelli kitűnő elbeszélői érzékről tesz tanúbizonyságot, a leírások lendülete már-már egy történelmi regény benyomását kelti. Erre egyébként szükség is van az eladhatóság végett, hiszen a szerző és a kiadó bevallottan a szélesebb közönségnek szánta a munkát, nemcsak a tudományos kutatóknak.

Az eseménytörténet ismertetése mellett fontos szerepet kap az erre súlyos, esetenként végzetes hatással bíró vezérkari kapcsolatok elemzése is. Brunelli tehát nem válik hűtlenné a társadalom-

tudományi megközelítésmódhoz. Ennek a módszernek köszönhető, hogy az olvasó bepillantást nyerhet a pápai állam arisztokráciájának körébe. Az ő fennhőzásukat mindennél jobban példázza a Kanizsa falai alatt fővezérét vesztett sereg vezetőin eluralkodó rangkorság és engedetlenség a tapasztalt és tehetséges, ám alacsonyabb származású főtisztek felé, ami végül az ostrom szerencsétlen kimenetelének egyik oka lett. A szerző tágabb nézőpontból a nemzetközi erőfeszítéseket megmérgező, a Magyar Királyság sorsának javulását hátráltató Habsburg–itáliai, katolikus–protestáns ellentéteket is kellőképp megvilágítja, ami kíméletlenül teszi nyilvánvalóvá, hogy az alig kétszáz éve még virágzó középhatalom a környező államok politikai eszközévé vált.

Brunelli kiemeli, hogy a Szentszék a korban szokatlan figyelmet szentelt az egyes katonák nyilvántartására, amely anyagi érdeke volt a zsoldfizetés miatt. Természetesen a rendszeres seregszemlék és pontos névsorok ellenére is bőségesen akadnak példák a disszidensek, halottak fizetésének felvételére. Azonban a Vatikánban fennmaradtak listák a halottakról és sebesültekről, utóbbiak esetében a sebesülés jellegével együtt, amelyek valóban egyedülálló forráscsoportot alkotnak. A jegyzékek adataiból előtűnő emberi áldozat, továbbá a jelentésekben olvasható olyan rendkívüli személyiségek, mint a kanizsai török kitérésnek elsőként ellenszegülő Riminiből származó közkatona, illetve az arisztokrácia részéről cserbenhagyott, sőt gyakran hátráltatott kitűnő szakemberek – Flaminio Delfini *mastro di campo* és Federico Ghislieri hadmérnök – kitaró harca élesen ellenpontozzák a vezérkar hangadóinak szakmai és emberi hitványságait. Így mindezek rávilágítanak arra, hogy a csupán átmeneti sikerekkel, ugyanakkor hatalmas kudarcokkal járó három expedíció mögött micsoda emberi erőfeszítés állt.

A *La santa impresa* hadjáratokat ismertető részei hihetetlenül adatgazdagok. A szerző forrásai elsősorban a vatikáni könyv- és levéltár állományából származnak. Bár Florio Banfi három részes cikksorozatában a *Hadtörténelmi Közlemények* lapjain ismertette Aldobrandini hadjárait a vatikáni, római és bécsi források alapján, Filippo Brancucci pedig a sikertelen kanizsai ostromra vonatkozó vatikáni levéltári anyagot adta közre, a három hadjáratot egyszerre feldolgozó monográfia nem született Brunelli könyve előtt. Az adatgyűjtés során Brunelli új forráscsoportokat is bevont a kutatásba. Egyrészt a vatikáni gyűjtemények Banfi és Brancucci munkáiban nem használt állagait és dokumentumait (pl. az említett veszteséglisták), másrészt eddig az Aldobrandini-expedíciók szempontjából kiaknázatlan családi- (Orsini-levéltár, Róma), egyházi- (a domonkos-rendi Biblioteca Casanatense és a jezsuita levéltár, Róma), egyetemi- (bolognai egyetemi könyvtár) és városi gyűjtemények (Véence, Firenze) anyagait is felhasználta. Ezen felül a hadjáratok eseményeiről írt röplapokon terjedő tudósításokat és a törökellenes irodalmi forrásokat is felhasználja, ezzel élettől telibbé téve a szöveget, ami újfent a műveltebb nem történész olvasók megragadását is segíti. A szakirodalmi és forrásmegjelölő hivatkozások végjegyzetbe kerültek, amit szintén a nem szakmabeli célközönség igényei indokolnak, de mivel túlnyomórészt ez a primer források (Aldobrandini-levelek, a pápai hadbiztosok és nunciusok jelentései, katonai traktátusok stb.) azonosítására szolgál, az olvasás egyáltalán nem hátráltatja. Külön ki kell emelni, hogy Brunelli felhasználta a kortárs magyar szakirodalmat, és nem is csak az idegen nyelven megjelent munkákat.

Összefoglalva elmondható, hogy egy külsejében-belsejében igényes könyvvel lett gazdagabb a tudományos közösség; Brunelli munkája egyszerre szolgál alapvető szakirodalomként a tizenöt éves háború megismeréséhez és útmutatóként a további kutatásokhoz.

(Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-I-PPKE-23 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.)

SZÁMUNK SZERZŐI

- BÁNDI ANDRÁS**, Romániai Á. H. Evangélikus Egyház Központi Levéltára
– Nagyszeben, abandister@gmail.com
- DÓBÉK ÁGNES**, MTA BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom Kutatócsoport,
dobekagnes1@gmail.com
- V. ECSEDY JUDIT**, Országos Széchényi Könyvtár, ecsj@oszk.hu
- HURSÁN SZABOLCS**, MTA Könyvtár, szabolchursan@gmail.com
- MONOK ISTVÁN**, Szegedi TE, BTK, Kulturális Örökség és Humáninformatika-
tudományi Tanszék, monok@bibl.u-szeged.hu
- OLÁH RÓBERT**, TTRE Nagykönyvtára, lapislydius@gmail.com
- RÓZSA MÁRIA**, rozsam@t-online.hu
- SÁNTA SÁRA**, Országos Széchényi Könyvtár, ssaranora@gmail.com
- SÜTTŐ SZILÁRD**, Miskolci Egyetem, suttszil@freemail.hu
- SZOVÁK MÁRTON**, OSZK – PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola,
szovak.marton@oszk.hu
- TÓTH FERENC**, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet,
toth.ferenc@btk.mta.hu
- TUSOR PÉTER**, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Tudományos Akadémia,
tusor@btk.ppke.hu

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

A kiadásért felel Fodor Pál főigazgató.
HU ISSN 0025–0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Láng András.
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.